

KOBIETY NIEPODLEGŁEJ

MICHAŁ LASZCZKOWSKI

niepodległa

KOBIETY NIEPODLEGŁEJ

MICHAŁ LASZCZKOWSKI

Autor

Michał Laszczkowski

Koordinacja projektu

Magdalena Bagińska (Biuro Programu „Niepodległa”)

Redakcja

Dariusz Rudziński

Korekta

Alicja Podrażnik

Projekt graficzny i skład

Piotr Berezowski

© Copyright: Biuro Programu „Niepodległa”

Wydanie I

ISBN 978-83-956053-2-1

Warszawa 2021

Projekt realizowany w ramach obchodów stulecia odzyskania
niepodległości oraz odbudowy polskiej państwowości.

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego**

niepodległa

Przeszło sto lat temu, dzięki wspólnemu wysiłkowi militarnemu i politycznemu, zaangażowaniu świata kultury, nauki i sztuki, wsparciu ze strony całego społeczeństwa, Polacy nie tylko odzyskali utraconą ponad wiek wcześniej niepodległość, lecz także stworzyli podwaliny nowoczesnego państwa. O niepodległość i przyszłość kraju walczyli zarówno mężczyźni, jak i kobiety.

Na mocy Dekretu Naczelnika Państwa o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego podpisanego przez Józefa Piłsudskiego 28 listopada 1918 roku Polki jako jedne z pierwszych na świecie uzyskały prawa wyborcze. Był to wyraz uznania ich ofiarnej służby na wielu polach, który otworzył im drogę do rozwoju i umożliwił pełnienie publicznych funkcji do tej pory dla nich niedostępnych.

Biuro Programu „Niepodległa”, od lat zapraszające Polki, Polaków i przyjaciół Polski do wspólnego, radosnego świętowania stulecia odzyskania jej niepodległości oraz opowiadające o procesie odbudowy polskiej państwowości, stara się w ciekawy sposób przypominać o dokonaniach wyjątkowych postaci okresu międzywojennego. Choć dokonania Ojców Niepodległości są szeroko omawiane, osiągnięcia Polek zostały na marginesie historii.

Żołnierki, policjantki, pielęgniarki, posłanki, artystki, badaczki, dziennikarki, nauczycielki, lekarki, prawniczki, reformatorki i wiele innych kobiet poprzez swoją działalność przyczyniło się do odzyskania niepodległości i odbudowy zniszczonego kraju oraz stworzenia nowoczesnego, obywatelskiego społeczeństwa. Ze względu na charakter prowadzonych przez większość tych kobiet działań – podejmowanych wśród lokalnych społeczności, z dala od wielkiej polityki rozpalającej ówczesne nastroje społeczne – ich ciężka praca, trud i wielkie zasługi wciąż pozostają nieznane szerokiej publiczności. Tą publikacją pragniemy to zmienić. Prezentujemy ponad 80 biogramów niezwykłych kobiet, których dokonania są warte zapamiętania i upamiętnienia.

Życząc Państwu miłej lektury, mam nadzieję, że będzie ona dla Państwa interesującą podróżą do przeszłości, a może nawet – inspiracją do dalszego działania.

Wojciech Kirejczyk

Dyrektor
Biura Programu „Niepodległa”

WSTĘP

W 2017 r. pracowałem w Narodowym Centrum Kultury, które prowadziło badania społeczne nad percepcją Odzyskania Niepodległości przez Polskę w 1918 r. Uderzyło mnie wówczas to, że większość respondentów nie była w stanie wskazać żadnej kobiety, którą kojarzyliby z odzyskaniem niepodległości. I rzeczywiście pierwszoplanowe role w czy- nie zbrojnym czy działaniach politycznych roku 1918 odegrali mężczyźni. W odzyskiwaniu niepodległości brały jednak udział także kobiety, a w niepodległej Polsce ich znaczenie stale wzrastało. Z jednej strony polskie kobiety wykonały olbrzymią pracę nad uzyskaniem należnych im praw obywatelskich, z drugiej zaś – nad osiągnięciem równego mężczy- znom statusu w sferze kultury, nauki i życia publicznego.

Uprzywilejowana rola mężczyzn wynikała w dużej mierze z norm społecznych panujących w ówczesnym świecie i roz- wiązań prawnych państw zaborczych, które dzisiaj nazwaliby- śmy dyskryminującymi. Przed rokiem 1918 kobiety nie miały praw wyborczych, nie miały możliwości studiowania, prze- ważnie żyły „przy mężu” lub pracowały jako pielęgniarki czy nauczycielki. Wiele ścieżek kariery było dla nich zamkniętych.

Postulaty równouprawnienia kobiet pojawiały się na zie- miach polskich już w latach 80. XIX wieku. W 1886 r. powstała nawet pierwsza kobieca organizacja obejmująca wszystkie zaborcy: Koło Kobiet Korony i Litwy, która oprócz postulatów *stricte* patriotycznych akcentowała postulaty równościowe. W 1906 r., podczas pierwszego legalnego Zjazdu Kobiet w Krakowie, pisarka Zofia Nałkowska otwarcie postulowała „wyzwolenie kobiety ku człowieczeństwu poprzez nadanie jej praw publicznych”.

Brak praw wyborczych był tylko jednym z problemów. Podstawowe ograniczenie stanowił brak dostępu do szkol- nictwa wyższego. Ambitne kobiety musiały wyjeżdżać na studia za granicę. Wymagało to dużej odwagi, zwłaszcza wobec braku na ziemiach polskich szkół gimnazjalnych dla dziewcząt, co uniemożliwiało zdobycie matury. Uczelnie zagraniczne przymykały oko na brak formalnego wykształce- nia średniego, ale nie zawsze były tak otwarte. Mimo to wiele kobiet decydowało się na studia z dala od kraju. To one zdo- bywały później pierwsze stanowiska w Polsce niepodległej. Studiowały przeważnie w Szwajcarii, Francji, Belgii i Rosji, rzadziej w Niemczech. Szacuje się, że w latach 1870–1914 ta swoista „migracja naukowa” objęła ponad 3000 kobiet. Oczy- wiście nie wszystkie ukończyły studia, niemniej studiowanie na uczelniach zagranicznych otwierało przez Polkami nowe możliwości, niedostępne w kraju przed odzyskaniem niepod- ległości. Polki robiły też kariery naukowe za granicą, np. Maria

Antonina Czaplicka jako pierwsza kobieta została kierow- niczką katedry na Uniwersytecie Oxfordzkim, a Józefę Joteyko jako pierwszą kobietę powołano na katedrę Collège de France. Najbardziej spektakularnym przykładem kariery naukowej Polki za granicą jest oczywiście Maria Skłodowska-Curie.

Kobiety na ziemiach polskich starały się walczyć o prawa do studiowania na różne sposoby, np. Maria Niedzielska zało- żyła Szkołę Sztuk Pięknych dla Kobiet, która w początkowym okresie istnienia mogła konkurować poziomem nauczania z Akademią Sztuk Pięknych w Krakowie, przyjmującą jedynie mężczyzn. Prawo do studiowania na ASP w Krakowie wywal- czyła z kolei Zofia Bałtarowicz-Dzielińska, choć dyplom obro- niła dopiero po II wojnie światowej.

Odrodzona Rzeczpospolita otworzyła przed kobietami drzwi uczelni. W okresie dwudziestolecia międzywojennego kobiety stanowiły aż 28% wszystkich studentów, co stawiało Polskę w czołówce europejskiej. Wykształcone za granicą specjalistki zaczęły obejmować w kraju uczelniane stanowi- ska, np. Helena Willman-Grabowska w 1928 r. została pierw- szą profesorką Uniwersytetu Jagiellońskiego, a w Warszawie pierwszą profesorką uniwersytetu została w 1934 r. Cez- aria Baudoin de Courttenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa. Pierwszą habilitację na Uniwersytecie Lwowskim uzyskała z kolei młodsza o pokolenie Karolina Lanckorońska. To tylko kilka przykładów.

gorzej sytuacja wyglądała z dostępem do edukacji śred- niego szczebla, a konkretnie z liczbą żeńskich i koedukacyjnych szkół średnich, których utworzono niewiele. W 1935 r. 47,5% państwowych gimnazjów przeznaczonych było dla chłopców, 15,5% dla dziewcząt, a 37% miało charakter koedukacyjny. Tej nierówności nie udało się zlikwidować do końca II RP.

Możliwość zdobywania wykształcenia znacząco wpły-nęła na niezależność polskich kobiet. Dotyczyło to oczywi- ście tylko pewnej grupy, ale dzięki edukacji wyższej kobiety zaczęły zajmować prominentne stanowiska nie tylko na uczelniach. Powstała grupa wyedukowanych specjalistek w różnych dziedzinach, które powoli przełamywały kulturowe i mentalne bariery społeczne.

W odrodzonej Polsce, jako jednym z pierwszych państw na świecie, kobiety otrzymały prawa wyborcze. Nastąpiło to w drodze Dekretu Tymczasowego Naczelnika Państwa o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego z 28 listo- pada 1918 r., choć pierwsze, niezrealizowane z powodu upadku rządu Ignacego Daszyńskiego, tezy legislacyjne pocho- dzą z 7 listopada 1918 r. Już w składzie parlamentu w 1919 r. zasiadło 8 kobiet reprezentujących różne siły polityczne.

W maju 1919 r., podczas pierwszej debaty na temat ustroju państwa, Maria Moczyłowska w swoim wystąpieniu stwier- dziła, że nie przemawia w imieniu klubu, do którego należy, lecz w imieniu wszystkich kobiet zasiadających w Sejmie. Dwa miesiące wcześniej Moczyłowska jako pierwsza kobieta przemówiła w polskim parlamencie.

W okresie II RP największa liczba kobiet zasiadała w Sej- mie III kadencji (1930–1935) – było to 15 posłanek, co sta- nowiło zaledwie 3,7% wszystkich parlamentarzystów. Za zmianami prawnymi bardzo powoli szły zmiany mentalno- ściowe, np. nie udało się w 1920 r. uchwalić wniosku ponad- partyjnego grupy posłanek o likwidację przepisów, w myśl których kobiety wychodzące za mąż za cudzoziemców tra- ciły automatycznie obywatelstwo polskie. Zdarzały się, choć rzadko, sytuacje, które dziś szokowałyby, jak np. w 1925 r. posłowie z Polsko-Francuskiej Grupy Parlamentarnej sprze- ciwili się obecności posłanek w delegacji sejmowej do Fran- cji, tłumacząc to wyłącznie męskim składem parlamentu francuskiego. Wszystkie posłanki na znak protestu opuściły wówczas grupę parlamentarną.

Początkowo członkinie Sejmu były nazywane „posełkami” lub „posełkiniami”. Z czasem przyjęła się nazwa „posłanka”, a dla członkiń Senatu – „senatorka”. Co ciekawe, parlamen- tarzystki były lepiej wykształcone od parlamentarzystów. 2/3 z nich miało wykształcenie wyższe, a 1/3 średnie. Wśród parlamentarzystów aż 25% legitymowało się wykształceniem elementarnym, co nie dotyczyło żadnej z parlamentarzystek.

W pracach sejmowych kobiety działały najaktywniej w komisjach – przede wszystkim w Komisji Oświatowej i Spraw Społecznych. Posłanki poruszały wiele kwestii związanych nie tylko z usuwaniem dyskryminujących prze- pisów, ale także z reformą szkolnictwa, pielęgniarstwa czy szerzej rozumianych kwestii moralnych. Chociaż w okresie II RP żadna kobieta nie kierowała ministerstwem, w 1937 r. powstała bardzo popularna komedia *Pani Minister tańczy* z Tolą Mankiewiczówną w tytułowej roli Minister Ochrony Moralności Publicznej. Ten film stanowił satyrę na postulaty obyczajowe części posłanek.

W okresie II RP kobiety zaczęły zajmować stanowiska dotychczas dla nich niedostępne. Wanda Grabińska w 1929 r. została sędzią, Maria Grzegorzewska pracowała od 1922 r. jako dyrektorka Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjal- nej. Z kolei Stanisława Paleolog została pierwszą komisarz Policji Państwowej. Janina Hurynowicz jako pierwsza Polka prowadziła badania neurologiczne, a Helena Sparrow i Zofia Weigl były współautorkami sukcesów w zwalczaniu tyfusu.

Po II wojnie światowej aktywne w okresie dwudziesto- lecia kobiety jako pierwsze osiągnęły stanowiska: rektora wyższej uczelni – Cezaria Baudoin de Courttenay-Ehrenkreutz- -Jędrzejewiczowa czy generała Wojska Polskiego – Maria Wittek.

W czasach II RP wielkie sukcesy osiągnęły też polskie sportsmenki. Pierwszy złoty medal olimpijski dla Polski zdobyła Halina Konopacka – na Igrzyskach Olimpijskich w Amsterdamie w 1928 r. mistrzynią olimpijską w 1932 r. została również Stanisława Walasiewiczówna. W 1937 r. teni- sistka Jadwiga Jędrzejowska doszła do finału Wimbledonu, a pierwszą kobietą na świecie, która wykonała skok spado- chronowy z wysokości pięciu kilometrów, była Janina Lewan- dowska, zamordowana później w Katyniu.

W historii kultury nie tylko polskiej, ale i europejskiej zapisały się artystki sztuk wizualnych Zofia Stryeńska i Kata- rzyzna Kobro, a także architektki Barbara Brukalska i Helena Syrkusowa. Plejadę polskich królowych ekranu zdobi szcze- gólnie postać Poli Negri, najbardziej chyba znanej za granicą polskiej aktorki.

Cenione pisarki i poetki z twórczością wpływającą na zmiany społeczne w Polsce, działaczki niepodległościowe z okresu zaborów, aktywistki feministyczne, reformatorki pielęgniarstwa i systemu zdrowia publicznego, fotograficzki, entomolożki, mistyczki i męczennice – niniejsza książka jest poświęcona kobietom, które przyjmowały różne postawy życiowe, były aktywne na różnych polach, a jednocześnie współtworzyły niepodległe państwo polskie, jego życie publiczne, naukę, kulturę czy sport. Niektóre zostały wiel- kimi gwiazdami, część z nich zdobywała laury akademickie, a jeszcze inne wprowadzały nowoczesne rozwiązania w wielu aspektach życia publicznego. Niektóre żyły skromnie i dopiero w chwili próby pokazały moralną wielkość. Część z nich wal- czyła zbrojnie, a jeszcze inne szokowały radykalnymi poglą- dami społecznymi. Niektóre znane są powszechnie, a części z nich należy się przypomnienie.

Niektóre kobiety prezentowane w niniejszej książce roz- poczęły swoją aktywność jeszcze pod zaborami i wpłynęły na kształt Polski niepodległej. Część z nich w okresie II RP rozwijała wielkie kariery naukowe lub artystyczne. Z kolei dla innych, ukształtowanych przez odrodzoną Rzeczpospolitą, okresem największych osiągnięć były czasy powojenne. Mimo różnych dróg i postaw ich wspólnym mianownikiem jest rola, jaką odegrały one w historii Polski.

KOBIETY

Stanisława Adamowiczowa	11	Jadwiga Dziubińska	49
Maria Babicka-Zachertowa	13	Zuzanna Ginczanka	51
Grażyna Bacewicz	15	Wanda Grabińska	53
Gabriela Anieli Balicka-Iwanowska	17	Helena Grossówna	55
Zofia Baltarowicz-Dzielińska	19	Maria Grzegorzewska	57
Cezaria Anna Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa	21	Loda Halama	59
Ina Benita	23	Janina Hurynowicz	61
Józefa Bramowska	25	Kazimiera Iłakowiczówna	63
Barbara Brukalska	27	Michalina Isaakowa	65
Kazimiera Bujwidowa	29	Jadwiga Jędrzejowska	67
Łucja Charewiczowa	31	Józefa Joteyko	69
Zofia Chomętowska	33	Ester Rachel Kamińska	71
Maria Antonina Czaplicka	35	Katarzyna Kobro	73
Maria Dąbrowska	37	Halina Konopacka	75
Izydora Dąmbska	39	Janina Korolewicz-Waydowa	77
Bronisława Dłuska	41	Irena Kosmowska	79
Janina Dłuska	43	Zofia Kossak-Szczucka	81
Olga Drahonowska-Małkowska	45	Faustyna Kowalska	83
Maria Dulębianka	47	Irena Krzywicka	85
		Maria Kujawska	87

NIEPODLEGŁEJ

Karolina Lanckorońska	89	Irena Puzynianka	129
Antonina Leśniewska	91	Anna Antonina Rydlówna	131
Janina Lewandowska	93	Magdalena Samozwaniec	133
Wanda Ładzina	95	Irena Sendlerowa	135
Tola Mankiewiczówna	97	Krystyna Skarbek	137
Helena Marusarzówna	99	Jadwiga Smosarska	139
Teodora Męczkowska	101	Zofia Sokolnicka	141
Maria Moczydłowska	103	Helena Sparrow	143
Zofia Moraczewska	105	Zofia Stryjeńska	145
Janina Mortkowiczowa	107	Helena Syrkusowa	147
Michalina Mościcka	109	Zofia Szlenkierówna	149
Pola Negri	111	Stanisława Walasiewiczówna	151
Maria Niedzielska	113	Zofia Weigl	153
Olga Niewska	115	Helena Wiewiórska	155
Bogumiła Noiszewska	117	Stefania Wilczyńska	157
Stefania Okołów-Podhorska	119	Helena Antonina Willman-Grabowska	159
Hanka Ordonówna	121	Maria Wittek	161
Stanisława Paleolog	123	Aleksandra Zagórska	163
Maria Pawlikowska-Jasnorzewska	125	Mira Zimińska-Sygietyńska	165
Aleksandra Piłsudska	127		

STANISŁAWA

ADAMOWICZOWA

(1888–1965)

LEKARKA, SPECJALISTKA ZDROWIA PUBLICZNEGO

Urodziła się 21 maja 1888 r. na terenach dzisiejszej Łotwy, w Uspieńsku, w rodzinie o tradycjach patriotycznych jako Stanisława Piekarska. Uczyła się w Petersburgu na Wyższych Kursach Przyrodniczych, a następnie przez cztery lata studiowała medycynę w Genewie, gdzie ukończyła także kurs statystyki demograficznej i lekarskiej. Gdy w 1919 r. powstał Państwowy Centralny Zakład Epidemiologiczny (późniejszy Państwowy Zakład Higieny), podjęła w nim pracę jako kierowniczka Oddziału Epidemiologicznego. Przepracowała tam z przerwami – związanymi z sytuacją polityczną – aż 45 lat.

Stanisława Adamowiczowa położyła duże zasługi w rozwijaniu epidemiologii chorób zakaźnych, przede wszystkim w aspekcie analizy, oceny i upowszechniania danych o ówczesnej sytuacji epidemiologicznej.

W 1920 r. została pierwszą redaktorką kwartalnika „Przegląd Epidemiologiczny”. Z jej inicjatywy ujednolicone zostały zasady rejestrowania danych o przypadkach chorób zakaźnych w największych polskich miastach. Zainicjowała również opracowywanie „Kroniki epidemiologicznej”, publikowanej na łamach „Przeglądu”. Autorzy kroniki przyjęli motto: „Bez dokładnej rejestracji nie ma walki z chorobami zakaźnymi” i właśnie poprzez rejestrację ognisk chorób zakaźnych w znacznym stopniu udało się je ograniczyć. Już w 1927 r. zdołano uzyskać dane ze wszystkich polskich miast powyżej 25 tysięcy mieszkańców. W latach 1932–1938 Adamowiczowa publikowała, na łamach pisma „Praca i Opieka Społeczna”, coroczne raporty *Stan zdrowotny Polski pod względem chorób zakaźnych*.

W latach 20. XX wieku Stanisława Adamowiczowa pracowała w Sekcji Higieny Ligi Narodów, a tematykę polskich problemów zdrowotnych omawiała na łamach „International Health Yearbook”. Od 1928 r. była stałą korespondentką Ligi Narodów z Warszawy. Publikowała analizy ludnościowe państw europejskich, ujmując problemy zdrowotne w aspekcie demograficznym i wskazując m.in. na potrzebę ubezpieczeń społecznych dla pracowników, znaczenie opieki nad matkami i pomocy państwa dla rodzin wielodzietnych.

Adamowiczowa zbierała doświadczenia w całej Europie, szczególnie w Niemczech i Rosji sowieckiej. Wśród jej zainteresowań badawczych należy wymienić kwestie regulacji urodzeń i regulacji płodności, a przede wszystkim problem chorób zakaźnych.

Była wielką propagatorką higieny, nie tylko osobistej, ale też społecznej. W powstałej w 1926 r. Państwowej Szkole Higieny, która kształciła kadry dla administracji sanitarnej, prowadziła kursy. Publikowała ponadto artykuły tworzące naukowe i metodologiczne podstawy dążeń do polepszenia warunków zdrowotnych społeczeństwa. Pisała m.in. o alkoholizmie wśród dzieci; wygłaszała liczne referaty – także w radiu.

Działała aktywnie na polu propagowania studiów wyższych wśród kobiet. Już podczas swoich studiów w Petersburgu należała do Stowarzyszenia Studentek Polek „Spójnia”. Jako aktywna działaczka Polskiego Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem w 1932 r. została wybrana przewodniczącą, a w 1939 r. – przewodniczącą najważniejszej organizacji kobiet-akademiczek, czyli Światowej Federacji Kobiet z Wyższym Wykształceniem. Mimo że w okresie II wojny światowej nie mogła pełnić tej funkcji, Federacja nie wybrała nikogo na jej miejsce, a stanowisko mogła ponownie objąć na zjeździe w Sztokholmie w 1945 r. i przekazać następczyni.

Po zakończeniu wojny wspólnie z prof. Marcinem Kacprakiem organizowała Centralę Państwowego Zakładu Higieny w Łodzi. Była współautorką podręczników (wydanych pod redakcją prof. Kacpraka): *Podręcznik kontrolera sanitarnego* (1953) i *Higiena ogólna* (1961). Choć pierwsze publikacje Stanisławy Adamowiczowej pochodzą z 1920 r., a jej dorobek naukowy był znaczny, dopiero w 1958 r. uzyskała doktorat za pracę *Liczbowa ocena strat z gruźlicy*.

Wyszła za mąż za Henryka Adamowicza, radcę w Ministerstwie Przemysłu i Handlu, z którym miała córkę Irenę, działaczkę wychowawczo-oświatową. Zmarła 10 października 1965 r. w Warszawie. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim (154-2-19).

Podstawowe źródła

M. Gromulska, Stanisława Adamowiczowa – Pierwsza redaktorka Przeglądu Epidemiologicznego, „Przegląd Epidemiologiczny” 2010, nr 1, s. 5–8; M. Gromulska, *Uczoną, asystentką, genialną laborantką, ciche wolontariuszki – pierwsze kobiety zatrudnione w Państwowym Zakładzie Higieny (1919–1925)*, „Roczniki Państwowego Zakładu Higieny” 1998, t. 49, nr 4, s. 401–408; „Kurier Wileński” R. IX, nr 229 (2471), 6 października 1932, s. 2; „Polska Zbrojna” R. XI, nr 277, 7 października 1932, s. 3.

MARIA

BABICKA- -ZACHERTOWA

(1893–1944)

PIELĘGNIARKA, DZIAŁACZKA ZAWODOWA

Urodziła się 7 grudnia 1893 r. w Łodzi. Jej ojciec, Zenon, był magistrem farmacji, matka zaś, Maria z Osieńskich – nauczycielką. W 1911 r. ukończyła Gimnazjum Jadwigi Kowalczykówny i Jadwigi Jawurkówny w Warszawie, a następnie dwuletnie kursy pedagogiczne Leonii Rudzkiej. Początkowo pracowała jako nauczycielka, a w latach I wojny światowej jako sanitariuszka na Dworcu Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. W 1918 r. była sanitariuszką w pociągu sanitarnym. W 1919 r. została przeniesiona do Wydziału Sanitarnego Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Następnie pracowała w Szpitalu Ujazdowskim. Podjęła studia na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Warszawskiego, lecz w 1921 r. przerwała je, aby wstąpić do nowo otwartej Warszawskiej Szkoły Pielęgniarstwa. Po ukończeniu tej szkoły została mianowana przełożoną pielęgniarek w Poradni Przeciwgruźliczej im. Lucjana Kobylewskiego przy ul. Brzeskiej na warszawskiej Pradze. W 1925 r., w ramach stypendium, odbywała praktyki w Kanadzie i USA. Po powrocie do Polski w 1926 r. podjęła pracę w V Departamencie Służby Zdrowia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych – w nowo utworzonym referacie ds. pielęgniarstwa. W 1932 r. referat został przeniesiony do Ministerstwa Zdrowia i Opieki Zdrowotnej, dzięki czemu Maria Babicka-Zachertowa została pierwszą pielęgniarką zatrudnioną w tym resorcie. Jej zasługą było wówczas powstanie kilku szkół pielęgniarstwa, a także utworzenie – z funduszy Ministerstwa i Zakładu Ubezpieczeń Społecznych – stypendiów dla niezamożnych uczennic. Nawiązana przez nią współpraca z Międzynarodową Radą Pielęgniarek i Fundacją Rockefellera skutkowała uzyskaniem kredytów na budowę i wyposażenie szkół pielęgniarskich,

stypendia oraz kształcenie podyplomowe pielęgniarek. Babicka-Zachertowa była członkinią Polskiego Stowarzyszenia Pielęgniarek Zawodowych, które od 1926 r. prowadziło działania na rzecz uchwalenia w Polsce pierwszej ustawy dotyczącej pielęgniarstwa. Była autorką projektu tej ustawy i zainicjowała powołanie komitetu ds. opracowania takiego aktu prawnego. Ów komitet opracował jego ostateczny projekt. Ustawa została uchwalona przez parlament w 1935 r. i obowiązywała aż do 1996 r.

Maria Babicka-Zachertowa została prezeską Polskiego Stowarzyszenia Pielęgniarek Zawodowych. W okresie okupacji niemieckiej pracowała w Szpitalu Dzieciątka Jezus jako pielęgniarka społeczna. Już w 1940 r. zaangażowała się w działalność konspiracyjną. Została zaprzysiężona w Związku Walki Zbrojnej (ZWZ-AK). Współpracowała z Komitetem Porozumiewawczym Lekarzy Demokratów i Socjalistów. Przygotowywała i prowadziła szkolenia sanitariuszek, a jej mieszkanie stało się ośrodkiem konspiracji. Wspólnie z mężem zarówno udzielała pomocy uczestnikom walki podziemnej, jak i ukrywała Żydów wyprowadzanych z getta. Pozostającym w getcie dostarczała materiały opatrunkowe i żywność.

Wyszła za mąż za Mariana Zacherta, lekarza okuliście, zasłużonego w zwalczaniu jaglicy. Podczas Powstania Warszawskiego 7 sierpnia 1944 r. została rozstrzelana wraz z mężem w budynku przy ul. Niepodległości 233 przez żołnierzy z kolaboracyjnej rosyjskiej brygady RONA. Oboje zostali pochowani na cmentarzu Powązki Wojskowe w Alei Zasłużonych (23A-tuje-6/7).

Podstawowe źródła

A. Bukowska, *Maria Babicka-Zachertowa – twórczyni Ustawy o pielęgniarstwie*, „Problemy Pielęgniarstwa” 2009, t. 17, z. 1, s. 71–73; J. Górajek-Jóźwik, *Kalendarium pielęgniarstwa polskiego*, cz. I, Warszawa 1998; T. Kobosz, *Sylwetki wybitnych pielęgniarek*, [w:] „Służba Zdrowia” nr 38–39 z 11 maja 2000 r.; W. Lankajtes, *Maria Babicka-Zachertowa*, „Słowo Lekarskie” 1946, R. II, z. 2, s. 3; J. Kaniewska-Iżycka, *Rozwój pielęgniarstwa w Polsce do roku 1950*, cz. III, Warszawa 1988; A. Maksymowicz, *Zagadnienia zawodowe pielęgniarek na tle historycznym*, Warszawa 1977; H. Michalska, *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945; poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988, s. 23; *Pochylone nad człowiekiem*, red. M. Jezierska, t. I, Warszawa 1991; I. Wrońska, *Polskie pielęgniarstwo 1921–1939*, Lublin 1991; <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/maria-babicka-zachertowa,50794.html> [dostęp: 10 grudnia 2020].

GRAŻYNA

BACEWICZ

(1909–1969)

KOMPOZYTORKA, SKRZYPACZKA

Urodziła się 5 lutego 1909 r. w Łodzi w polsko-litewskiej rodzinie Vincasa Bacevičiusa (Wincentego Bacewicza) i Marii Modlińskiej. Część jej rodzeństwa uważała się za Litwinów, a część za Polaków. Jej pierwszym nauczycielem gry na fortepianie był ojciec. Od 1919 r. kontynuowała naukę w Konserwatorium Heleny Kijeńskiej-Dobkiewiczowej w Łodzi, równolegle będąc uczennicą gimnazjum humanistycznego Janiny Prysewiczówny. Gdy w 1923 r. rodzina przeniosła się do Warszawy, młoda Grażyna podjęła studia w Konserwatorium Warszawskim, gdzie od 1924 r. studiowała kompozycję, grę na skrzypcach i fortepianie. Przez półtora roku studiowała także na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Warszawskiego, jednak tych studiów nie ukończyła – podobnie przerwała naukę gry na fortepianie. W 1932 r. ukończyła konserwatorium, zdobywając dwa dyplomy: z kompozycji i gry na skrzypcach. Następnie, dzięki stypendium Ignacego Jana Paderewskiego, przez rok studiowała w École Normale de Musique w Paryżu pod kierunkiem Nadii Boulanger. Pobierała również lekcje prywatne gry na skrzypcach u André Toureta. W 1934 r. ponownie wyjechała do Paryża – tym razem, aby pobierać lekcje gry na skrzypcach u Carla Flescha.

Grażyna Bacewicz już w 1935 r. zaczęła zdobywać pierwsze nagrody jako kompozytorka i skrzypaczka, otrzymując m.in. pierwsze wyróżnienie na I Międzynarodowym Konkursie Skrzypcowym im. Henryka Wieniawskiego. Koncertowała we Francji, Hiszpanii i krajach bałtyckich. W latach 1936–1938 współpracowała z Orkiestrą Polskiego Radia, w której grała partię pierwszych skrzypiec. Podczas okupacji niemieckiej

występowała na koncertach organizowanych przez Radę Główną Opiekuńczą, a także na koncertach konspiracyjnych. W tym okresie sama też komponowała.

Po II wojnie światowej koncertowała w Belgii, Czechosłowacji, ZSRR, Rumunii, na Węgrzech i we Francji.

Karierę skrzypaczki porzuciła ostatecznie w latach 50. XX wieku i poświęciła się komponowaniu oraz dydaktyce. Od 1945 r. pracowała w Państwowej Szkole Muzycznej w Łodzi, gdzie prowadziła klasę skrzypiec i wykładała przedmioty teoretyczne. Od 1966 r. aż do śmierci prowadziła klasę kompozycji w Państwowej Wyższej Szkole Muzycznej. Dwukrotnie, w latach 1955–1957 oraz 1960–1969, pełniła funkcję wiceprezesa Związku Kompozytorów Polskich. Zasiadała w jury konkursów kompozytorskich i wykonawczych (m.in. w Budapeszcie, Liège, Moskwie, Neapolu, Paryżu). W 1967 r. uzyskała tytuł profesor zwyczajnej.

Obszerna i różnorodna twórczość Bacewicz stawia ją – jako pierwszą kobietę w historii muzyki polskiej – w gronie kompozytorów zaliczanych do wybitnych. Jest ona również jednym z niewielu kompozytorów, którzy w okresie powojennym nie skomponowali utworu socrealistycznego.

W latach 60. XX wieku zajęła się pisarstwem. W 1974 r. opublikowała tomik *Znak Szczególny*. Spośród kilku pozostawionych w rękopisie powieści i nowel w 2018 r. wydana została jej powieść kryminalna *Sidla*.

Grażyna Bacewicz zmarła 17 stycznia 1969 r. w Warszawie. Została pochowana na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach (32A-3-8).

Podstawowe źródła

S. Kisielewski, *Grażyna Bacewicz i jej czasy*, Kraków 1964; L. Stawowy, *Bacewicz Grażyna*, [w:] *Encyklopedia muzyczna PWM*, red. E. Dziębowska, t. 1, AB, część biograficzna, Kraków 1979, s. 100–108.

GABRIELA ANIELA

BALICKA- -IWANOWSKA

(1871–1962)

BIOŁOŻKA, KILKUKROTNA POSŁANKA NA SEJM

Urodziła się 16 maja 1871 r. w Warszawie jako córka Antoniego i Sybilli z Rosenwerthów Iwanowskich. Ukończyła pensję Emilii i Józefy Krajewskich w Warszawie, a następnie, w latach 1889–1893, studiowała na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu w Genewie. Podczas studiów pracowała u prof. Roberta Chodata, pod kierunkiem którego obroniła doktorat – był to jeden z pierwszych doktoratów zdobytych przez Polkę. W latach 90. XIX wieku kontynuowała pracę naukową z zakresu anatomii i cytologii roślin w Monachium, pod kierunkiem prof. Karla Goebla. W Monachium nawiązała kontakty i współpracę ze środowiskiem pisma feministycznego „Stern”. Od 1902 r. mieszkała w Dębnikach pod Krakowem [obecnie dzielnica Krakowa, przyp. red.], dokąd przeniosła się wraz z mężem, aby opiekować się chorą siostrą Janiną i jej mężem Konstantym Kossobudzkim. Po ich szybkiej śmierci wzięła pod opiekę siostrzenicę Janinę. W tym okresie podjęła też współpracę naukową z twórcą polskiej szkoły fizjologii roślin prof. Emilem Godlewskim. Wyniki jej badań na temat przemiany ciał białkowych i roli kwasu fosforowego w odżywianiu roślin zostały opublikowane w 1903 i 1906 r. po francusku w wydawnictwie krakowskiej Akademii Umiejętności.

Od 1906 r. Gabriela Balicka-Iwanowska mieszkała w Warszawie, gdzie prowadziła kursy, a następnie regularne wykłady, z fizjologii roślin na Wydziale Rolniczym Towarzystwa Kursów Naukowych (późniejszej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego). Udowodniła doświadczalnie, że rozwój roślin jest związany ze stosowaniem odpowiednich substancji chemicznych. Było to niejako przełomowe wydarzenie dla stosowania nawozów sztucznych w rolnictwie na ziemiach polskich.

Po wybuchu I wojny światowej Balicka-Iwanowska zaangażowała się w prace Czerwonego Krzyża. Kierowała również Seminarium dla Nauczycielek Ludowych prowadzonym przez Towarzystwo Ochrony Kobiet.

Podczas studiów w Szwajcarii zetknęła się ze środowiskiem Narodowej Demokracji i została członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. W 1891 r. wyszła za mąż za działacza narodowego Zygmunta Balickiego. Od 1893 r. była aktywną członkinią Ligi Narodowej. W 1895 r. przebywała wraz z mężem w Ameryce na XI Sejmie Związku Narodowego Polskiego. W 1915 r. współzaładała Narodową Organizację Kobiet. Kilka lat później, w 1919 r., została wybrana z terenu Warszawy do Sejmu Ustawodawczego i jako jedna z pierwszych ośmiu kobiet zasiadła w parlamencie. W Sejmie sprawowała mandat nieprzerwanie do 1935 r. Pracowała w Komisji Konstytucyjnej (do 1927 r.) i Komisji Oświatowej. W Sejmie I kadencji zgłosiła m.in. projekt ustawy o zniesieniu ograniczeń praw cywilnych kobiet i doprowadziła do uchwalenia ustawy o ograniczeniu sprzedaży napojów alkoholowych. Krytykowała stanowczo rządy sanacyjne, a szczególnie utworzenie obozu w Berezie Kartuskiej i reformę akademicką z 1933 r.

Po 1935 r. wycofała się z życia publicznego. Mieszkała w Warszawie wraz z przybraną córką i jej mężem. Po wybuchu II wojny światowej zamieszkała w majątku Górka Narodowa koło Krakowa [obecnie osiedle w granicach miasta, przyp. red.]. Po wojnie zamieszkała w Krakowie, gdzie zmarła 19 lutego 1962 r. Została pochowana na Cmentarzu Rakowickim (Kw. LXXII, rząd 25, gr. 11).

Podstawowe źródła

L. Hayto, *Balicka-Iwanowska Gabriela Aniela*, [w:] *Słownik biologów polskich*, red. S. Felisiak, Warszawa 1987, s. 55; K. Luksa, *Gabriela Balicka (1867–1962), naukowiec, postanka Narodowej Demokracji*, „Wieki Stare i Nowe” 2014, nr 6 (11), s. 126–139; Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny, t. I, A–D, oprac. M. Smogorzewska, red. nauk. A. K. Kunert, Warszawa 1998, s. 73–74; T.W. Świątek, R. Chwyszczuk, *Od Sawy do Kamy, czyli kobiecy ruch społecznikowski*, Warszawa 2011 s. 31; O. Wiechnik, *100 lat praw wyborczych kobiet. Parasolki po raz pierwszy*, „Wysokie Obcasy” 2018, nr 5 (968), s. 21–23.

ZOFIA

BALTAROWICZ- -DZIELIŃSKA

(1894–1970)

RZEŹBIARKA, PIERWSZA STUDENTKA ASP W KRAKOWIE

Urodziła się 23 maja 1894 w Jaryczowie Starym jako córka Jana, wójta Jaryczowa i Zofii Stefanii z Weeberów. Pasję do rzeźbienia odkryła w sobie jeszcze jako kilkuletnie dziecko. Była popierana w rozwijaniu tych zainteresowań przez ojca, a krytykowana przez matkę. W latach 1908–1912 pobierała lekcje prywatne rysunku i malarstwa u mieszkającej w sąsiedniej miejscowości (Jaryczowie Nowym) Zofii Brühl-Gołąbowej, absolwentki Akademii Sztuk Pięknych w Paryżu. Jeszcze przed maturą uczęszczała do prywatnej Szkoły Sztuk Pięknych Stanisława Batowskiego we Lwowie. Wybuch I wojny światowej przerwał jej studia, ale już w lipcu 1915 r. młoda Zofia zapisała się na kurs rzeźby u Zygmunta Kurczyńskiego, gdzie uczyła się przez rok. W latach 1915–1916 uczęszczała na zajęcia historii sztuki na Uniwersytecie Lwowskim. W latach 1916–1917 studiowała rzeźbę w Verein Kunstschule für Frauen und Mädchen na Stubering w Wiedniu u Karla Kauffengerna, profesora wiedeńskiej Akademii Sztuk Pięknych, która nie przyjmowała wówczas kobiet. Studiowała też historię sztuki na Uniwersytecie Wiedeńskim. W 1917 r. zmuszona była powrócić do kraju, wezwana przez chorą matkę. Podjęła wówczas decyzję, aby rozpocząć studia na ASP w Krakowie, mimo że ta uczelnia również nie przyjmowała jeszcze kobiet w poczet studentów. Do Krakowa przyjechała we wrześniu 1917 r. i zwróciła się z prośbą o przyjęcie do byłego rektora Jacka Malczewskiego, którego odwiedziła w mieszkaniu. Malczewski, przeciwny przyjmowaniu kobiet na Akademii, dostrzegł jej talent i skierował ją do Konstantego Laszczki z poleceniem przyjęcia do prowadzonej przez niego pracowni.

Laszczka również docenił jej umiejętności, lecz jednocześnie bał się konsekwencji przyjęcia kandydatki i odesłał ją z kolei do ówczesnego rektora Józefa Mehoffera. Rektor, po zapoznaniu się z pracami, podjął decyzję o przyjęciu jej do pracowni rzeźby na półroczny okres próbny, podczas którego miała wykonać jedną pracę. Grono profesorów oceniło ją wysoko i 27 października 1918 r. wyraziło zgodę na zaliczenie kandydatki w poczet studentów. Jednak dopiero 18 grudnia 1918 r. Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie formalnie otworzyła swoje drzwi dla kobiet. Rozpoczynając studia, Zofia Baltarowicz-Dzielińska była więc jedyną kobietą na Akademii.

W tym samym czasie przystąpiła do Tajnej Organizacji Wojskowej, w której pełniła funkcję kurierki. Podczas jednej z akcji zachorowała i na trzy miesiące trafiła do szpitala. Kiedy wróciła na uczelnię w marcu 1919 r., na akademii obecne były już inne studentki. Za udział w TOW została później odznaczona Krzyżem Walecznych.

Na ASP studiowała do 1920 r. Przerwała wówczas studia i powróciła w rodzinne strony, gdzie wyszła za mąż za Kazimierza Dzielińskiego – poznanego w pracowni Zygmunta Kurczyńskiego – z którym miała córkę Danutę. Do Krakowa wróciła w 1945 r. Rok później ponownie wstąpiła na Akademię i w 1948 r. formalnie ukończyła studia. Została członkinią Związku Polskich Artystów Plastyków, co pozwoliło jej na funkcjonowanie w środowisku artystycznym. Tworzyła rzeźby do końca życia. Zmarła 10 sierpnia 1970 r. Została pochowana na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie (Kw. LXXIX, rząd 7, gr. 30).

Podstawowe źródła

I. Demko, *Ta, która przetrwała szlak pierwszym kobietom w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych – rzeźbiarka Zofia Baltarowicz-Dzielińska*, „Jak? Czasopismo bardzo kulturalne” 2018, s. 5–7; I. Demko, *Zofia Baltarowicz-Dzielińska. Książka do pisania*, Kraków 2020, s. 182; I. Demko, *Zofia Baltarowicz-Dzielińska. Pierwsza studentka Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie*, Kraków 2018; I. Demko, *Zofia Baltarowicz-Dzielińska – pierwsza studentka na krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych*, „Sztuka i Dokumentacja” 2018, nr 19, s. 27–32; I. Demko, *Zofia Baltarowicz-Dzielińska. Pierwsza studentka na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie*, „Wiadomości ASP” 2017, nr 79, s. 112–117; *Jak Zofia Baltarowicz-Dzielińska zdobyła dla kobiet Akademię Sztuk Pięknych*, „Wrocławski Tygodnik Katolików”, R. IX, nr 30 (410), 23 lipca 1961; *Zofia Baltarowicz-Dzielińska. Pierwsza studentka na Akademii Sztuk Pięknych*, „Życie Literackie” nr 40, 4 października 1970; S. Rodziński, *Zofia Baltarowicz-Dzielińska 1894–1970*, „Tygodnik Powszechny” 1977, nr 6, s. 6.

CEZARIA ANNA

BAUDOUIN DE COURTENAY- -EHRENKREUTZ- -JĘDRZEJEWICZOWA

(1885–1967)

ETNOLOŻKA, FENOMENOLOŻKA, PIERWSZA REKTORKA POLSKIEJ UCZELNI

Urodziła się 2 sierpnia 1885 r. w Dorpacie (obecnie Tartu w Estonii), gdzie jej ojciec Jan Baudouin de Courtenay był kierownikiem Katedry Gramatyki Porównawczej na tamtejszym uniwersytecie. Jej matka Romualda z Bagnickich była historyczką, autorką książek, dzienników i artykułów publicystycznych. Początkowo młoda Cezaria Anna pobierała nauki w domu, a do gimnazjum poszła dopiero w wieku 13 lat, kiedy to rodzina przeprowadziła się do Krakowa. Naukę kontynuowała w Petersburgu, gdzie niebawem przeniosła się jej rodzina. Po ukończeniu gimnazjum rozpoczęła studia na Wyższych Kursach Żeńskich, a następnie na Wydziale Historyczno-Filologicznym Uniwersytetu Petersburskiego. Podczas studiów współtworzyła Stowarzyszenie Studentek Polek „Spójnia”.

Cezaria Baudouin jako jedna z pierwszych kobiet uzyskała dyplom I stopnia Uniwersytetu Petersburskiego, odpowiadający doktoratowi. W Petersburgu przygotowała także kolejne lingwistyczne prace naukowe. Po przyjeździe do Polski pracowała w żeńskich gimnazjach w Warszawie: Sabiny Tegazzo-Chmielewskiej, Zofii Sierpińskiej i Marii Tołwińskiej. W 1922 r. uzyskała habilitację na Uniwersytecie Warszawskim. Od 1924 r. pracowała na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, początkowo jako docent, a w latach 1927–1935 – jako profesorka etnografii i etnologii. Prowadzone przez nią badania nad kulturą ludową Wileńszczyzny zaowocowały powstaniem przy uniwersytecie Muzeum Etnograficznego. Baudouin była także jedną z założycielek Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej.

W 1933 r. na Uniwersytecie Warszawskim powołano Katedrę Etnografii Polskiej, której została kierowniczką. W 1934 r. otrzymała tytuł profesor zwyczajnej. Na UW pracowała do 1939 r. Była w tym czasie aktywną działaczką Związku Pracy

Obywatelskiej Kobiet, a w 1937 r. podpisała protest w sprawie „getta ławkowego”.

Po wybuchu II wojny światowej wraz z rodziną została ewakuowana do Lwowa, następnie do Kosowa i Bukaresztu, by ostatecznie znaleźć się w Palestynie. Pracowała w Biurze Studiów Bliskiego i Środkowego Wschodu. W 1945 r. współzałożyła Polski Humanistyczny Instytut Naukowy w Jerozolimie, który w 1947 r. zakończył działalność z powodu ewakuacji większości Polaków z Palestyny do Wielkiej Brytanii.

W 1948 r., w Londynie, była współzałożycielką Polskiej Rady Naukowej na Obczyźnie, przekształconej dwa lata później w Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie. Ponadto od 1948 r. należała do Zrzeszenia Profesorów i Docentów Polskich Szkół Akademickich na Obczyźnie, a także do grona naukowców związanych z Polskim Uniwersytecie na Obczyźnie (The Polish University Abroad in London), utworzonym w 1949 r. (w 1952 r. uzyskała pełne prawa akademickie). W 1958 r. została wybrana rektorem tej uczelni, a więc była pierwszą Polką sprawującą funkcję rektora uczelni akademickiej. W okresie powojennym całe siły angażowała w rozwój polskiej nauki i umacnianie polskiego środowiska akademickiego na obczyźnie.

Cezaria Baudouin trzykrotnie wychodziła za mąż: w 1910 r. za Maxa Vasmera, ucznia jej ojca, sławistę, z którym rozwiodła się po trzech latach; w 1916 r. za Stefana Ehrenkreuza, profesora prawa, późniejszego senatora RP, z którym miała trójkę dzieci i z którym rozwiodła się w 1933 r. Następnie poślubiła Janusza Jędrzejewicza, premiera.

Zmarła 28 lutego 1967 r. w Londynie. Została pochowana na Crystal Palace District Cemetery przy Elmers End Road. Jej symboliczny grób znajduje się na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (21-4-4/5).

Podstawowe źródła

J. Draus, *Życie i działalność Cezarii Baudouin de Courtenay-Jędrzejewiczowej (1885–1967)*, [w:] *Losy Polek żyjących na obczyźnie i ich wkład w kulturę i naukę świata. Historia i współczesność*, red. A. Judycka, Z. Judycki, Lublin 1999; Z. Sokolewicz, *Cezaria Anna Baudouin de Courtenay Vasmer-Ehrenkreutz Jędrzejewiczowa 1885–1967*, [w:] *Portrety Uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, A–L, red. P. Salwa, A. K. Wróblewski, Monumenta Universitatis Varsoviensis, 2016, s. 72–80; A. Zadrożyńska, D. Zamojska, *Cezaria Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa*, [w:] *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, red. E. Fryś-Pietraszakowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss, t. 1, Wrocław-Kraków 2002, s. 3–7; D. Zamojska, *Cezaria Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa*, [w:] *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w.*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. 4, Warszawa 1995, s. 157; D. Zamojska, *Cezaria Anna Baudouin de Courtenay-Vasmer-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa (1885–1967)*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2011, nr 2/38, s. 15–25.

INA

BENITA

(1912–1984)

AKTORKA TEATRALNA I FILMOWA

Urodziła się 1 marca 1912 r. w Kijowie jako Inna Florow-Bułhak, córka Mikołaja i Heleny z Jeszczenków. Oboje rodzice byli wyznania prawosławnego. W 1920 r., wobec ofensywy bolszewickiej, rodzina Bułhaków przeniosła się do Polski. Młoda Inna została wysłana przez ojca do szkoły z internatem Sacré-Cœur w Paryżu, a po jej ukończeniu uczyła się na Kursach Wokalno-Dramatycznych Heleny Józefy Hryniewiczkiej w Warszawie. Po otrzymaniu solidnego wykształcenia zawodowego zadebiutowała 29 sierpnia 1931 r. w warszawskim teatrzyku Nowy Ananas, w programie *Raj bez mężczyzn*. Występowała także w kabaretach Morskie Oko i Femina. Od 1937 roku była związana z warszawskimi teatrami rewiowymi, m.in. Cyrulikiem Warszawskim, Teatrem Malickiej, Wielką Rewią i Ali Baba.

W 1932 r. Ina Benita zadebiutowała na wielkim ekranie w filmie Ryszarda Biskego *Puszcza* i był to początek wielkiej kariery filmowej. Do wybuchu II wojny światowej zagrała w kilkunastu filmach, stając się jedną z najpopularniejszych polskich aktorek filmowych. Wcielała się przede wszystkim w role *femme fatale*, uwodzicielek, a mimo to cieszyła się ogromną popularnością. Jej życie osobiste było jednak mocno skomplikowane.

Pierwszym mężem Benity został Rosjanin Jerzy Tesławski, który podobnie jak ona przybył do Warszawy w 1920 r. To małżeństwo przetrwało jednak tylko dwa lata, a artystka nawiązała romans z początkującym aktorem Igo Symem. Niestety, ten związek również zakończył się dość szybko. W 1934 r. aktorka związała się z operatorem Stanisławem Lipińskim, który został jej drugim mężem, Wiosną 1939 r. to małżeństwo także się rozpadło, lecz z powodu zawieruchy wojennej nigdy nie doszło do formalnego rozwodu.

W okresie okupacji niemieckiej Ina Benita przebywała w Warszawie. Wbrew zakazowi nałożonemu na aktorów przez Polskie Państwo Podziemne występowała w jawnych teatrach, czyli utworzonych za zgodą władz okupacyjnych: Komedii, Niebieskim Motylu, Miniaturze. Dzięki temu zaangażowaniu mogła współpracować z kontrwywiadem Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej. Na zlecenie Romana Niewiarowicza, współpracownika ZWZ i reżysera z Teatru „Komedia”, rozpracowywała zarówno kolaborujących z Niemcami polskich aktorów, jak i samych Niemców. W wyniku jej

działań polskiemu podziemiu udało się wydobyć z więzienia na Pawiaku lub z obozu Auschwitz wiele osób, m.in. aktora Zbigniewa Sawana. W teatrze poznała Austriaka Ottona Havera, oficera Wehrmachtu, z którym nawiązała romans i wyjechała z nim do Wiednia. W 1944 r. oboje powrócili do Warszawy, gdzie w wyniku donosu żony Havera, za przestępstwo przeciwko rasie (Niemcom nie wolno było wiązać się z Polkami), został on wysłany na front wschodni, a ją uwięziono na Pawiaku. Tam urodziła syna Tadeusza Michała, którego ojcem był z kolei Hans Georg Pasch, Niemiec, współpracownik polskiego podziemia, pomagający Polakom i Żydom. Ina Benita tworzyła z nim nieformalny związek od 1943 r. 31 lipca 1944 r. została zwolniona z Pawiaka. Ostatni raz widziano ją w Warszawie, gdy podczas Powstania Warszawskiego schodziła z dzieckiem do kanałów. Przez wiele lat jej dalsze losy były nieznane.

Okazało się, że przeżyła powstanie i pod koniec wojny, w kwietniu 1945 r., wyjechała z Hansem Georgiem Paschem do Hohegeiß w Dolnej Saksonii. W czerwcu 1945 r. para wzięła ślub, a Benita przyjęła nazwisko męża. 15 listopada 1945 r. Pasch został zamordowany. Wiosną 1946 r. Ina Pasch postanowiła przenieść się do Francji. Mieszkała w Nicei i Cannes. Pracowała jako śpiewaczka i tancerka w klubach nocnych. Z powodu trudnej sytuacji materialnej oddała syna na wychowanie do szkoły klasztornej. Poznała Amerykanina Lloyda Fräsera Scuddera, pracownika służby cywilnej w Siłach Lotniczych Armii USA, któremu w 1950 r. urodziła syna Johna. W 1950 r. Scudder został przeniesiony do Maroka, w związku z czym jej sytuacja materialna się poprawiła. W kolejnym roku odebrała syna Tadeusza ze szkoły klasztornej. W 1952 r. przeniosła się do partnera, który przebywał wówczas w Algierii. Wkrótce para przeprowadziła się wraz z dziećmi do Maroka i wzięła ślub w 1954 r. w Casablance. W grudniu 1959 r. amerykańskie wojska opuściły Maroko. Scudderowie wyjechali więc 10 czerwca 1960 r. do Stanów Zjednoczonych. Mieszkali kolejno w Nowym Meksyku, Ohio, a ostatecznie w Pensylwanii. 1 czerwca 1964 r. Scudder zmarł na raka. Po jego śmierci Ina Scudder musiała pracować jako sprzątaczką; malowała także obrazy. Zmarła 9 września 1984 r. w Mechanicsburgu. Została pochowana w Middletown w hrabstwie Dauphin, w stanie Pensylwania.

Podstawowe źródła

P. Gacek, *Ina Benita. Za wcześniej na śmierć*, Warszawa 2018; M. Teler, *Tajemnica z Rhumspringle. Nieznane powojenne losy Iny Benity*, <https://histmag.org/Nieznane-powojenne-losy-Iny-Benity-tajemnica-z-Rhumspringle-Podcast-20092> [dostęp: 15 grudnia 2020 r.]; M. Teler, *Ina Benita i jej długa droga do Ameryki. Nieznane powojenne losy słynnej aktorki*, <https://histmag.org/Nieznane-powojenne-losy-Iny-Benity-tajemnica-z-Rhumspringle-Podcast-20092> [dostęp: 15 grudnia 2020 r.].

JÓZEFA

BRAMOWSKA

(1860–1942)

DZIAŁACZKA SPOŁECZNA, SENATORKA RP

Urodziła się 10 marca 1860 r. jako córka Tomasza i Barbary z Przybyłków Batschów. Ukończyła cztery klasy szkoły podstawowej w Żyglinie. Po śmierci ojca w 1878 r. podjęła pracę w kopalni rudy w Pasiekach (obecnie Bibiela). Trzy lata później wyszła za mąż za Piotra Bramowskiego i zajęła się prowadzeniem gospodarstwa rolnego w Żyglinie w powiecie Tarnowskie Góry. Miała pięciu synów.

W 1909 r. założyła Towarzystwo Polek w Żyglinie; promowała czytelnictwo i prenumerowanie polskich gazet. Na zebraniach wygłaszała przemówienia patriotyczne, za co spotykały ją represje ze strony władz niemieckich. Była kilkakrotnie aresztowana. W 1914 r. za przemówienie na wiecu w Bytomiu sąd w Tarnowskich Górach skazał ją na karę więzienia. Józefa Bramowska brała też udział w plebiscycie na Górnym Śląsku, a także w III Powstaniu Śląskim. Jej mieszkanie pełniło funkcję lokalu konspiracyjnego i magazynu broni.

W II RP kontynuowała działalność społeczną. Dzięki jej staraniom zelektryfikowano Żyglin i doprowadzono drogę do Miasteczka Śląskiego. Bramowska była ponadto członkinią Narodowej Organizacji Kobiet, gdzie uzyskała członkostwo honorowe, a w 1927 r. została wybrana na przewodniczącą

Zarządu Głównego Towarzystwa Polek na Śląsku. Wcześniej, już w 1920 r., była organizatorką I Powiatowego Zjazdu Polek, który odbył się w Tarnowskich Górach. W 1928 r. startowała bez powodzenia do Senatu RP z ramienia Narodowo-Chrześcijańskiego Zjednoczenia Pracy. Była dwukrotnie zastępcą senatora i dwukrotnie z tego tytułu uzyskiwała mandat w Senacie II i III kadencji. Senatorką została w 1929 r. po śmierci Józefa Londzina. Zasiadła w Senacie również w 1935 r. po przejęciu się mandatu przez Jana Kołłątaja-Srzednickiego.

Józefa Bramowska nie wstydziła się swojego chłopskiego pochodzenia i na większości spotkań oficjalnych występowała w śląskim stroju ludowym.

Po wybuchu II wojny światowej ewakuowała się na wschód. Od połowy września 1939 r. przebywała we Lwowie, gdzie ukryła wszystkie swoje dokumenty, ale już 29 września powróciła do Żyglina. Symulując ciężką chorobę, uniknęła więzienia i trafiła do aresztu domowego i znajdowała się pod stałym nadzorem gestapo. Zmarła 24 października 1942 r. w Żyglinie. Została pochowana na miejscowym cmentarzu.

Odznaczona Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski i Srebrnym Krzyżem Zasługi.

Podstawowe źródła

Bramowska Józefa, [w:] J. Majchrowski, *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994, s. 500; *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. I, A–D, oprac. M. Smogorzewska, red. nauk. A.K. Kunert, Warszawa 1998, s. 190–191.

BARBARA

BRUKALSKA

(1899–1980)

DESIGNERKA, CZŁONKINI GRUPY PRAESENS

Urodziła się 4 grudnia 1899 r. w Brzeźcach jako córka Wojciecha i Stefanii z Bagniewskich Sokołowskich. Początkowo studiowała ogrodnictwo w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, lecz w 1921 r. podjęła studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Poznała tam swojego przyszłego męża Stanisława Brukalskiego, z którym przez większość życia tworzyła tandem zawodowy. Studia ukończyła dopiero w 1934 r., ale w międzyczasie tworzyła już własne projekty. Zafascynowana ideami Le Corbusiera, należała do założycieli grupy Praesens – najważniejszego środowiska polskiej awangardy architektoniczno-urbanistycznej, która było niejako polskim przedstawicielstwem w CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), czyli Międzynarodowym Kongresie Architektury Nowoczesnej. Dzięki tym związkom formowała własną postawę ideową w sferze architektury pod wpływem największych twórców europejskiej awangardy. Jej najważniejszą dużą realizacją stało się osiedle Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej na Żoliborzu, które zaprojektowała wraz z mężem. Było to pierwsze osiedle modernistyczne w Polsce, w którym surowość architektury została przełamana wprowadzeniem terenów zielonych. Z projektów Barbary Brukalskiej zrealizowanych wspólnie z mężem należy także wymienić ich własny dom przy ul. Niegolewskiego 8 w Warszawie, nagrodzony brązowym medalem w 1937 r. na Wystawie Sztuki i Techniki we Współczesnym Życiu w Paryżu.

Ważną częścią twórczości Brukalskiej było projektowanie wnętrz mieszkań przy zafascynowaniu ideą taniego i funkcjonalnego budownictwa oraz wzornictwa. Zaprojektowany przez nią pokój wypoczynkowy został zaprezentowany w 1937 r. w Pawilonie Polskim na Wystawie Światowej w Paryżu.

Po II wojnie światowej wraz z mężem Brukalska stworzyła projekt odbudowy Biblioteki i Muzeum Ordynacji Kasińskich przy ul. Okólnik w Warszawie, a także – już samodzielnie – projekt przebudowy Domu pod Orłami.

Doświadczenia zdobyte przy powstawaniu osiedla WSM zawarła w książce *Zasady społeczne projektowania osiedli mieszkaniowych*, którą zaczęła pisać podczas okupacji. Jej publikacja ukazała się w 1948 r., ale w tym okresie doktryna komunistyczna zaczęła dominować również w architekturze. Wysublimowany, zindywidualizowany i różnorodny sposób projektowania osiedli mieszkaniowych promowany przez Barbarę Brukalską musiał zatem ustąpić miejsca monumentalnym realizacjom państwowym, przeznaczonym dla społeczeństwa homogenicznego.

W 1948 r. został jeszcze zrealizowany projekt „domu dla samotnych” jej autorstwa – przeznaczony nie tylko dla osób samotnych, lecz także dla bezdzietnych małżeństw – w ramach którego zaprojektowane zostały różnorodne przestrzenie wspólne. Takie indywidualne podejście musiało ustąpić doktrynie socrealizmu. Książka ówczesnej designerki została zakazana, a cały nurt architektury modernistycznej usunięty z programu polskich uczelni.

Choć w 1948 r. Barbara Brukalska jako pierwsza kobieta otrzymała tytuł profesora Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, nie mogła głosić swoich awangardowych poglądów architektonicznych. Była obserwowana i inwigilowana.

Mimo to prowadziła własną działalność architektoniczną, projektując m.in. Osiedle na Okęciu, tzw. Dom Matysiaków (Gmach Domu Pomocy Społecznej w Warszawie przy ul. Arabskiej), a także kościoły w Troszynie i Sypniewie.

Barbara Brukalska została odznaczona Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarła 6 marca 1980 r. w Warszawie. Pochowano ją na cmentarzu przy zakładzie dla niewidomych w Laskach. Wraz z mężem jest patronem skweru na warszawskim Żoliborzu, a także nagrody dla najlepszej inwestycji architektonicznej na Żoliborzu.

Podstawowe źródła

Encyklopedia Warszawy, Warszawa 1975, s. 85; M. Leśniakowska, *Modernistka w kuchni. Barbara Brukalska, Grete Schütte-Lihotzky i „polityka kuchenna” (wstęp do architektury modernizmu)*, Warszawa 2004.

KAZIMIERA

BUJWIDOWA

(1867–1932)

DZIAŁACZKA SPOŁECZNA, FEMINISTKA

Urodziła się 8 października 1867 r. w Krakowie jako córka Ludwika ze Szczesńiewskich i Kazimierza Klimontowicza. W dzieciństwie, po utracie matki, oddana pod opiekę siostry ojca, Karoliny Petroneli Klimontowicz, która była weteranką powstania styczniowego. Młoda Kazimiera ukończyła pensję dla kobiet w Warszawie, zdobywając uprawnienia nauczycielki domowej i rozpoczęła studia biologiczne na Uniwersytecie Latającym. Po poślubieniu w 1886 r. Odona Bujwida podjęła pracę laborantki w pracowni męża. Od 1893 r. mieszkała wraz z rodziną w Krakowie. Bujwidowie podjęli pracę na Uniwersytecie Jagiellońskim. Kazimiera Bujwidowa odpowiadała początkowo za administrację, a od 1918 r. była kierowniczką założonego przez jej męża Zakładu Produkcji Surowic i Szczepionek. Wobec oficjalnego ogłoszenia bezwyznaniowości rodzina Bujwidów spotkała się z ostracyzmem ze strony konserwatywnych środowisk krakowskich.

Podczas I wojny światowej Bujwidowa prowadziła szpital dla rannych żołnierzy Legionów Polskich.

Od momentu przeprowadzki do Krakowa stała się czynną działaczką społeczną. Jako aktywistka Towarzystwa Szkół Ludowych zorganizowała krakowską czytelnię dla kobiet oraz kilka bezpłatnych czytelni dla młodzieży. Od 1896 r. przez dziesięć lat była przewodniczącą Towarzystwa Gimnazjalnej Szkoły Żeńskiej i doprowadziła do powstania pierwszego na ziemiach polskich gimnazjum dla dziewcząt z programem równorzędnym gimnazjom męskim. Zainicjowana przez nią akcja pisania przez kobiety indywidualnych i zbiorowych podań o prawo do studiów przyniosła efekt w postaci przyjęcia w 1904 r. do środowiska akademickiego pierwszych studentek, które mogły uczestniczyć w wykładach po uzyskaniu zgody profesora, choć nie miały prawa do dyplomu ukończenia studiów.

Kazimiera Bujwidowa kierowała petycje do Sejmu Krajowego we Lwowie i Rady Państwa w Wiedniu w sprawie równouprawnienia kobiet na uniwersytetach. Była zaangażowana w kampanię wyborczą Marii Dulębianki, pierwszej kobiety kandydującej do Sejmu Krajowego. Uczestniczyła też w kongresach organizacji kobiecych we Francji w 1910 r. i w Austrii w 1912 r.

Była ponadto czynną publicystką. Prezentowała artykuły w czasopismach: „Nowa Reforma”, „Ster” i „Nowe Słowo”. Napisała również kilka broszur poświęconych równouprawnieniu kobiet, reformie edukacji i wychowaniu dzieci: *Prawa nauczycielek* (1903), *Czy kobieta powinna mieć takie same prawa co mężczyzna?* (1909), *U źródeł kwestii kobiecej* (1910), *O postępowym i niepostępowym ruchu kobiecym w Galicji* (1913), *Domy ludowe* (1903) czy *Reforma wychowania i ochrona dziecka* (1905). Z kolei w styczniu 1919 r. Kazimiera Bujwidowa opublikowała deklarację programową kobiet wobec nadchodzących wyborów do Sejmu Ustawodawczego.

Z powodu przewlekłej choroby, już podczas I wojny światowej, Bujwidowa wycofała się z życia publicznego. Mimo to wspierała wraz z mężem finansowo m.in. odbudowę Zamku Królewskiego na Wawelu.

Miała pięcioro dzieci: Kazimierę, Zofię, Jadwigę, Helenę i Jana. Jej córka Helena Bujwidówna-Jurgielewiczowa była pierwszą kobietą w Polsce, która uzyskała dyplom lekarza weterynarii.

Kazimiera Bujwidowa zmarła 8 października 1932 r. Została pochowana na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie (kw. XVIII, rząd południowy).

Podstawowe źródła

K. Dormus, *Kazimiera Bujwidowa 1867–1932. Życie i działalność społeczno-oświatowa*, Kraków 2002; J. Hulewicz, *Bujwidowa Kazimiera*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, Kraków 1937, s. 111–112; A. Kiesell, *Kazimiera Bujwidowa. Człowiekiem się czuję, więc ludzkich praw żądam!*, [w:] *Krakowski Szlak Kobiet. Przewodniczka po Krakowie emancypantek*, red. E. Furgał, Kraków 2009, s. 73–84.

ŁUCJA

CHAREWICZOWA

(1897–1943)

BADACZKA HISTORII REGIONALNEJ

Urodziła się 12 sierpnia 1897 r. w Cieszanowie jako córka Jana Strzeleckiego, sekretarza Rady Powiatowej w Cieszanowie i Cezaryny z Mikułowskich. W 1913 r. rozpoczęła naukę, a w 1918 r. uzyskała świadectwo dojrzałości w prywatnym gimnazjum żeńskim Zofii Strzałkowskiej we Lwowie i podjęła studia na Wydziale Humanistycznym lwowskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza. Po roku przeniosła się na dwa semestry do Krakowa na Uniwersytet Jagielloński. Następnie kontynuowała studia we Lwowie. Po uzyskaniu doktoratu została docentką i specjalistką w zakresie historii miast i kultury na lwowskim uniwersytecie. Jednocześnie była starszym wolontariuszem w Zakładzie Historii Powszechnej Średniowiecznej na Wydziale Humanistycznym UJK. Dzięki rekomendacji prof. Jana Ptaśnika, jeszcze jako studentka, została tam zatrudniona na stanowisku asystentki. W 1924 r., pod kierunkiem prof. Ptaśnika, obroniła doktorat. W kolejnym roku odbyła studia uzupełniające we Francji, w Instytucie Urbanistyki na paryskiej Sorbonie. Opublikowała później kilka prac z zakresu historii miast francuskich.

Była członkinią Zarządu Polskiego Towarzystwa Historycznego we Lwowie, a także wieloletnim sekretarzem redakcji „Kwartalnika Historycznego”. Była pierwszą kustoszką zatrudnioną we lwowskich muzeach. Od 1931 r. pracowała na tym stanowisku w Muzeum Historycznym Miasta Lwowa; w 1932 r. odeszła z uniwersytetu. Publikowała liczne prace na temat przeszłości Lwowa. W 1937 r. uzyskała stopień doktora habilitowanego z zakresu historii miast i ich kultury. W 1938 r. powróciła do pracy na uczelni. W tym samym roku współzałożyła Towarzystwo Budowy Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa.

Łucja Charewiczowa propagowała badania nad historią kobiet. Jedną z jej wielu prac nosiła tytuł: *Kobieta w dawnej Polsce* i została wydana w 1938 r. we Lwowie. Podczas VII Międzynarodowego Kongresu Nauk Humanistycznych w Warszawie w 1933 r. Charewiczowa wygłosiła referat z zakresu historii kobiet, bardzo nowoczesnej wówczas problematyki.

Promowała też czytelnictwo, za co została przez Polską Akademię Literatury odznaczona Srebrnym Wawrzynem Akademickim. Wygłaszała liczne odczyty i propagowała historię lokalną. Za dokonania na polu pracy społecznej otrzymała – jako pierwsza kobieta w Polsce – Złoty Krzyż Zasługi.

Po wybuchu II wojny światowej Łucja Charewiczowa znalazła się pod okupacją sowiecką i została mianowana tymczasową wicedyrektorką Muzeum Miasta Lwowa. Zdając sobie sprawę z niepewności sytuacji pod okupacją sowiecką, w maju 1940 r. przeniosła się do Warszawy, gdzie pracowała w Bibliotece Ordynacji Krasińskich. Współpracowała z polskim podziemiem, uczestniczyła w konspiracji oraz tajnym nauczaniu w ramach niejawnego Gimnazjum im. Klementyny Hoffmanowej i na Wydziale Historii konspiracyjnego Uniwersytetu Warszawskiego. W lipcu 1943 r. została osadzona w więzieniu na Pawiaku, a 5 października tego samego roku wywieziono ją do obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau, gdzie otrzymała numer obozowy 64373 i gdzie – według wspomnień Zofii Kossak-Szczuckiej – wygłosiła ostatni wykład. Dnia 17 grudnia 1943 r. zmarła w obozie na tyfus.

Wyszła za mąż za Zdzisława Charewicza, oficera Wojska Polskiego, który zginął na początku wojny.

Podstawowe źródła

B. Kost, *Kobiety ze Lwowa*, Piaseczno 2017, s. 27-43; J. Suchmiel, *Łucja Charewiczowa (1897–1943). Życie i dzieło*, Częstochowa 2001; J. Suchmiel, *Działalność naukowa kobiet w Uniwersytecie we Lwowie do roku 1939*, Częstochowa 2000.

ZOFIA

CHOMĘTOWSKA

(1902–1991)

FOTOGRAFICZKA

Urodziła się na Polesiu 8 grudnia 1902 r. jako córka Feliksa Druckiego-Lubeckiego i Bronisławy z Buchowieckich. Mieszkała z rodziną niedaleko Pińska i to właśnie okolice rodzinnego domu oraz lokalni mieszkańcy byli pierwszymi bohaterami jej fotografii, które wykonywała aparatem skrzynkowym Kodaka. Jako dziecko została wysłana na pensję do Petersburga, a jako młoda dziewczyna zapisała się na studia malarstwa i rysunku w Paryżu, które przerwała wobec protestu rodziny ze strony matki. Wraz z rodzicami zwiedziła najważniejsze stolice europejskie.

W 1928 r. zakupiła aparat Leica, dzięki któremu mogła znacząco rozwinąć swój artystyczny warsztat. Jedną z jej fotografii trafiła do wydawnictwa reklamowego „Leica w Polsce”. W wieku 27 lat odbyła podróż po południowej Europie – podróżowała od Austrii aż po Tunezję. Wyprawa ta miała przełomowe znaczenie dla kształtowania się artystki jako dokumentalistki.

Zofia Chomętowska prezentowała swoje pierwsze prace na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1929 r., gdzie pokazywała nie tylko fotografie, a film. W 1931 r. otrzymała nagrodę w konkursie firmy Kodak, co było początkiem jej zawodowej kariery. Wkrótce rozpoczęła publikowanie zdjęć w pismach specjalistycznych i prezentowała je na wystawach. W połowie lat 30. XX wieku przeniósł się na stałe do Warszawy. Fotografowała urbanistykę stolicy, wnętrza pałaców. W tym okresie fotografia była już nie tylko jej pasją, lecz również sposobem na zarabianie pieniędzy. W 1937 r. coraz bardziej wszechstronna artystka otworzyła w Warszawie własne studio fotograficzne. Wykonywała m.in. fotografie reklamowe. Przez rok była także redaktorką artystyczną pisma „Kobieta w Pracy”. W ogłoszonym przez Mieczysława Orłowicza anonimowym konkursie na stanowisko fotografa Ministerstwa Komunikacji zajęła pierwsze miejsce. Miała wykonać serię zdjęć do wagonów kolejowych jako materiał

promujący piękno polskiej przyrody i zabytków. Wykonane wówczas zdjęcia zdecydowanie wykraczały poza to zlecenie i do dziś stanowią niezwykle cenny zbiór fotografii dokumentujących II RP.

Prace Chomętowskiej były prezentowane na wystawach zbiorowych oraz indywidualnych i często zdobywały nagrody. Ich autorka została członkinią Fotoklubu Polska i wiceprezeską Polskiego Towarzystwa Fotograficznego. Wykonywała także fotografię dokumentacyjną, przedstawioną na wystawie „Warszawa wczoraj, dziś i jutro” zorganizowanej w 1939 r. w Muzeum Narodowym przez prezydenta stolicy Stefana Starzyńskiego. Były to obiekty, które zdaniem władz miejskich powinny zniknąć z krajobrazu miasta (m.in. wysypiska śmieci, drewniane domy na Woli). Zofia Chomętowska stała się jedną z najważniejszych i najbardziej aktywnych fotografek dwudziestolecia międzywojennego.

Jej prace zostały też wykorzystane w innej ważnej historycznej wystawie prezentowanej w Muzeum Narodowym, a mianowicie „Warszawa oskarża”, gdzie pokazano zdjęcia stolicy zburzonej w czasie II wojny światowej i powojenne powroty jej mieszkańców. W 1947 r. artystka wzięła udział w prezentacji tej wystawy w Londynie. Po ściągnięciu tam dzieci wyemigrowała do Argentyny. Podróż do nowego domu uwieczniła na kliszy. Zamieszkała w Buenos Aires, a Polskę odwiedziła jeszcze w 1971 r.

Dwukrotnie wychodziła za mąż: najpierw za Władysława Czechowicza-Lachowickiego (małżeństwo zawarte w 1919 r., unieważnione w 1930 r.), a później za Jakuba Chomętowskiego (małżeństwo zawarte w 1930 r., rozwód w 1939 r.). Miała dwoje dzieci: Gabrielę i Piotra. Zmarła 20 maja 1991 r. w Buenos Aires. Spoczywa na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (234-4-1/2). W 2010 r. archiwum jej negatywów sprowadzono do Polski.

Podstawowe źródła

A. Theiss, *Kobieta dryfująca*, „Wysokie Obcasy”, 12 listopada 2011, str. 12–17; Zofia Chomętowska. *Polska w podróży*, red. K. Puchała-Rojek, K. Ziębicka-Lewandowska, Warszawa 2013; W. Żdżarski, *Historia fotografii warszawskiej*, Warszawa 1974, s. 160–161, 213.

MARIA ANTONINA

CZAPLICKA

(1886–1921)

ETNOGRAFKA I GEOGRAFKA

Urodziła się w 1886 r. w Warszawie, w rodzinie urzędnika kolejowego. Ucząc się w różnych warszawskich szkołach, studiowała jednocześnie na nielegalnym Uniwersytecie Łatającym i w ramach Towarzystwa Kursów Naukowych. W 1910 r. uzyskała stypendium Kasy im. Józefa Mianowskiego, dzięki któremu wyjechała na studia do Wielkiej Brytanii. Studiowała antropologię w London School of Economics, gdzie dostrzegł ją profesor Charles Gabriel Seligman, który zaproponował jej kontynuowanie studiów na Uniwersytecie Oxfordzkim. Tam z kolei jeden z profesorów Marii Czaplickiej, Robert Ranulph Marett, przyznał jej stypendium na wyprawę do Syberii w celu badania tamtejszych plemion. W wyniku tego wyjazdu badawczego powstała książka *Aboriginal Siberia. A Study in Social Anthropology*, która ukazała się w 1914 r. Przystępny język, jakim została napisana, spowodował, że publikacja ta zdobyła popularność także poza kręgami akademickimi.

Po ukończeniu w 1912 r. studiów antropologicznych Maria Czaplicka odbyła kolejną wyprawę na Syberię – w maju 1914 r. Tam zastał ją wybuch I wojny światowej. Mimo nagłej, ciężkiej choroby i powrotu do Wielkiej Brytanii części ekspedycji Czaplicka pozostała w Rosji i wykonała kilkadziesiąt fotografii, a także liczne notatki etnograficzne. Po powrocie do Europy objęła Katedrę Antropologii na Uniwersytecie

Oksfordzkim, wykładała kulturę Europy Środkowo-Wschodniej i Syberii. Była wówczas jedyną wykładowczynią, a w 1915 r. jako druga kobieta w Europie uzyskała doktorat z antropologii. W 1916 r. opublikowała dziennik z wyprawy syberyjskiej *My Siberian Year*, który po polsku ukazał się dopiero w 2013 r.

Już podczas I wojny światowej Maria Czaplicka wspierała polskie organizacje społeczne. Utrzymywała również kontakty z polskimi badaczami, m.in. z Bronisławem Malinowskim i Władysławem Orkanem. Prowadziła też w Anglii działania agitacyjne na rzecz Polski w przededniu odzyskania niepodległości.

Była jedną z pierwszych kobiet należących do brytyjskiego Królewskiego Towarzystwa Geograficznego; otrzymywała liczne stypendia, była m.in. pierwszą stypendystką Polskiej Akademii Umiejętności. W 1919 r. została zwolniona z kierowania katedrą na Uniwersytecie Oksfordzkim. Potem dostała propozycję pracy w Instytucie Etnografii Uniwersytetu Columbia w Nowym Jorku, ale ostatecznie objęła kierownictwo Instytutu Anatomii na Uniwersytecie Bristolskim. Zwolniona po roku, przeszła załamanie nerwowe i 26 maja 1921 r. popełniła samobójstwo. Została pochowana na cmentarzu Wolvercote w Oksfordzie. Jej życie rodzinne owiane jest tajemnicą.

Podstawowe źródła

K. Dobrowolski, *Maria Antonina Czaplicka (1886–1921)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 173; F. Larson, *Pionierki. Maria Czaplicka i pierwsze bohaterki antropologii*, Warszawa 2021; S. Skowron-Markowska, *Z Oksfordu na Syberię: dziedzictwo naukowe Marii Antoniny Czaplickiej*, Wrocław 2012; J. Urry, D. Collins, *Maria Antonina Czaplicka. Życie i praca w Wielkiej Brytanii i na Syberii*, „Lud” 1998, t. 82, s. 61–74.

MARIA

DĄBROWSKA

(1889–1965)

PISARKA

Urodziła się 6 października 1889 r. w Russowie jako córka Józefa i Ludomiry z Gałczyńskich Szumskich. Początkowo uczyła się w domu, a w latach 1901–1907 na pensji Heleny Semadeniowej w Kaliszu, w rosyjskim gimnazjum żeńskim i – po udziale w strajku szkolnym – na pensji Pauliny Hewelke w Warszawie. Od 1907 do 1914 r. studiowała nauki przyrodnicze, ekonomię i socjologię na uniwersytetach w Lozannie i Brukseli. Na studiach związała się ze środowiskiem lewicy niepodległościowej. Zafascynowała się poglądami Edwarda Abramowskiego i jego ideą spółdzielczości. Była działaczką Ligi Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego. W niepodległej Polsce pracowała w Ministerstwie Rolnictwa i Reform Rolnych, z którego odeszła na kilka miesięcy przed uzyskaniem wcześniejszych uprawnień emerytalnych z tytułu pracy na rzecz niepodległości. W tym okresie postanowiła poświęcić się pracy publicystycznej i pisarskiej.

Przed I wojną światową publikowała artykuły w „Bluszczu” i „Wiadomościach Literackich”; pisała opowiadania, powieści i dramaty. Jej najbardziej znanym dziełem jest czterotomowa powieść *Noce i dnie*, ekranizowana później jako film i serial telewizyjny. Maria Dąbrowska była także autorką wielu opowiadań analizujących psychikę kobietą i opisujących środowiska inteligencji polskiej; autorką dramatów historycznych, takich jak *Geniusz sierocy* czy *Stanisław i Bogumił*; autorką opowiadań dla dzieci i młodzieży – m.in. *Marcin Kozera*, *Wilczęta z czarnego podwórza*. Przetłumaczyła również opowiadania Antoniego Czechowa i Maksima Gorkiego, *Pamiętniki* Samuela Pepysa oraz powieść *Niels Lyhne* Jensa Petera Jacobsona. Pozostawiła też po sobie *Dzienniki*, które pisała od 1914 r. aż do śmierci.

Okres okupacji niemieckiej Dąbrowska spędziła w Warszawie, skąd po powstaniu, wraz z ludnością cywilną, trafiła do obozu w Pruszkowie. W lutym 1945 r. powróciła do stolicy. Ostatnie lata życia spędziła w Komorowie pod Warszawą.

Po wojnie starała się zachowywać dystans wobec komunistycznych władz, ale, widząc możliwości pracy dla kraju, nie rezygnowała z udziału w życiu publicznym. Była nawet członkinią Frontu Jedności Narodu. Jednocześnie utrzymywała kontakt z niektórymi pisarzami emigracyjnymi, a nawet odwiedziła pod Paryżem Jerzego Giedroycia i redakcję „Kultury”. Pod koniec życia, w 1964 r., była sygnatariuszką „Listu 34” – listu protestacyjnego polskich intelektualistów przeciw cenzurze w PRL.

Dąbrowska była pięciokrotnie nominowana do Nagrody Nobla w dziedzinie literatury (w 1939, 1957, 1959, 1960 i 1965 r.); odznaczana zarówno przed II wojną światową, jak i później, m.in. Krzyżem Niepodległości, Złotym Krzyżem Zasługi (trzykrotnie), Krzyżem Oficerskim i Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski. Do dziś pozostaje patronką licznych szkół, ulic, a w jej mieszkaniu przy ul. Polnej 40 w Warszawie mieści się muzeum. W Komorowie znajduje się natomiast jej pomnik, który odsłonięto w 2010 r.

Maria Dąbrowska wyszła za mąż za poznanego podczas studiów w Belgii działacza socjalistycznego Mariana Dąbrowskiego, z którym tworzyła otwarty związek. Po jego śmierci żyła ze Stanisławem Stempowskim w nieformalnym związku. Z kolei po jego śmierci zamieszkała z poznaną w czasie wojny pisarką Anną Kowalską. Zmarła 19 maja 1965 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (Aleja Zasłużonych 1–139–140–141).

Podstawowe źródła

G. Borkowska, *Maria Dąbrowska i Stanisław Stempowski*, Warszawa 1999; E. Głębicka, *Dąbrowska (nie)znana. Szkice*, Warszawa 2016; I. Kienzler, *Prowokatorka. Fascynujące życie Marii Dąbrowskiej*, Bellona, Warszawa 2017; *Księga kaliska. W stulecie urodzin Marii Dąbrowskiej*, red. Tadeusz Drewnowski et al., Kalisz 1996; Z. Libera, *Maria Dąbrowska*, Warszawa 1964; *Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej*, red. E. Korzeniowska, Warszawa 1963; J. Wojciechowska, *Maria Dąbrowska – jej związki ze spółdzielczością*, Warszawa 1984; K. Tomasik, *Homobiografie*, Warszawa 2014, s. 255–277.

IZYDORA

DĄMBSKA

(1904–1983)

FILOZOFKA, PRZEDSTAWICIELKA LWOWSKO-WARSZAWSKIEJ SZKOŁY FILOZOFICZNEJ

Urodziła się 3 stycznia 1904 r. we Lwowie jako córka Stanisława Dąmbskiego, posła na Sejm Krajowy Galicji i późniejszego senatora RP oraz Anny z Zaleskich – siostry Wacława Zaleskiego, namiestnika Galicji. Wskutek działań wojennych jej rodzina wielokrotnie zmieniała miejsce zamieszkania, więc młoda Izydora pobierała prywatne lekcje, a maturę zdała eksternistycznie w Prywatnym Gimnazjum Realnym Sióstr Urszulanek we Lwowie w 1922 r. W tym samym roku podjęła studia na miejscowym Uniwersytecie Jana Kazimierza. W 1927 r. uzyskała doktorat pod kierunkiem profesora Kazimierza Twardowskiego. Równolegle pracowała jako nauczycielka języka polskiego i propedeutyki filozofii w lwowskich szkołach średnich. W 1930 r. odeszła z uniwersytetu, a dzięki zdobytemu stypendium odbyła roczną podróż naukową, odwiedzając Wiedeń, Berlin i Paryż, gdzie nawiązała liczne kontakty z europejskim środowiskiem filozoficznym. Potem uczyła w szkołach średnich, utrzymując kontakt z lwowskim środowiskiem filozoficznym. Działała aktywnie w Polskim Towarzystwie Filozoficznym i zasiadała w jego władzach. W latach 1937–1940 pracowała jako psycholog w Instytucie Psychotechnicznym we Lwowie. W 1938 r., po śmierci Kazimierza Twardowskiego, przejęła – wspólnie z Danielą Gromską – redakcję czasopisma *Ruch Filozoficzny*.

Już w maju 1939 r., wobec zagrożenia wojennego, zgłosiła się na kurs sanitarny i we wrześniu 1939 r. służyła ochotniczo jako sanitariuszka w szpitalu wojennym. Podczas okupacji sowieckiej pracowała we Lwowie, m.in. w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich. Była zaprzysiężona w Armii Krajowej i prowadziła konspiracyjną działalność informacyjną. Już w 1939 r. zorganizowała we Lwowie tajne nauczanie obejmujące 20 kilkuosobowych kompletów, czym wyprzedziła działania Polskiego Państwa Podziemnego. Prowadziła też wykłady z filozofii na tajnym Uniwersytecie Jana Kazimierza. Wynikiem jej obserwacji życia pod okupacją była, powstająca w latach 1944–1945, praca filozoficzna pod tytułem: *Stosunek człowieka do śmierci i jego rola w kształtowaniu się kultury*.

W 1945 roku, zagrożona aresztowaniem przez NKWD, Izydora Dąmbska wyjechała do Gdańska, gdzie podjęła pracę w Bibliotece Miejskiej. W 1946 r. uzyskała habilitację na

Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego na podstawie pracy opublikowanej jeszcze w 1937 r. w „Kwartalniku Filozoficznym”. Pracowała w Gdańsku do 1949 r., prowadząc jednocześnie wykłady zlecone na UW. Wtedy przeniosła się na Uniwersytet Poznański. W 1950 r., po likwidacji studiów filozoficznych, została odsunięta od nauczania i utraciła możliwość publikowania swoich prac. Podjęła zatem pracę jako samodzielna redaktorka naukowa w Bibliotece Klasyków Filozofii PWN. Tłumaczyła dzieła Leibniza i Kartezjusza. Choć na początku 1955 r. uzyskała tytuł profesor nadzwyczajnej, dopiero we wrześniu 1957 r. mogła wrócić na uczelnię. Objęła Katedrę Historii Filozofii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Znowu mogła publikować i wznowiła aktywność międzynarodową. Przez pewien czas jej poglądy filozoficzne, które nie mieściły się w tzw. metodologii marksistowskiej, były tolerowane. Jednak wraz ze wzrostem ideologizacji nauki w coraz mniejszym stopniu je akceptowano.

W lipcu 1964 r. po raz drugi odebrano jej katedrę i pozbawiono prawa do prowadzenia wykładów. Dąmbska została wówczas przeniesiona do Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, gdzie mogła zajmować się tylko badaniami, nie prowadziła zajęć. W marcu 1968 r. wystąpiła w obronie represjonowanych studentów z apelem do Ministra Oświaty i Szkolnictwa Wyższego; występowała również w obronie prześladowanych naukowców. W 1976 r. podpisała list uczonych do Sejmu PRL, w którym domagano się obiektywnego śledztwa w sprawie wydarzeń Czerwca 1976. W 1978 r. była sygnatariuszką deklaracji założycielskiej Towarzystwa Kursów Naukowych.

W okresie PRL nazwisko Izydory Dąmbskiej podlegało cenzurze, a jej postaci nie wolno było przedstawiać w środkach masowego przekazu. Publikować mogła tylko w fachowych czasopismach. Jej publikacje, których było ponad 300 (w tym 11 książek), przyniosły autorce uznanie za granicą. Jako pierwszą kobietę powołano ją – w 1969 roku – w skład Instytutu International de Philosophie. Jedynym odznaczeniem, które otrzymała, był Krzyż Armii Krajowej, przyznany przez Rząd RP na uchodźstwie. Zbigniew Herbert zadedykował jej wiersz *Potęga smaku*. Zmarła 18 czerwca 1983 r. Pochowano ją w rodzinnym grobowcu w Rudnej Wielkiej k. Rzeszowa.

Podstawowe źródła

J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*. Kraków, 2007, s. 230; *Izydora Dąmbska (1904–1983)*, oprac. J. Perzyński, seria *W służbie nauki*, Kraków 2001; T. Rzepa, *Dąmbska Izydora*, [w:] *Słownik psychologów polskich*, red. E. Kosnarewicz, T. Rzepa, R. Stachowski, Poznań 1992, s. 57–58; T. Strzyżewski, *Wielka księga cenzury PRL w dokumentach*, Warszawa 2015, s. 91.

BRONISŁAWA

DŁUSKA

(1865–1939)

DZIAŁACZKA NIEPODLEGŁOŚCIOWA, TWÓRCZYNI INSTYTUTU RADOWEGO W WARSZAWIE

Urodziła się 28 marca 1865 r. w Warszawie jako córka Władysława Skłodowskiego, dyrektora gimnazjum i Bronisławy z Boguskich, przełożonej warszawskiej pensji dla dziewcząt. Zdała maturę i przez cztery lata uzupełniała wiedzę na Uniwersytecie Latającym. Równolegle korepetycjami zbierała środki na studia. Po kilku latach, w 1885 r., wyjechała do Paryża, gdzie podjęła studia medyczne na Sorbonie. Jej siostra Maria, późniejsza dwukrotna noblistka, pozostała w kraju i wspierała ją pieniędzmi z korepetycji. W Paryżu młoda Bronisława poznała działacza Polskiej Partii Socjalistycznej, Bronisława Dłuskiego, z którym w 1891 r. wzięła ślub. Wkrótce zamieszkała z nimi Maria. Ich paryskie mieszkanie stało się miejscem spotkań emigrantów politycznych z Polski. W domu Dłuskich bywali m.in. przyszli prezydenci Polski: Stanisław Wojciechowski i Ignacy Mościcki. W 1894 r. Bronisława Dłuska obroniła doktorat poświęcony karmieniu piersią i otworzyła samodzielny gabinet lekarski w Paryżu.

W 1902 r. Dłuscy powrócili do kraju i stworzyli w Zakopanem sanatorium dla osób z chorobami płuc (obecnie to ośrodek wypoczynkowy „Rewita” w Kościelisku). Dzięki funduszom z Nagrody Nobla ukończenie sanatorium wsparła siostra Maria. W okresie rewolucji 1905–1907 r. sanatorium przyjmowało i leczyło nieodpłatnie bojowników PPS, a w okresie I wojny światowej – żołnierzy Legionów Polskich. Dłuska organizowała i współfinansowała także sanatorium studenckie „Bratniak”, a dzięki jej energicznym działaniom powstał nowy murowany gmach Muzeum Tatrzańskiego. W okresie I wojny światowej działała aktywnie w Lidze Kobiet Galicji i Śląska. Wspierała zakładanie oraz prowadzenie

ochronek dla dzieci legionistów w Zakopanem i Rabce. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości działała w Lidze Kobiet Polskich. W drugiej połowie lat 20. XX wieku wraz z mężem otworzyła w podwarszawskim Aninie prewentorium gruźlicze. Zasiadała również w Komitecie organizacyjnym domu sierot „Helenówek” w Aninie i pomogła zorganizować ośrodek kolonijny dla najuboższych „Olin” w Otwocku. Majątek znajdujący się na obecnym przedłużeniu al. Wilanowskiej w Warszawie, po tragicznej śmierci córki, Dłuscy przekazali Robotniczemu Wydziałowi Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim, który działał przy PPS. Po przewrocie majowym Dłuska opowiedziała się po stronie rządu i weszła w skład prezydium Demokratycznego Komitetu Wyborczego Kobiet Polskich, któremu szefowała Zofia Moraczewska.

W latach 1928–1934 Bronisława Dłuska była działaczką i skarbniczką Zarządu Głównego Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet. Po śmierci męża zamknęła w 1930 r. zakład w Aninie i na prośbę siostry zaangażowała się w budowę Instytutu Radowego przy ul. Wawelskiej w Warszawie. Podczas budowy, do 1932 r., kierowała pracami tworzącymi Instytut. Po zainaugurowaniu działalności dyrektorem Instytutu został dr Franciszek Łukaszczyk, a Dłuska objęła funkcję skarbniczki Towarzystwa Instytutu Radowego im. Marii Skłodowskiej-Curie, które miało wspierać finansowo jego działalność. Wspomnianą funkcję pełniła aż do śmierci.

Ze związku z Bronisławem Dłuskim miała córkę Helenę, taterniczkę i syna Jerzego, który zmarł w dzieciństwie. Sama zaś zmarła 15 kwietnia 1939 r. w Warszawie. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim (164-3-20/21).

Podstawowe źródła

Dłuska Bronisława, [w:] *Biogramy uczonych polskich*, cz. 4, *Nauki medyczne*, z. 1, A–L, red. A. Śródka, Wrocław 1990, s. 58; E. Wajs-Baryła, *Bronisława Dłuska. Doktor wszech nauk lekarskich*, Warszawa 2018; <http://piekniejszastronanauki.pl/category/bronislawadluska/> [dostęp: 10 grudnia 2020].

JANINA

DŁUSKA

(1899–1932)

PROJEKTANTKA MODY, MALARKA

Urodziła się w 1899 r. w Kursku. Szkołę średnią ukończyła w Krakowie, gdzie uczęszczała też na Wyższe Kursy dla Kobiet Adriana Baranieckiego przy Muzeum Techniczno-Przemysłowym. Następnie uczyła się w Szkole Rzemiosła Artystycznego w Moskwie. W 1919 r. powróciła do Polski i podczas wojny polsko-bolszewickiej służyła w Ochotniczej Legii Kobiet. Po wojnie pracowała jako nauczycielka rysunku w żeńskim seminarium nauczycielskim we Lwowie. Od 1922 r. studiowała na Akademii Sztuk Pięknych w Monachium, a po trzech latach przeniosła się do Paryża. Pracowała dla czasopism: „Vogue”, „Die Dame”, „Elegante Welt” oraz „Bluszc”. W 1931 r. powróciła do kraju i zamieszkała w Wilnie. Była aktywnym członkiem Aeroklubu Wileńskiego, gdzie pełniła funkcję członka zarządu. Ukończyła teoretyczny kurs pilotażu i miała rozpocząć praktyczne szkolenie szybowcowe, ale 8 czerwca 1932 r. zginęła w katastrofie lotniczej na Porubanku.

Została pochowana na Cmentarzu Bernardyńskim w Wilnie. W 1954 r. siostra Janiny Dłuskiej przekazała część jej spuścizny do Muzeum Narodowego w Krakowie.

W recenzji wystawy pośmiertnej, zorganizowanej w czerwcu 1935 r. w gmachu dawnego kina Roxy w Wilnie, krytyk „Kuriera Nowogródzkiego” pod inicjałami W. Ch. napisał: *Szeroka skala zainteresowań i pewien niepokój, zaznaczający się w ciągłym próbowaniu swych sił w różnych dziedzinach malarstwa, wymownie świadczą o wielkich twórczych ambicjach artystki, a niewątpliwy talent, opromieniający pracę, pozwala stwierdzić, że artystka miała już dobre podstawy – już założyła trwałe fundamenty, na których można zbudować piękny gmach. Niestety – ten gmach nie został zbudowany.* Na wystawie przedstawiono 65 prac Janiny Dłuskiej, a wystawę zaprezentowano także w lutym 1939 r. w Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Poznaniu.

Podstawowe źródła

Dłuska Janina (1899–1932), [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. V, Kraków 1939-1946, s. 186; „Kurier Nowogródzki”, Rok V, nr 150, 3 czerwca 1935 r.; „Kurier Poznański”, nr 69, 12 lutego 1939; M. Romeyko, *Ku Czci Poległych Lotników Księga Pamiątkowa*, Wydawnictwo Komitetu Budowy Pomnika Poległych Lotników, Warszawa 1933, s. 375.

OLGA

DRAHONOWSKA- -MAŁKOWSKA

(1888–1979)

WSPÓŁTWÓRCZYNI POLSKIEGO HARCERSTWA

Urodziła się w Krzeszowicach 1 września 1888 r. jako córka Zofii i Karola Drahonowskich. Uczyła się w Cesarsko-Królewskiej Szkole Przemysłowej we Lwowie, ale maturę uzyskała eksternistycznie. Wstąpiła do Konserwatorium Lwowskiego Towarzystwa Muzycznego. Była aktywna na polu sportów amatorskich; pełniła funkcję instruktorki wychowania fizycznego w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”. Działała również w stowarzyszeniu „Eleusis”, propagującym m.in. abstynencję. Tam poznała późniejszego męża Andrzeja Małkowskiego, który wciągnął ją do niepodległościowej organizacji „Zarzewie”, gdzie uzyskała stopień porucznika Polskich Drużyn Strzeleckich. Gdy w lutym 1911 r. na zjeździe największych polskich organizacji młodzieżowych zapadła decyzja o utworzeniu polskiego harcerstwa, Olga Drahonowska-Małkowska brała udział w tych działaniach. Została też drużynową pierwszej żeńskiej drużyny skautowej, czyli III Lwowskiej Drużyny Skautek im. Emilii Plater – była to w ogóle trzecia drużyna skautowa w Polsce. W latach 1911–1912 pełniła funkcję komendantki skautek w Naczelnej Komendzie Skautowej.

W 1913 r. Drahonowska-Małkowska wyjechała ze Lwowa na leczenie do Zakopanego, gdzie po zakończeniu kuracji założyła i prowadziła żeńską drużynę harcerską. Po wybuchu I wojny światowej, gdy wielu mężczyzn powołano do wojska, drużyna ta prowadziła m.in. skautową pocztę, pomagała przy żniwach, zorganizowała ochronkę dla dzieci oraz składy broni w górach. Po ogłoszeniu przez Andrzeja Małkowskiego Republiki Podhalańskiej jako zaczątku niepodległego państwa polskiego składy te zostały wykryte przez policję austriacką. Ostrzeżeni przez górali Małkowscy uniknęli aresztowania, lecz musieli uciekać z terenu zaboru austriackiego. Przez Wiedeń udali się do Szwajcarii, a następnie do Stanów Zjednoczonych.

W 1916 r. Olga Drahonowska-Małkowska wróciła do Europy – mieszkała we Francji i Szwajcarii. W 1921 r. powróciła

do Polski i osiadła w Zakopanem. Prowadziła naukę gimnastyki i języka angielskiego w Szkole Gospodarstwa Domowego. Aktywnie kontynuowała działalność harcerską. Organizowała zloty i konferencje harcerek, a w 1925 r. założyła Szkołę Pracy Instruktorskiej i Pracy Harcerskiej w Sromowicach Wyżnych, którą prowadziła do 1939 r. Była to placówka uznawana za ośrodek nowego typu, promujący ideę harcerską. W 1927 r. władze związku Harcerstwa Polskiego uhonorowały Olę Drahonowską-Małkowską godnością harcmistrzyni Rzeczypospolitej. Natomiast w 1932 r., na VII Światowej Konferencji Harcerek, wybrano ją jednogłośnie do Komitetu Światowego Harcerek.

Po przegranej przez Polskę wojnie w 1939 r., w obawie przed gestapo, Drahonowska-Małkowska wyjechała do Wielkiej Brytanii, gdzie założyła w Dartmouth Dom Dziecka Polskiego. Prowadziła też polską szkołę, gimnazjum, drużyny harcerskie. W 1942 r. została powołana do władz Związku Harcerstwa Polskiego jako przewodnicząca Komitetu Naczelnego ZHP na czas wojny. Po II wojnie światowej pozostała w Wielkiej Brytanii. W latach 1948–1960 prowadziła sierociniec dla polskich dzieci w Hawson Court, w hrabstwie Devon na terenie Anglii. W 1960 r. powróciła do Polski. Początkowo mieszkała we Wrocławiu, a później w Zakopanem. W 1966 r. Rada Państwa PRL przyznała jej rentę dla zasłużonych. Zmarła 15 stycznia 1979 r. w Zakopanem. Została pochowana na Nowym Cmentarzu przy ul. Nowotarskiej.

Została odznaczona m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Niepodległości, a w 2018 r., w 100. Rocznicę Odzyskania Niepodległości, Prezydent RP odznaczył ją pośmiertnie Orderem Orła Białego. W 2008 r. Senat RP ogłosił ten okres rokiem Andrzeja i Olgi Małkowskich. Sama Olga Drahonowska-Małkowska jest patronką ulic i skwerów, m.in. w Krzeszowicach, Ostrowie Wielkopolskim, Rzeszowie, Sanoku, Stalowej Woli, Świnoujściu, Warszawie.

Podstawowe źródła

J. Bielecki, *Olga Małkowska – harcmistrzyni Rzeczypospolitej*, Bielsko-Biała 1999; *Olga Małkowska. Drużna Oleńka*, zapiski zebrali i opracowali: O. Broniewska, G. Broniewska, J. Broniewski, Warszawa 2000; B. Wachowicz, *Drużno Oleńko! Druhu Andrzej!*, seria Wierna Rzeka Harcerstwa, Warszawa 1995; A. Zawadzka, *Gawędy o tych, które przewodziły*, cz. I, Olga Małkowska, Jadwiga Falkowska, Józefina Łapińska, Jadwiga Zwolakowska, Warszawa 2001.

MARIA

DULĘBIANKA

(1861–1919)

DZIAŁACZKA SPOŁECZNA, FEMINISTKA

Urodziła się 21 października 1861 r. w Krakowie jako córka Henryka i Marii z Wyczółkowskich. W rodzinnym mieście ukończyła pensję Maliszewskiej i uczyła się malarstwa w pracowni Jana Matejki. Nie mogła studiować w Krakowie, gdzie przyjmowano wyłącznie mężczyzn, dlatego podjęła naukę malarstwa w Paryżu pod kierunkiem Carolusa Durana, a następnie w Wiedniu pod kierunkiem Leopolda Horowitza. Uczyła się także w pracowni Wojciecha Gersona w Warszawie. Po odbyciu podróży do Włoch i na Krym w 1896 r. osiadła na stałe we Lwowie. Mimo że u progu kariery artystycznej wystawiała swoje obrazy obok dzieł Matejki, Malczewskiego i Kossaka, pierwsza indywidualna wystawa Marii Dulębianki miała miejsce dopiero po jej śmierci w 1919 roku. I choć wystawiała obrazy już od 1881 r., a jej praca *Studium dziewczyny* otrzymała w 1900 r. *mention honorable* na wystawie międzynarodowej w Paryżu (L'Exposition de Paris), to nie malarstwo stanowiło siłę napędową jej życia. W 1896 r. poznała bowiem Marię Konopnicką. Zdaniem części badaczy obie panie były partnerkami życiowymi. Konopnicka nazywała ją „Piotrek” lub „Piotrek z powycieranymi łokciami”. Od 1903 r. obie panie mieszkaly w dworku w Żarnowcu. Dulębianka swoje twórcze ambicje poświęciła w dużej mierze Konopnickiej, stając się przede wszystkim portrecistką poetki. Pod jej wpływem zaangażowała się w walkę na rzecz równouprawnienia kobiet. Już w 1885 r. podjęła walkę o prawo kobiet do studiowania w Szkole Sztuk Pięknych w Krakowie. Publikowała też w lwowskim feministycznym piśmie „Ster”, a później redagowała „Głos Kobiet”, dodatek do „Kuriera Lwowskiego”. Zabiegała ponadto o utworzenie gimnazjum żeńskiego w stolicy Galicji; wygłaszała odczyty, a w 1908 r. postanowiła kandydować do Sejmu Krajowego we Lwowie, wykorzystując lukę w przepisach austriackich. Mimo zdobycia 511 głosów jej kandydatura została odrzucona. Powołała wówczas Związek Uprawnienia Kobiet we Lwowie i została jego przywódczynią. W 1911 r. założyła Komitet Kobiet do Rady Miejskiej we Lwowie, a rok później – Komitet Obywatelskiej Pracy Kobiet. W kolejnym roku stworzyła Ligę Mężczyzn dla Obrony Praw

Kobiet. W 1918 r., kiedy odrodzona Polska przyznała kobietom prawa wyborcze, została Przewodniczącą Zarządu Naczelnego Ligi Kobiet i jako członkini delegacji przemawiała na audjencji u Józefa Piłsudskiego. Była także aktywną działaczką charytatywną. Zakładała ochronki dla dzieci i kuchnie dla biednych. Z kolei dla dzieci ulicy powołała „Klub Uliczników”. Pełniła funkcję radnej Lwowa i uczestniczyła w obronie miasta w listopadzie 1918 r. Współorganizowała polską służbę sanitarną podczas wojny polsko-ukraińskiej. 26 stycznia 1919 r., wraz z Marią Opieńską i Teodozją Dzieduszycką, jako wysłanniczka Czerwonego Krzyża i Tymczasowego Komitetu Rządowego, wizytowała ukraińskie obozy internowania dla polskich żołnierzy w celu sprawdzenia „położenia jeńców”. Odbiła konną podróż od Stanisławowa, poprzez Kołomyje, Czortków, Mikulińce, po Tarnopol i Złoczów. Po powrocie do Lwowa delegacja witana była entuzjastycznie, jednak wkrótce okazało się, że wszystkie uczestniczki inspekcji zaraziły się od jeńców tyfusem plamistym i wkrótce zmarły. Maria Dulębianka zmarła 7 marca 1919 r. Początkowo została pochowana w grobie Marii Konopnickiej na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie. Jej pogrzeb był wielką manifestacją żałobną. W 1927 r. ciało zmarłej zostało przeniesione i pochowane na pobliskim Cmentarzu Obrońców Lwowa.

W 1930 r. Maria Dulębianka została pośmiertnie odznaczona przez Prezydenta RP Krzyżem Niepodległości, a w 1935 r. – Odznaką Honorową Polskiego Czerwonego Krzyża I stopnia. W 1934 r. Rada Miasta Lwowa nadała jednej z ulic jej imię. Po 1945 r. w żadnej miejscowości w Polsce nie było ulicy imienia Marii Dulębianki. Dopiero w 2020 r., w 102. rocznicę uzyskania przez kobiety praw wyborczych, w szeregu miast pojawiły się postulaty takiej formy jej upamiętnienia.

Na wydanej pośmiertnie pocztówce okolicznościowej napisano: *Artystka, malarzka, gorąca patryotka, działaczka społeczna, propagatorka idei równouprawnienia kobiet, inicjatorka licznych instytucji narodowych i społecznych, orędowniczka ubogich, padła dnia 7. marca 1919 r. ofiarą zarazy, zwiedzając jako delegatka Czerwonego Krzyża ukraińskie obozy internowanych.*

Podstawowe źródła

Groby dowódców i działaczy, [w:] *W szesnastą rocznicę*. Towarzystwo Straży Mogił Polskich Bohaterów we Lwowie, Lwów 1934, s. 28; *Chcemy całego życia*, red. A. Górnicka-Boratyńska, Warszawa 1999; M. Jaworska, *Dulębianka Maria (1861–1919)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. V, Kraków 1939–1956, s. 457; K. Tomasiak, *Homobiografie*, Warszawa 2008, s. 25–45; *Semper Fidelis. Obrona Lwowa w obrazach współczesnych*, Lwów 1930–Warszawa 1990; K. Zwołak, *Maria Dulębianka. Barwy kampanii*, [w:] *Krakowski Szlak Kobiet. Przewodniczka po Krakowie emancypantek*, red. E. Furgal Kraków 2009.

JADWIGA

DZIUBIŃSKA

(1874–1937)

DZIAŁACZKA PEDAGOGICZNA, POSŁANKA NA SEJM

Urodziła się 10 października 1874 r. w Warszawie jako córka Apolinarego i Zofii z Grynwaldów. Początkowo nauki pobierała w domu, następnie w pensji Henryki Czarneckiej, a po ukończeniu pensji uczyła się na tajnym Uniwersytecie Latającym w Warszawie – konspiracyjnych kursach samokształceniowych dla kobiet, które w zaborze rosyjskim nie mogły studiować na wyższych uczelniach. Młoda Jadwiga prowadziła pracę oświatową w czytelnich w Warszawie i okolicach. Podczas wakacji spędzonych z rodzicami na wsi rozbudziła się w niej potrzeba działań oświatowych na prowincji. Urządzała odczyty konspiracyjne i tajne nauczanie w Kieleckiem. Po ukończeniu w 1899 r. dwuletnich kursów pszczelarsko-ogrodniczych w Warszawie, a także znając problemy i warunki życia na wsi, utworzyła – we współpracy z Warszawskim Towarzystwem Pszczelniczo-Ogrodniczym – ośrodek kształcenia młodzieży wiejskiej w Otrębusach.

Od 1900 r. pełniła funkcję jego kierowniczkę. Opracowała nowatorski program nauczania, oparty nie tylko na przygotowywaniu uczniów do pracy zawodowej, lecz również na rozbudzaniu zainteresowań kulturalnych i patriotyzmu oraz przysposabianiu do aktywnego życia społecznego. Przy szkole działała spółdzielnia uczniowska, a ustrój szkoły bazował na samorządzie, który tworzyli zarówno uczniowie, jak i nauczyciele. W latach 1901–1902 Jadwiga Dziubińska zapoznawała się z metodami kształcenia na uniwersytetach ludowych, w szkołach rolniczych w Czechach, Niemczech, Danii, Szwecji i Belgii. Od 1903 r. kierowała kursami szkolnymi w Mariadwinku pod Warszawą. W 1904 r. z jej inicjatywy, w Kruszynku na Kujawach, powstała szkoła dla dziewcząt. Uczennice zdobywały tam wiedzę nie tylko z zakresu hodowli zwierząt, uprawy roli, szycia czy tkactwa, ale także racjonalnego żywienia. W utworzonej przy szkole ochronce uczennice miały możliwość pracy z dziećmi w wieku przed-szkolnym, a nowatorską formą kształcenia były wizyty w pobliskich zakładach pracy, wycieczki po kraju, a nawet

wyprawy za granicę. Dziubińska pomagała też w organizacji innych szkół tego typu. Wypracowała nowe programy nauczania i koncepcje szkolnictwa ludowego.

Po wybuchu I wojny światowej, gdy szkoła w Kruszynku została zamknięta, Jadwiga Dziubińska powróciła do Warszawy, gdzie podjęła pracę w Polskim Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny. W maju 1915 r. wyjechała do Rosji i w latach 1915–1917 organizowała tam żywność, odzież, pomoc lekarską dla Polaków – jeńców i uchodźców. Po powrocie do kraju jesienią 1918 r. zaangażowała się w działalność PSL „Wyzwolenie”. Zasiadała w Komisji Rewizyjnej i Zarządzie Głównym Stronnictwa. W styczniu 1919 r. została wybrana posłanką na Sejm Ustawodawczy z włocławskiego okręgu wyborczego – jako jedna z pierwszych kobiet w historii polskiego parlamentaryzmu. W ramach działań sejmowych pracowała w Komisjach Oświaty, Ochrony Zdrowia i Opieki Społecznej. Jej zasługą jest opracowanie projektu ustawy o ludowych szkołach rolniczych, uchwalonej przez Sejm w lipcu 1920 r. Jako posłanka była zaangażowana w typowanie państwowych majątków ziemskich do zakładania szkół rolniczych, a także w organizowanie repatriacji Polaków z Rosji sowieckiej. Po 1922 r. wycofała się z życia politycznego i poświęciła propagowaniu oświaty. Kierowała Instytutem Oświaty i Kultury im. Stanisława Staszica. W 1927 r. utworzyła Seminarium dla Nauczycielek Szkół Rolniczych. Angażowała się w różne formy propagowania nauki i organizowania młodzieży wiejskiej; tworzyła programy kształcenia dla uniwersytetów ludowych, prowadzonych przez Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej, a następnie Związek Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”.

Została odznaczona Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Jest patronką szkół w Zduńskiej Dąbrowie, Starym Brześciu i Tarcach oraz ulic w Ciechanowie i Białej Podlaskiej. Zmarła 28 stycznia 1937 r. w Warszawie. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim (40-6-19/20).

Podstawowe źródła

Dziubińska Jadwiga, [w:] *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989, s. 107; I. Kosmowska, *Dziubińska Jadwiga (1874–1937)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VI, Kraków 1948, s. 184; *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939, słownik biograficzny*, t. 2, E–J, oprac. Małgorzata Smogorzewska, red. nauk. A.K. Kunert, Warszawa 2000, s. 460–461.

ZUZANNA

GINCZANKA

(1917–1944)

POETKA

Urodziła się 22 marca 1917 r. w Kijowie jako Sara Polina Gincburg, w rodzinie zasymilowanych Żydów, u Symona i Cecylii z Sanbergów Gincburów, którzy rozstali się, gdy była jeszcze dzieckiem i wyjechali za granicę – matka do Hiszpanii, a ojciec do Stanów Zjednoczonych. Rodzice nie utrzymywali kontaktu z córką, a jej wychowaniem zajmowała się babka Klara Sandberg, która prowadziła skład apteczny w Równem. W domu mówiło się po rosyjsku, więc młoda Zuzanna sama nauczyła się języka polskiego, pod wpływem poezji Juliana Tuwima i prozy Ewy Szelburg-Zarembiny.

Zuzanna Ginczanka już jako 10-latką zaczęła pisać wiersze. Pierwszy jej utwór *Uczta wakacyjna* został opublikowany w 1931 r. w gazetce gimnazjalnej „Echa szkolne”. W 1934 r. za wiersz *Gramatyka* Ginczanka zdobyła wyróżnienie w konkursie poetyckim „Wiadomości Literackich” – do udziału zachęcił ją Julian Tuwim. Po ukończeniu gimnazjum przenieśli się do Warszawy, gdzie rozpoczęła studia pedagogiczne na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego. W 1935 r. nawiązała współpracę z „Wiadomościami”. Publikowała także w „Skamandrze”. Od 1936 r. pisywała do „Szpilek”, gdzie publikowała m.in. wiersze satyryczne. W tym samym roku wydała jedyny tomik poezji *O centaurach*. Była także autorką słuchowisk radiowych – zarówno dla dzieci, jak i dorosłych. Prowadziła intensywne życie towarzyskie. Podziwiana za talent i urodę stała się legendą przedwojennej Warszawy. Należała do kręgu Skamandrytów. Przyjaźniła się m.in. z Julianem Tuwimem i Witoldem Gombrowiczem.

Po wybuchu II wojny światowej uciekła do Lwowa, gdzie pracowała jako księgowa i wyszła za mąż za Michała Weinziehera, krytyka sztuki. 17 września 1940 r. wstąpiła do Związku Radzieckich Pisarzy Ukrainy. Publikowała tłumaczenia wierszy i własne wiersze w „Nowych Widnokręgach” oraz „Almanachu Literackim”. Po zajęciu Lwowa przez Niemców ukrywała się do 1942 r. Wskutek denuncjacji właścicielki mieszkania musiała uciekać i szczęśliwie w 1943 r. dotarła do Krakowa (nazwisko denuncjantki utrwaliła w wierszu *Non omnis moriar*, który jest jednym z najbardziej przejmujących świadectw cierpienia Żydów w okresie II wojny światowej na gruncie literatury polskiej). W Krakowie ukrywała się wraz z mężem do 1944 r., kiedy to z powodu kolejnego donosu została aresztowana przez gestapo. Prawdopodobnie rozstrzelano ją na terenie obozu koncentracyjnego w Krakowie-*Płaszowie* w maju 1944 r.

Po wojnie dwukrotnie ukazywały się zbiory jej wierszy: w 1953 i 1991 r. Natomiast w 1987 r. Józef Łobodowski wydał zbiór wierszy *Pamięć Sulamity* poświęcony tej poetce. Wzrost zainteresowania twórczością Zuzanny Ginczanki nastąpił dopiero w XXI wieku. Jej wiersze w formie zbiorów wydawane były aż sześciokrotnie w latach 2010–2019.

W 2017 r., w stulecie narodzin poetki, na domu przy ul. Mikołajskiej 26 w Krakowie, gdzie w latach 1943–1944 Ginczanka się ukrywała, odsłonięto tablicę pamiątkową.

Podstawowe źródła

A. Araszkiewicz, *Wypowiadam wam moje życie. Melancholia Zuzanny Ginczanki*, Warszawa 2001; I. Kloc, *Ginczanka. Nie upilnuje mnie nikt*, Warszawa 2020; I. Kloc, *Zuzanna Ginczanka. Życie i twórczość*, Poznań 1994; J. Mikołajewski, *Cień w cień. Za cieniem Zuzanny Ginczanki*, Warszawa 2019; E. Walczak, *Co za zgroza, co za ohyda!*, „Ha!art” 2018, nr 2; E. Walczak, *W imię dziewczynskiej przyjaźni*, „Nowe Książki” 2018, nr 11.

WANDA

GRABIŃSKA

(1902–1980)

SĘDZINA, EMANCYPANTKA

Urodziła się 6 lutego 1902 r. w Radomiu jako córka Kazimierza i Leonii z Eysymonttów Grabińskich. Pierwsze lata życia spędziła w Radomiu, gdzie pobierała nauki, przerywane kilkakrotnie z powodu złego stanu zdrowia. W 1924 r. ukończyła Wydział Prawa Uniwersytetu Warszawskiego i została aplikantką sądową. Mimo przyznania kobietom w niepodległej Polsce szeregu praw w Dekrecie o aplikacji sądowej z 8 lutego 1919 r. znalazł się dyskryminujący przepis: „Aplikantem sądowym może zostać obywatel Państwa Polskiego, płci męskiej, który ukończył wydział prawny uniwersytetu krajowego”. Do samej aplikacji wyjątkowo dopuszczano kobiety aspirujące do zawodu adwokata. Po ukończeniu aplikacji sądowej w 1927 r. Wanda Grabińska złożyła podanie o nominację sędziowską, powołując się na przepisy konstytucji, które przyznawały kobietom równe z mężczyznami prawa w dostępie do stanowisk publicznych. Na odpowiedź Grabińska czekała 18 miesięcy. Dnia 6 marca 1929 r. przyznano jej nominację. Było to możliwe dopiero wskutek wejścia w życie – 1 stycznia 1929 r. – rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 6 lutego 1928 r. „Prawo o ustroju sądów powszechnych”, które znosiło dyskryminujący przepis z 1919 r. Nominacja sędziowska dla Wandy Grabińskiej była ważnym wydarzeniem. Już 10 dni po jej nadaniu w tygodniku „Kobieta Współczesna” ukazał się wywiad ze świeżo mianowaną sędziną, pierwszą w Polsce i jedną z pierwszych w Europie. Przewodniczącą Międzynarodowej Federacji Kobiet Zawodów Prawniczych Agathe Dyvrande-Thevenin w listopadzie 1929 r. przedstawiła Grabińską francuskiemu ministrowi sprawiedliwości Lucienowi Hubertowi, żądając wprowadzenia podobnych rozwiązań we Francji. Minister zadeklarował podjęcie niezwłocznych działań, które przyniosły efekt dopiero po 17 latach.

Wanda Grabińska została sędziną sądu grodzkiego w Warszawie i prowadziła oddział dla nieletnich. W 1932 r. przeszła do pracy w Ministerstwie Opieki Społecznej na stanowisko radcy. Od 1930 r. była delegatem rządu w Komisji Spraw Społecznych Ligi Narodów. Zaangażowała się w stworzenie *Zbioru reguł dla sądów do spraw nieletnich, zakładów wychowawczych i organów pomocniczych*.

Podstawowe źródła

K. Bielawska-Jackowska, *Kongres warszawski Międzynarodowej Federacji Kobiet Zawodów Prawniczych* (20–26 sierpnia 1967), „Palestra” 1967, nr 11/9 (117), s. 75–81; I. Jabłonowska, *Pierwsza kobieta sędzią dla nieletnich w Polsce*. Wywiad z P. Wandą Grabińską, „Kobieta Współczesna”, Warszawa, 17 marca 1929; S. Milewski, *Zanim kobieta została adwokatem*, „Palestra” 2002, nr 46/1–2 (529–530), s. 98–106; Nekrolog, „The New York Times”, 19 czerwca 1980, sekcja B, s. 19; *Nominacje kobiet w sądownictwie*, „Kurier Poranny” nr 285, 13 października 1932, s. 6; M. Stypułkowska, *Trudna droga kobiet do wykonywania zawodów prawniczych*, „Palestra” 1994, nr 38 (9–10), s. 139–149; S. Sokol, *The Polish Biographical Dictionary. Profiles of nearly 900 Poles who have made lasting contributions to world civilization*, Wauconda 1992.

Była też członkinią wielu stowarzyszeń społecznych, m.in. Związku Kobiet z Wyższym Wykształceniem i Polskiego Związku Kobiet z Prawniczym Wykształceniem, który współtworzyła i została członkinią jego zarządu. Ostatni z wymienionych związków miał na celu obronę interesów zawodowych kobiet-prawniczek i wywieranie wpływu na sprawy społeczno-prawne, ze specjalnym uwzględnieniem praw oraz interesów kobiet. Grabińska należała również do Międzynarodowego Zrzeszenia Sędziów dla Nieletnich i Międzynarodowej Federacji Kobiet Zawodów Prawniczych. Uczestniczyła w obradach kongresów tych organizacji. Publikowała wiele artykułów w prasie prawniczej i kobiecej, zwłaszcza na temat przestępczości nieletnich oraz praw kobiet – postulowała m.in. stworzenie domów poprawczych dla dziewcząt, które po skazaniu wyrokiem sądu trafiały do więzienia, ponieważ domy poprawcze przyjmowały wówczas jedynie chłopców.

Podczas wojny Wanda Grabińska przebywała w Londynie. Została prawdopodobnie ewakuowana razem z rządem już w 1939 r. Była doradcą Polskiego Rządu na uchodźstwie. W 1945 r. została powołana przez Administrację Narodów Zjednoczonych ds. Pomocy i Odbudowy do pracy w obozach dla przesiedleńców w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec. W 1947 r. wyemigrowała do Stanów Zjednoczonych. Była działaczką najstarszej organizacji feministycznej w USA – Międzynarodowej Rady Kobiet (International Council of Women). Pracowała jako urzędniczka w Radzie Gospodarczej i Społecznej Organizacji Narodów Zjednoczonych. Pełniła także funkcję głównej doradczyni w zakładzie karnym w Bedford Hills na terenie staniu Nowy Jork. W 1975 r. przeszła na emeryturę. Mieszkała w miejscowości Albion w hrabstwie Orleans, w stanie Nowy Jork, gdzie zmarła 15 czerwca 1980 r.

Była zamężna z kompozytorem i pianistą Bolesławem Woytowiczem (ślub w 1931 r. w Paryżu). Nie są znane bliższe losy tego związku. Wiadomo, że jej mąż przebywał podczas okupacji w Warszawie, a po wojnie w Katowicach, gdzie był m.in. rektorem Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej.

HELENA

GROSSÓWNA

(1904–1994)

AKTORKA

Urodziła się 25 listopada 1904 r. jako córka Leonarda i Walerii z Winiawskich. Jej ojciec był rzeźnikiem. Po ukończeniu szkoły baletowej w Toruniu, po debiucie scenicznym w 1926 r., młoda Helena kształciła się w dziedzinie tańca we Francji i Włoszech. Po powrocie do kraju została tancerką w Operze Poznańskiej. Występowała również w teatrach w Poznaniu i Bydgoszczy. W 1935 r. zadebiutowała w filmie Marty Flantz *Kochaj tylko mnie*. Do wybuchu II wojny światowej zagrała w siedemnastu filmach (ostatni z nich – *Testament doktora Wilczura* – w reżyserii Leonarda Buczkowskiego, nakręcony w 1939 r., wszedł na ekrany dopiero w 1942 r.). Helena Grossówna występowała też w teatrach rewiowych: Wielkiej Rewii, Cyruliku Warszawskim, Qui Pro Quo. Była jedną z najpopularniejszych aktorek i tancerek międzywojennej Polski, ulubienicą publiczności w Polsce. Podczas II wojny światowej mieszkała w Warszawie i pracowała jako kelnerka. Występowała także epizodycznie w teatrach oficjalnych. Była prawdopodobnie żołnierką Armii Krajowej, lecz brak jednoznacznego potwierdzenia jej udziału w konspiracji. Podczas Powstania Warszawskiego walczyła w oddziale kobiecym w szeregach batalionu Korpusu Bezpieczeństwa „Sokół”. Nosiła pseudonim „Bystra”. Walczyła na terenie południowego Śródmieścia. Po kapitulacji powstania została wywieziona do obozu jenieckiego Stalag XI A Gross Lübars, a następnie do Stalagu VI C Oberlangen,

gdzie doczekała się wyzwolenia przez 1 Dywizję Pancerną gen. Stanisława Maczka. Jednym z oficerów tej dywizji był jej późniejszy mąż Tadeusz Cieśliński. Po powrocie do kraju Grossówna długo nie mogła odnaleźć się w nowej rzeczywistości. Była „aktorką niepożądaną”. Dopiero w 1948 r. związała się z Teatrem Syrena. Mimo że zagrała po wojnie jeszcze w siedmiu filmach, były to raczej role epizodyczne, z których najgłośniejsza była rola matki w filmie *O dwóch takich, co ukradli księżyc* w reżyserii Jana Batorego z 1962 r. Po latach z żalem wspominała w wywiadzie dla miesięcznika „Film”: „Do ról heroin przy wiertarkach lub tych budujących nowy dom widać nie pasowałam. Potem przyszły młodsze...”. Mimo że w 1962 r. przeszła na emeryturę, zagrała jeszcze drobne role w kilku filmach. Zamieszkała w Międzyzlesiu i poświęciła się rodzinie.

Dwukrotnie wychodziła za mąż – za Jana Gierszała, z którym rozwiodła się już dwa lata po ślubie, i za Tadeusza Cieślińskiego, żołnierza 1 Dywizji Pancernej gen. Stanisława Maczka, z którym miała syna Michała.

Helena Grossówna została odznaczona m.in. Krzyżem Walecznych i Krzyżem Zasługi z Mieczami. Jest patronką ronda przy ul. Kościuszki w Toruniu w pobliżu miejsca, gdzie znajdował się jej dom rodzinny. Zmarła 1 lipca 1994 r. w Warszawie. Została pochowana na cmentarzu w Zerniu, osiedlu położonym w warszawskiej dzielnicy Wawer.

Podstawowe źródła

Z. Adrjański, *Kalejdoskop estradowy, leksykon polskiej rozrywki 1944–1989, artyści, twórcy, osobistości*, Warszawa 2002, s. 106, 170; L. Sempoliński, *Wielcy artyści małych scen*, Warszawa 1977.

MARIA

GRZEGORZEWSKA

(1887–1967)

TWÓRCZYNI POLSKIEGO INSTYTUTU PEDAGOGIKI SPECJALNEJ

Urodziła się 18 kwietnia 1887 r. w Wołuczy koło Rawy Mazowieckiej jako córka Adolfa i Felicji z Bogdanowiczów, dzierżawców majątku ziemskiego. Nauki pobierała w Warszawie, początkowo na pensji Jadwigi Kotwickiej, później w prywatnej szkole żeńskiej Pauliny Hewelke, którą ukończyła w 1907 r. Przez dwa lata uczyła się na tajnych kompletach i w 1909 r. rozpoczęła studia na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Jagiellońskiego, które z powodu choroby zmuszona była przerwać. Z kuracji w Zakopanem wyjechała do Włoch, a następnie do Brukseli, gdzie podjęła studia w ramach Międzynarodowego Fakultetu Pedagogicznego. Poznała tam m.in. Józefę Joteykę, która wywarła znaczny wpływ na jej późniejsze poglądy dotyczące kwestii pedagogicznych. W 1914 r. Maria Grzegorzewska przebywała w Warszawie i wybuch I wojny światowej uniemożliwił jej powrót na studia. Przedostała się jednak do Londynu i tam kontynuowała naukę. Ostatecznie, po studiach pedagogicznych w Paryżu, w 1916 r. uzyskała na Sorbonie stopień doktora filozofii za rozprawę *Studium na temat rozwoju uczuć estetycznych – badania z zakresu estetyki eksperymentalnej przeprowadzone wśród uczniów szkół brukselskich*.

Grzegorzewska podjęła pracę nauczycielki w jednej z paryskich szkół dla dzieci opóźnionych w rozwoju. Po powrocie do Warszawy, w maju 1919 r., zaczęła pracować w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zajmując się organizacją szkolnictwa specjalnego. Zakładała szkoły specjalne i powołała kurs seminaryjny dla nauczycieli szkół specjalnych, przekształcony w 1922 r. w Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej. Została pierwszą dyrektorką nowej jednostki dydaktycznej. Tę funkcję pełniła do końca życia. Wprowadziła zasadę, że studentami Instytutu mogą być wyłącznie osoby z doświadczeniem nauczycielskim. Prace magisterskie polegały tu bowiem na badaniu konkretnych problemów i oparte były na łączeniu teorii z praktyką. W 1930 r. Grzegorzewska utworzyła Państwowy Instytut Nauczycielski, tworząc nowatorski system trzyletnich studiów, który bazował w znacznej mierze na przedmiotach związanych z praktyką. Gdy w 1935 r. została odwołana z funkcji dyrektorki, wraz z nią odeszli także jej

współpracownicy, m.in. Janusz Korczak, Henryk Elzenberg, Bogdan Suchodolski i Jerzy Zawieyski.

Podczas okupacji niemieckiej Maria Grzegorzewska pracowała w Warszawie jako nauczycielka w Szkole Specjalnej nr 177. Mimo choroby sercowej brała udział w tajnej działalności oświatowej Delegatury Rządu na Kraj, organizując kształcenie nauczycieli. Uczestniczyła w konspiracji jako żołnierka Armii Krajowej pod pseudonim „Narcyza”. Zajmowała się kolportażem broni, udzielała pomocy Żydom, a podczas Powstania Warszawskiego należała do służby sanitarnej. W trakcie powstania spłonął jej dom, a w nim – oprócz licznych prac jej uczniów – dwa własne opracowania: *Psychologia niewidomych, t. II* i *Osobowość nauczyciela*. Obu nie zdołała po wojnie odtworzyć. Natomiast po powstaniu trafiła do obozu w Pruszkowie, skąd udało się jej uciec.

Gdy skończyła się wojna, Grzegorzewska powróciła na stanowisko dyrektorki Instytutu Pedagogiki Specjalnej. W latach 1958–1960 pracowała w stopniu profesora jako kierowniczka Katedry Pedagogiki Specjalnej Uniwersytetu Warszawskiego, pierwszej tego typu katedry uniwersyteckiej w Polsce. Stworzone przez nią studia magisterskie obejmowały oprócz neurologii i psychopatologii obserwacje w klinice psychiatrycznej w Pruszkowie. W 1960 r. postępująca choroba serca stała się przyczyną rezygnacji Grzegorzewskiej z kierowania katedrą.

Maria Grzegorzewska była odznaczana zarówno przed II wojną światową, jak i później: Krzyżem Oficerskim (1931) i Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski (1955). W 1959 r. otrzymała najwyższy order PRL – Budowniczych Polski Ludowej. Jest patronką Akademii Pedagogiki Specjalnej oraz kilkudziesięciu placówek edukacyjnych w całej Polsce, a także ulicy na warszawskim Ursynowie. Ma pomniki w Poznaniu i Wołuczy.

Zmarła 7 maja 1967 r. na zawał serca. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie w Alei Zasłużonych (1-82). Na jej nagrobku wyryto inskrypcję: „Wyrównanie krzywd upośledzonym i niedostosowanym stało się nakazem mego życia”.

Podstawowe źródła

A. Kozłowski, Grzegorzewska Maria, [w:] Słownik psychologów polskich, red. E. Kosnarewicz, T. Rzepa, R. Stachowski Poznań 1992, s. 83–87; Maria Grzegorzewska. Materiały z sesji naukowej 7 XI 1969 r., red. J. Doroszevska, M. Falski, R. Wroczyński, Warszawa 1972; Maria Grzegorzewska. Pedagog w służbie dzieci niepełnosprawnych, red. E. Żabczyńska, Warszawa 1995; W. Okoń, Wizerunki sławnych pedagogów polskich, Warszawa 1993; E. Tomasiak, Ocalić od zapomnienia. Maria Grzegorzewska w relacjach ze współczesnymi, Warszawa 1998.

LODA (LEOKADIA)

HALAMA

(1909–1996)

TANCERKA, AKTORKA

Urodziła się 20 lipca 1909 r. w Rylsku, w obwodzie kurskim, na terenie Rosji jako córka muzyka Stanisława i tancerki Marty z Cegielskich Halamów, podczas tournée rodziców, którzy poznali się w trakcie występów w Baku. Zamiłowanie do tańca wyniosła z domu, ale w wieku 7 lat pobierała również lekcje u Bronisławy Niżyńskiej w Sankt Petersburgu. Jej rodzice prowadzili życie artystyczne, często zmieniając miejsce występów. Do Polski powrócili dopiero w 1921 r. w ramach jednego z ostatnich transportów repatriacyjnych (aby uzyskać pozwolenie na wyjazd z ZSRR, musieli m.in. sfałszować miejsce urodzenia Lody, podając Czerwińsk nad Wisłą; ponadto odmłodziли córkę o dwa lata, podając rok 1911 jako datę jej urodzin). W latach 1927–1928 Loda Halama występowała jako nastolatka w warszawskich teatrach rewiowych, takich jak Teatr Karuzela, Morskie Oko czy Perskie Oko, a także w zespole „Siostry Halama”, który tworzyła z matką i siostrami: Józefiną „Zizi”, Alicją „Punią” i Heleną „Eną”. W 1926 r. zespół ten nosił nazwę „Koszutski-Girls”, lecz wówczas nie odniósł sukcesu.

Loda Halama wykonywała też piosenki, a od 1929 r. była tancerką w balecie klasycznym. Zauroczony jej talentem Ignacy Jan Paderewski zarekomendował ją do występów w Paryżu. W ten sposób zaczęła się międzynarodowa kariera Halamy, która występowała także w Stanach Zjednoczonych i Japonii. W latach 1934–1936 była primabaleriną Teatru Wielkiego w Warszawie. Zawdzięczała tę pracę Janinie Korolewicz-Waydowej, która jako dyrektorka opery – wbrew protestom środowiska – postanowiła zaangażować tancerkę rewiową w tej roli. Halama odniosła wtedy duży sukces. Popularność przyniosły jej również filmy. Zadebiutowała w 1927 r. w ekranizacji *Ziemi obiecanej* Władysława Reymonta, w reżyserii Aleksandra Hertzka. Łącznie, od 1927 r. do wybuchu II wojny światowej, zagrała w dziesięciu produkcjach, w tym

dwóch polsko-niemieckich. Były to m.in. filmy: *Uśmiech losu* (1927), *Prokurator Alicja Horn* (1933), *Kocha, lubi, szanuje* (1934), *Manewry miłosne, czyli córka pułku* (1935). Wśród publiczności miała niezwykle powodzenie. Mówiono o niej „Pierwsze nogi Rzeczypospolitej”.

Loda Halama już podczas wojny, w listopadzie 1939 r., w jednej z warszawskich cerkwi wyszła za mąż za Szwajcara polskiego pochodzenia Georges’a Golembiowskiego, z którym wyjechała do Lozanny. Powróciła do Warszawy wiosną 1940 r. i prowadziła działalność konspiracyjną, pracując w Komisji Dochodów Niestających przy Zarządzie Polskiego Czerwonego Krzyża. W 1943 r. po śmierci męża, który zginął w napadzie rabunkowym, wyjechała do Szwajcarii, gdzie została oskarżona przez teściową o przyczynienie się do śmierci Golembiowskiego.

Halama cały czas na różne sposoby angażowała się w pomoc dla polskich żołnierzy i ofiar wojny, dając liczne koncerty charytatywne. W 1946 r. wyjechała do Wielkiej Brytanii. Po wojnie podróżowała po świecie, a od połowy lat 50. XX wieku przyjeżdżała do Polski, gdzie w Warszawie miała mieszkanie. Prowadzone przez nią interesy (przez pewien okres prowadziła nawet trzy restauracje w Londynie) pozwoliły jej na dostatnie życie. Do Polski powróciła w 1985 r., choć czasami pomieszkiwała w Londynie.

Halama pięć razy wychodziła za mąż: najpierw za Andrzeja Dembińskiego (ślub 1929, rozwód 1931) i Georges’a Golembiowskiego (ślub 1939), z którym miała syna Georges’a juniora. Kolejne małżeństwa – z Kazimierzem Dobrowolskim, Wawrzyńcem Łatą, Stanisławem Ruszałą – miały charakter fikcyjny i służyły uzyskaniu prawa pobytu w Wielkiej Brytanii oraz Stanach Zjednoczonych. Z ostatnim „mężem” rozwiodła się w 1961 r. Natomiast w 1984 r. ukazały się jej wspomnienia *Moje nogi i ja*.

Podstawowe źródła

Z. Adrjański, *Kalejdoskop estradowy: leksykon polskiej rozrywki 1944–1989: artyści, twórcy, osobistości*, Warszawa 2002; A. Lisiecka, *Loda Halama. Pierwsze nogi Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017; L. Sempoliński, *Wielcy artyści małych scen*, Warszawa 1977.

JANINA

HURYNOWICZ

(1894–1967)

LEKARKA, BADACZKA

Urodziła się 10 listopada 1894 r. w Krystynopolu (obecnie Czerwonohrad na Ukrainie). W 1911 r. uzyskała w Wilnie świadectwo dojrzałości i rozpoczęła studia w Żeńskim Instytucie Medycznym w Petersburgu. Ukończyła je już po rewolucji bolszewickiej w 1918 r. Przez kolejne lata pracowała jako epidemiolożka, neurolożka i psychiatrka w różnych szpitalach na terenie Rosji. Po powstaniu Polskiej Dywizji Syberyjskiej, jako lekarka wojskowa, prowadziła szpital polowy. W styczniu 1920 r., razem z całą dywizją, została wzięta do niewoli bolszewickiej i skierowana do pracy jako neurolożka w szpitalu dla jeńców w Werchne-Udińsku, stolicy Republiki Dalekiego Wschodu (efemerycznego państewka stworzonego przez Sowietów). Do kraju wróciła dopiero w 1921 r., ewakuowana wraz z Czerwonym Krzyżem przez Japonię, Indie, Francję i Niemcy, w ramach transportu jeńców i inwalidów wojennych. Jako lekarka wojskowa została zdemobilizowana we wrześniu 1921 r. i osiadła w Wilnie. Przez rok pracowała w poradni neurologicznej dla dzieci i poradni dla dorosłych pacjentów ze schorzeniami neurologicznymi. W 1922 r. podjęła pracę asystentki na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Stefana Batorego w Klinice Neurologicznej. W 1927 r. obroniła doktorat na podstawie rozprawy *Wpływ insuliny na układ nerwowy wegetatywny*. Jej praca została oceniona bardzo wysoko. Niejako w nagrodę władze uczelni wysłały Janinę Hurynowicz na stypendium do Paryża, aby tam zapoznała się z nowymi trendami w neurobiologii. Hurynowicz prowadziła prace badawcze w szpitalach Salpêtrière i Pitié, pod kierunkiem takich wybitnych neurologów jak Joseph Babinski czy Georges Guillain. Jednocześnie pracowała w laboratorium Louisa Lapique’a na Sorbonie. W 1930 r. uzyskała habilitację na Uniwersytecie Wileńskim z dziedziny neurologii oraz prawo do głoszenia wykładów. Po reformie akademickiej w 1933 r. miejscowa klinika neurologiczna została przekształcona w klinikę chorób nerwowych, której kierownictwo powierzono prof. Maksymilianowi Rose. Hurynowicz musiała przenieść się do Zakładu Fizjologii, aby tam prowadzić pracownię neurofizjologii. Po śmierci prof. Rosego,

od 1937 r., pełniła funkcję zastępczyni profesora i tymczasowej kierowniczki Kliniki Neurologiczno-Psychiatrycznej. Jako kobieta – mimo wielkiego doświadczenia jako neurolożka – nie była akceptowana na stanowisku kierowniczym. W 1938 r. ubiegała się o podobną posadę na Uniwersytecie Poznańskim, lecz również bezskutecznie.

Po przegranej wojnie 1939 r. Wilno zostało zajęte przez Rosjan, którzy w grudniu tego roku przekazali je Litwinom. Z kolei Litwini szybko zamknęli polski uniwersytet. Janina Hurynowicz straciła stanowisko i musiała podjąć pracę w miejskim szpitalu neurologicznym jako zastępczyni dyrektora. Podczas II wojny światowej działała aktywnie w konspiracji, lecząc rannych partyzantów. Po wojnie Wilno pozostało w granicach ZSRR, a Hurynowicz przeniosła się do Polski. Zamieszkała w Toruniu, gdzie powstawał Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Zorganizowała Katedrę Neurofizjologii i Fizjologii Porównawczej, której została kierowniczką i przy której działała lokalna poradnia zdrowia psychicznego. W 1949 r. została profesorem zwyczajną. Czasowo pełniła też funkcję prodziekana Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego na toruńskim uniwersytecie. Z polecenia władz utworzyła i czasowo prowadziła oddział fizjologii na Wydziale Lekarskim Gdańskiej Szkoły Lekarskiej. Od 1946 r. organizowała filie Państwowego Instytutu Higieny Psychiczej w Toruniu i Bydgoszczy. Była członkinią kilku zagranicznych towarzystw naukowych. Założyła również Towarzystwo Lekarskie w Toruniu.

Hurynowicz była jedną z pierwszych kobiet i pierwszą Polką, która prowadziła badania neurologiczne. Nauka zawdzięcza jej początki elektrodiagnostyki nerwowo-mięśniowej. Bardzo cenione w środowisku naukowym były prace Hurynowicz dotyczące chronaksji i wpływu insuliny na autonomiczny układ nerwowy. Pozostawiła ponad 90 publikacji.

Janina Hurynowicz nie założyła rodziny. Jest patronką Wojewódzkiego Ośrodka Lecznictwa Psychiatrycznego i ulicy w Toruniu. Zmarła 2 października 1967 r. w tym mieście. Została pochowana na toruńskim Cmentarzu Św. Jerzego.

Podstawowe źródła

L. Janiszewski, *Jadwiga Hurynowicz 1894–1967*, „Acta Physiologica Polonica” 1987, t. 38, nr 3, s. 197–202; *Leksykon psychiatrii*, red. S. Pużyński, Warszawa 1993, s. 173, 556; <https://link.springer.com/article/10.1007/s00415-020-10259-x>. [dostęp: 16 grudnia 2021 r.]

KAZIMIERA

IŁŁAKOWICZÓWNA

(1888–1983)

PISARKA I POETKA

Urodziła się 6 sierpnia 1888 r. w Wilnie jako nieślubna córka Barbary Iłłakowiczówny i Klemensa Zana. Wcześniej osierocona, wychowywała się pod opieką krewnych. Po ukończeniu szkoły w Dyneburgu uczyła się na pensji Cecylii Plater-Zyberkówny w Warszawie. Później, w 1905 r., trafiła do żeńskiego gimnazjum Sióstr Miłosierdzia w Petersburgu, które ukończyła w 1907 r. Dzięki pomocy finansowej opiekunów w latach 1908–1909 uczyła się w kolegium dla cudzoziemek Norham Hall w Oksfordzie. W 1910 r. użyła w Petersburgu maturę pozwalającą na podjęcie studiów akademickich i do 1914 r. studiowała filologię polską oraz angielską na Uniwersytecie Jagiellońskim. Od grudnia 1914 r. współpracowała z Polskim Komitetem Pomocy Sanitarnej. Wyjechała do Petersburga i w styczniu 1915 r. jako siostra miłosierdzia znalazła się na froncie wschodnim w kolumnie Wszechrosyjskiego Związku Ziemińskiego. Służyła w 6 Oddziale Sanitarnym. W 1916 r. zachorowała na dezynterię i po długiej rekonwalescencji wróciła na front. Została odznaczona Srebrnym Medalem św. Anny oraz Złotym i Srebrnym Medalem św. Jerzego za Waleczność. W tym okresie współpracowała z polskimi gazetami: „Dziennikiem Petrogradzkim”, „Echem Polskim” i „Pracą”. Wydawała tomiki wierszy. Do Polski wróciła dopiero we wrześniu 1918 r. W latach 1918–1925 Kazimiera Iłłakowiczówna pracowała w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Uczestniczyła w życiu kulturalnym Warszawy. To ona podtrzymywała głowę śmiertelnie ranionego na wystawie w Zachęcie prezydenta RP Gabriela Narutowicza. Po zamachu majowym została sekretarką Józefa Piłsudskiego, a po jego śmierci wróciła do pracy w MSZ. W latach 1936–1938 objechała Europę

z wykładami o Piłsudskim. Należała do najważniejszych postaci ówczesnego życia literackiego Warszawy. Związana z grupą Skamandrytów, przyjaźniła się m.in. z poznanym jeszcze podczas I wojny światowej Witkacym oraz Julianem Tuwimem. W 1939 r. wraz z MSZ została ewakuowana do Rumunii, gdzie spędziła wojnę (miasto Kluż, w którym przebywała, w 1940 r. przyłączono do Węgier). Do Polski powróciła w 1947 r. i początkowo mieszkała w Warszawie, licząc na posadę w MSZ. Jednak już w 1948 r. przeniosła się do Poznania. Po wypadkach poznańskich w czerwcu 1956 r., kiedy to władze komunistyczne krwawo spacyfikowały protesty robotnicze, napisała wiersz *Moje serce rozstrzelano w Poznaniu*.

Jako poetka debiutowała w 1911 r. Najbardziej dojrzały i płodny okres jej twórczości przypadł na okres dwudziestolecia międzywojennego, a ostatni tomik poezji ukazał się w 1966 r. Iłłakowiczówna wydała łącznie ponad 30 tomików wierszy. Tłumaczyła także klasyków literatury powszechnej, m.in. Tolstoja, Schillera, Dürrenmatta, Dickinson, Petőfię. Z kolei pieśni do jej poezji komponowali m.in. Karol Szymanowski i Witold Lutosławski.

Kazimiera Iłłakowiczówna wielokrotnie odznaczana: Krzyżem Oficerskim (1934) i Komandorskim (1974) Orderu Odrodzenia Polski, Złotym Wawrzynem Akademickim, Krzyżem Komandorskim Orderu Korony Rumunii, Krzyżem Kawalerskim Orderu Legii Honorowej. Ulice jej imienia znajdują się w Katowicach, Poznaniu, Wrocławiu i wielu innych miastach.

Iłłakowiczówna nie założyła rodziny. W ostatnich latach życia utraciła wzrok. Zmarła w Poznaniu 16 lutego 1983 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (81-3-24).

Podstawowe źródła

Ł. Danielewska, *Portrety godzin. O Kazimierze Iłłakowiczównie*, Warszawa 1987; Iłłakowiczówna Kazimiera, *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 271–272; J. Kuciel-Frydryszak, *Iłła. Opowieść o Kazimierze Iłłakowiczównie*, Warszawa 2017; R. Matuszewski, *Iłłakowiczówna Kazimiera*, [w:] *Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 2000, s. 234–235; R. Matuszewski, *Moje spotkania z panią Kazimierą*, [w:] idem, *Powroty i pożegnania*, Warszawa 1987; *Wileński słownik biograficzny*, red. H. Dubowik, L. J. Malinowski, Bydgoszcz 2008, s. 159; *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik bibliograficzny*, red. J. Czachowska, A. Szałagan, t. 3, Warszawa 1994, s. 294–295.

MICHALINA

ISAAKOWA

(1880–1937)

PODRÓŻNICZKA, POPULARYZATORKA ENTOMOLOGII

Urodziła się jako Michalina Hochbaum w 1880 r. w Miechowie niedaleko Krakowa. Mimo jej dużych zasług dla popularyzowania w Polsce entomologii niewiele wiemy o życiu tej badaczki. Była drugą żoną Juliusza Isaaka, entomologa-samouka, który zgromadził liczącą około 100 000 okazów kolekcję owadów, zwłaszcza motyli i chrząszczy. Ślub tej pary odbył się w 1917 r. Isaakowie mieszkali w Zawierciu. Ich małżeństwo trwało sześć lat – do śmierci Juliusza Isaaka w 1923 r. Zarażona przez męża pasją zbierania owadów, Michalina Isaakowa przyswoiła sobie od niego metodykę prac entomologicznych, terenowych i laboratoryjnych. We wrześniu 1926 r. wybrała się w półtoraroczną podróż do Parany w Brazylii, gdzie tworzyła zbiory owadów, głównie motyli. Zgromadziła kolekcję liczącą 15 000 egzemplarzy, a przebieg wyprawy opisała w wydanej w 1936 r. książce *Polka w puszczach Parany*. (z przedmową Arkadego Fiedlera), która oprócz kwestii entomologicznych omawia życie Polaków w Paranie. Wkrótce po powrocie do Polski odwiedziła ulubione ustronia, urządzając kilka wycieczek entomologicznych w okolicach Pilicy.

Wzorem męża organizowała wystawy zbiorów, m.in. w 1930 r. w Katowicach. Organizowała również odczyty

i spotkania, na których opowiadała o swoich podróżach. Znała łacinę, francuski i rosyjski. Podstaw portugalskiego uczyła się w drodze do Brazylii.

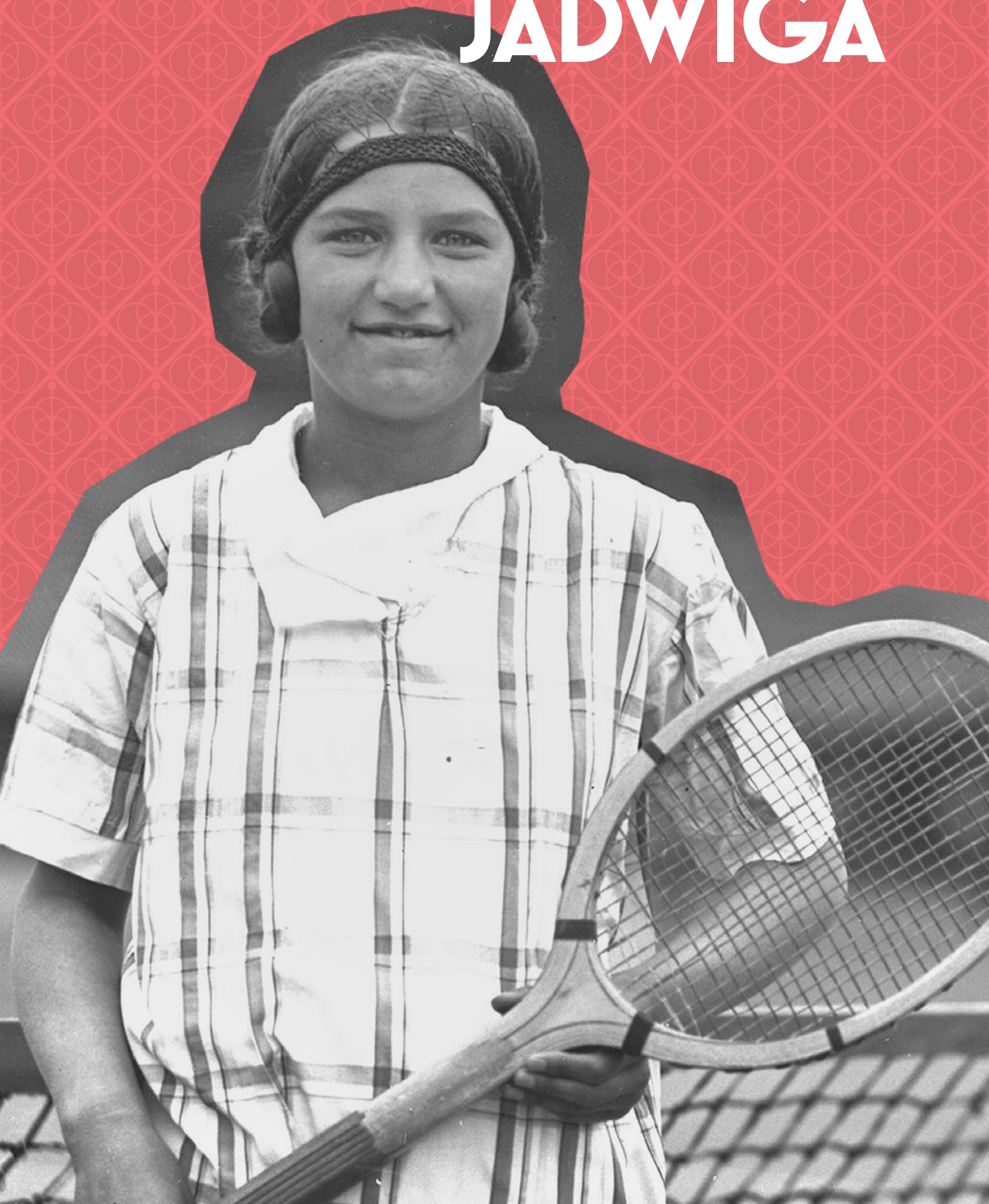
Była pierwszą kobietą, której konsulat peruwiański w Polsce wydał wizę. W 1937 r. udała się zatem w dziesięciomiesięczną wyprawę do Peru nad Amazonkę. Planowała przeprawić się przez Andy, ale z powodu „zabójczego klimatu”, „w połowie projektowanej przez nią drogi” zmarła w peruwiańskiej miejscowości Iquitos. Według innej wersji utonęła na rzece Ukajali w Peru, o czym poselstwo polskie w tym kraju miało poinformować listownie rodzinę w przededniu II wojny światowej. Zbiory entomologiczne gromadzone przez Isaakową w Peru przepadły. Część kolekcji jej męża znajduje się w Muzeum Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk.

Michalina Isaakowa była jedną z nielicznych kobiet należących do Polskiego Towarzystwa Entomologicznego. Jej książka *Polka w puszczach Parany* została ponownie opublikowana w 2011 r. Postać Isaakowej opisał Mieczysław Lepecki w wydanej w 1962 r. książce *Parana i Polacy*.

Podstawowe źródła

Dzielna łowczyni motyli – Polka w puszczach Parany, „Głos Kobiety” nr 16, 16 kwietnia 1938, s. 4; A. Fiedler, *Ryby śpiewają w Ukajali*, Warszawa 1935; S. Kapuściński, Michalina Hochbaum-Isaakowa, „Wszechświat. Pismo Przyrodnicze” 1991, t. 92, nr 4, s. 66; M. Lepecki, *Parana i Polacy*, Warszawa 1962; A. Lipiec, *Polka w puszczach Parany Michaliny Isaakowej – wprowadzenie do edycji krytycznej*, „Artes Humanae” 2018, t. 3, s. 129–141; U. Ryciak, *Poławiaczki pereł. Pierwsze Polki na krańcach świata*, Kraków 2020, s. 12–90; W. Słabczyński, T. Słabczyński, *Słownik podróżników polskich*, Warszawa 1992, s. 144; W zabójczym klimacie puszczy peruwiańskiej. W Ameryce zmarła M. Isaakowa znany entymolog polski z Zawiercia, „Ekspres Zagłębia” nr 326, 25 listopada 1937, s. 6.

JADWIGA

JĘDRZEJOWSKA

(1912–1980)

TENISISTKA

Urodziła się 15 października 1912 r. w Krakowie. Jej ojciec był robotnikiem w zakładzie oczyszczania miasta, a rodzina żyła dosyć ubogo. Jako małe dziecko wspomagała domowy budżet podawaniem piłek na korcie tenisowym, który znajdował się nieopodal jej domu i należał do klubu AZS Kraków. Gdy miała 11 lat, jeden z graczy sprezentował jej rakietę tenisową i tak zaczęła się kariera młodej Jadwigi. Mimo protestów snobistycznych członkiń klubu Jędrzejowska została przyjęta do AZS Kraków i w wieku 14 lat po raz pierwszy wyjechała na turniej do Katowic, gdzie odniosła zwycięstwo. Została za to usunięta ze szkoły, która zakazywała uczniom przynależności do klubów sportowych. Dopiero interwencja Polskiego Związku Tenisowego umożliwiła jej kontynuowanie nauki. Sytuacja materialna rodziny spowodowała, że młoda Jadwiga nie mogła wystąpić na wspomnianym turnieju w regulaminowym stroju, czyli w białej bluzce, spódnicy z falbanami i długich białych pończochach. Klub zainwestował w strój i w wieku 15 lat Jędrzejowska zdobyła pierwszy tytuł mistrzyni Polski w deblu. Do 1953 roku, a więc przez 27 lat, broniła natomiast tytułu indywidualnej mistrzyni kraju. Zaraz po maturze debiutowała w Paryżu na kortach Rolanda Garrosa i mimo że przegrała, została okrzyknięta sensacją. Grała potem w Berlinie i Londynie. Na Wimbledonie w 1937 r. przegrała dopiero w finale, choć wtedy była faworytką turnieju. Później przyjęła zaproszenie na tournée po Stanach Zjednoczonych. Często uczestniczyła w międzynarodowych turniejach, ale jedyny tytuł wielkoszlemowy zdobyła w 1939 r. jako mistrzyni Francji w deblu.

Tuż przed wybuchem II wojny światowej Jadwiga Jędrzejowska powróciła do kraju, świadoma nadchodzącej wojny, która przerwała jej międzynarodową karierę. Odrzuciła propozycję gry w Niemczech, a za wytłumaczenie podała, że zakończyła aktywność sportową. Przez całą niemiecką

okupację nie wzięła rakiety do rąk. Ten okres spędziła w Warszawie, początkowo prowadząc z innymi sportowcami, m.in. Januszem Kusocińskim, restaurację „Pod Kogutem”. Potem pracowała w fabryce butów. Nie skorzystała z propozycji pomocy króla Szwecji, którego poznała wcześniej na korcie – król zaproponował jej wyjazd z okupowanej Warszawy. W stolicy przeżyła powstanie, po którego upadku razem z kilkunastoma osobami uciekła przed wywózką do Pruszkowa pod Żyrardów. Po powrocie do Warszawy zastała swój dom spalony, a wraz z nim zostały zniszczone wszystkie jej dyplomy i nagrody. Jędrzejowska przeniosła się do Bydgoszczy, gdzie po wojnie własnoręcznie szyła stroje dla zawodników i odbudowywała korty. W 1946 r. otrzymała zaproszenie na Wimbledon, ale nie powtórzyła już przedwojennych sukcesów. Wygrywała pojedyncze turnieje, lecz w okresie II wojny światowej dorosło nowe pokolenie tenisistek. Mimo to tytuł mistrzyni Polski zachowywała jeszcze długo. W 1968 r. oficjalnie pożegnała się ze sportem.

W latach 1927–1966 zdobyła 62 tytuły mistrzyni Polski (23 w singlu, 14 w deblu i 25 w mikście). Ponadto 27 razy wygrywała międzynarodowe mistrzostwa Polski. W 1938 r. Polski Związek Tenisowy przyznał Jędrzejowskiej tytuł mistrzyni Polski bez gry, uznając jej ogromną przewagę nad pozostałymi krajowymi tenisistkami.

Jadwiga Jędrzejowska była wielokrotnie odznaczana, m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski i dwukrotnie Złotym Krzyżem Zasługi. W 1926 i 1937 r. była laureatką w Plebiscycie „Przeglądu Sportowego”. Pozostawiła wspomnienia *Urodziłam się na korce*, które wydano w 1955 r. Była zamężna z inżynierem Alfredem Galertem. Zmarła 28 lutego 1980 r. w Katowicach. Została pochowana na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie (LXXIII-19-14).

Podstawowe źródła

M. Bojanowski, *Dzadza*, „Polityka” 3/2007; Z. Dutkowski, *T – jak tenis*, Warszawa 1979; J. Jędrzejowska, K. Gryzewski, *Urodziłam się na korce*, Warszawa 1971; *Mala encyklopedia sportu*, t. I, A–K, Warszawa 1984.

JÓZEFA

JOTEYKO

(1866–1928)

PSYCHOLOŻKA, WSPÓŁTWÓRCZYNI PEDAGOGIKI SPECJALNEJ

Urodziła się 29 stycznia 1866 r. w Poczujkach na Kijowszczyźnie jako córka Lucjana i Karoliny Odrowąż Kurzańskiej. W 1873 r. rodzina Joteyków przeniosła się do Warszawy. Od 1876 r., po początkowej nauce w domu, młoda Józefa uczyła się na pensji Sierakowskiej, a później zdobywała wiedzę na kompletach organizowanych przez rodziców. W 1886 r. wyjechała do Genewy, gdzie studiowała nauki przyrodnicze i uzyskała stopień bakałarza (odpowiednik dzisiejszego licencjatu). Pobyt w Genewie i kontakty z pisarzem Zygmuntem Miłkowskim ukształtowały jej światopogląd. Powróciła do Warszawy, po czym wraz z rodziną przeniosła się do Brukseli. Podjęła tam studia na Wydziale Lekarskim, a w kolejnym roku przeprowadziła się do Paryża, gdzie w 1896 r., pod kierunkiem Karola Richeta, obroniła doktorat, za który zdobyła nagrodę tamtejszego Wydziału Lekarskiego. Przez kolejne dwa lata prowadziła w Paryżu praktykę lekarską. Od 1898 r. wykładała psychologię doświadczalną w Laboratorium Psychofizycznym, a po pięciu latach została jego kierowniczką. Od 1902 r. pracowała jako fizjolożka w paryskim Laboratorium Energetycznym Solvaya. Brała udział w licznych kongresach naukowych we Francji, Włoszech, Hiszpanii, Belgii. Wykładała psychologię pedagogiczną w belgijskich seminariach nauczycielskich. W latach 1908–1914 redagowała założone przez siebie pismo „Revue Psychologique”, kierując swoje zainteresowania w kierunku pedagogii. W 1912 r. stworzyła i prowadziła – według własnego programu – Międzynarodowy Fakultet Pedagogiczny w Brukseli. Połowę studiujących stanowili tam Polacy.

Mimo życia na emigracji Józefa Joteyko utrzymywała ścisły kontakt z krajem. Kilkakrotnie przyjeżdżała z referatami i cyklami wykładów zarówno do zaboru austriackiego, rosyjskiego, jak i pruskiego. Podkreślała zawsze odrębność narodowości polskiej. W 1911 r., na Kongresie Pedologii, dzięki jej staraniom udało się stworzyć niezależną od zaborców delegację polską. Po wybuchu I wojny światowej Joteyko zorganizowała Komitet Pomocy dla Polaków przebywających

w Belgii, gromadząc fundusze m.in. poprzez kontakty z polonią amerykańską. W 1916 r. została powołana, jako pierwsza kobieta, na katedrę Collège de France. Joteyko prowadziła także wykłady na Sorbonie i na Uniwersytecie w Lyonie. We współpracy z Marią Grzegorzewską utworzyła Polską Ligę Nauczania, która z jednej strony gromadziła materiały do organizacji w przyszłości polskiego szkolnictwa i metodyki nauczania, z drugiej zaś propagowała polski ruch niepodległościowy. W 1919 r. Joteyko powróciła do kraju. Nie udało jej się jednak objąć Katedry Psychologii na Uniwersytecie Warszawskim, więc kierowała Katedrą Psychologii Ogólnej i Pedagogicznej w Państwowym Instytucie Pedagogicznym w Warszawie. Była również kierowniczką laboratorium psychologicznego, którego wyposażenie przywiozła z Brukseli, a które stanowiło uprzednio jej własność. Wykładała w Państwowym Instytucie Pedagogiki Specjalnej. W 1922 r. została wiceprzewodniczącą Komisji Pedagogicznej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Po likwidacji Państwowego Instytutu Pedagogicznego, od 1926 r., wykładała w Wolnej Wszechnicy Polskiej. W 1926 r. uzyskała habilitację na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Warszawskiego. Nie otrzymała jednak katedry w tworzonym przy uniwersytecie Studium Pedagogicznym.

Józefa Joteyko jest autorką przeszło 250 prac naukowych. W ostatnich latach życia koncentrowała się na kwestiach związanych z organizacją szkolnictwa i stosowaniem osiągnięć zachodnioeuropejskiej nauki pedagogicznej na gruncie polskim. Położyła podstawy naukowe pod reformę metod nauczania i kształcenia nauczycieli. Należała do wielu towarzystw naukowych i była wielokrotnie nagradzana przez zagraniczne instytucje naukowe. W ostatnich latach życia pełniła funkcję przewodniczącej Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego. Jest też patronką licznych szkół. Zmarła 24 czerwca 1928 r. w Warszawie. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim (113-6-9/10).

Podstawowe źródła

S. Konarski, *Joteykówna Józefa Franciszka*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 297–300; O. Lipkowski, *Józefa Joteyko – życie i działalność*, Warszawa 1968; K. Ostrowska, *Joteyko Józefa*, [w:] *Słownik psychologów polskich*, red. E. Kosnarewicz, T. Rzepa, R. Stachowski, Poznań 1992, s. 104–106.

ESTER RACHEL

KAMIŃSKA

(1870–1925)

TWÓRCZYNI TEATRU ŻYDOWSKIEGO W POLSCE

Urodziła się 22 lutego 1870 r. w Porozowie jako córka Szymona Halperna, kantora synagogałnego. W latach 80. XIX wieku przeniosła się do Warszawy i podjęła pracę w wytwórniach wstążek, kapeluszy oraz papierosów. Jej głos przyciągnął uwagę aktora teatru żydowskiego, przyszedłszy męża artystki, Abrahama Izaaka Kamińskiego, dzięki któremu w 1889 r. Ester Rachel zadebiutowała na scenie w repertuarze śpiewno-mówionym. W ten sposób mogła wykorzystać swój talent i w krótkim czasie stała się jedną z najbardziej rozpoznawalnych żydowskich artystek dramatycznych. Teatr żydowski nie był wówczas uznany przez władze rosyjskie i grano pod pozorem teatru niemieckiego. W 1893 r., artystka wspólnie z Abrahamem, zorganizowała stałą grupę i stworzyła Zespół Niemiecki Opery, Dramatów i Komedi, w którym występowała obok męża. Na repertuar teatru składały się przede wszystkim sztuki napisane przez Kamińskiego. W 1898 r. zespół rozpoczął objazd po małych i średnich miastach Królestwa Polskiego i w 1905 r. został oficjalnie uznany za teatr żydowski. W latach 1908–1909 Ester Rachel Kamińska występowała w Petersburgu, co przyniosło jej uznanie i umożliwiło występy w Stanach Zjednoczonych, Anglii i Francji.

W tym okresie Kamińska zaczęła grywać przeważnie sztuki Jakuba Gordina, a także tłumaczone na język jidysz sztuki autorów zachodnioeuropejskich: Dumasa, Wilde’a, Ibsena, Zoli czy Schillera. Jej rola w sztuce *Sierota Chasia* Gordina miała porywać widzów do manifestacji rewolucyjnych

w 1905 r. Kamińska grywała również po rosyjsku. Jej wpływ pedagogiczny na aktorstwo żydowskie był bardzo duży. Dbając o wysoki poziom gry zespołowej, stała się wzorem dla innych teatrów żydowskich. W 1910 i 1913 r. odbyła tournée po Stanach Zjednoczonych, dzięki czemu zgromadziła środki na otwarcie w 1913 r. stałego teatru w Warszawie przy ul. Oboźnej 1/3. W 1914 r. występowała w Petersburgu, Kijowie, Paryżu i Odessie. Wybuch I wojny światowej zastał ją w właśnie nad Morzem Czarnym, gdzie władze rosyjskie zabroniły jej występować w języku jidysz. Powróciła do okupowanej przez Niemców Warszawy w połowie 1915 r. Do 1918 r. występowała na terenie kontrolowanym przez Niemców. Podczas odwrotu wojsk niemieckich z Ukrainy została odcięta od Warszawy i występowała na obszarze dotkniętym rewolucją bolszewicką. W 1918 r. zmarł mąż Kamińskiej. Bolszewicy odnosili się do artystki z uznaniem, choć umożliwili jej powrót do Warszawy dopiero w 1921 r.

Ester Kamińska przez trzy lata występowała w Rosji Sowieckiej razem z córką Idą. Po powrocie do Warszawy w dalszym ciągu grała w teatrze, który założyła z mężem. Była najważniejszą aktorką żydowską w Polsce i najwybitniejszą aktorką języka jidysz swoich czasów. Jest uznawana za matkę teatru żydowskiego. Teatr Żydowski w Warszawie nosi imię Estery Rachel i Idy Kamińskich.

Zmarła na raka płuc 27 grudnia 1925 r. Została pochowana na Cmentarzu Żydowskim przy ul. Okopowej w Warszawie (39-1-3).

Podstawowe źródła

C. Gajkowska, *Kamińska z Halpernów Ester Rachel (1868–1925)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964–1965, s. 554–556; R. Żebrowski, *Kamińska Ester Rachel*, [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, oprac. Z. Borzysmińska, R. Żebrowski, t. 1, A–K, Warszawa 2003, s. 748–749.

KATARZYNA

KOBRO

(1898–1951)

RZEŹBIARKA

Urodziła się 26 stycznia 1898 r. w Rydze. Jej ojciec pochodził z niemieckiej rodziny mieszkającej na Łotwie, matka zaś była Rosjanką. Młoda Katarzyna ukończyła w Moskwie ewakuowane z Warszawy III Żeńskie Gimnazjum Warszawskie. W latach 1917–1920 zdobywała wiedzę na studiach artystycznych w moskiewskiej Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architektury. W Moskwie poznała także Władysława Strzemińskiego, który jako ranny oficer przebywał w szpitalu w latach 1915–1917. Po rewolucji bolszewickiej Katarzyna Kobro przebywała w Witebsku, gdzie Strzemiński asystował Kazimierzowi Malewiczowi. Zapoznała się wówczas – pod wpływem Malewicza – z nowoczesnymi zagadnieniami sztuki, których pionierką została później w zakresie rzeźby. W 1922 r. przyjechała do Polski ze Strzemińskim i tutaj oboje oficjalnie potwierdzili małżeństwo, które zawarli w Rosji Sowieckiej, co było warunkiem jej pobytu i osiedlenia się w Polsce. W latach 1923–1924 Strzemińscy mieszkali w Wilnie i okolicach, a później przenieśli się do Warszawy. W latach 1924–1926 Katarzyna Kobro należała do grupy artystycznej „Blok”, która zajmowała się abstrakcją w sztuce, a od 1926 do 1929 r. była członkiem grupy „Praesens” skupiającej się na nowoczesnej architekturze i dekoracji. Od 1931 r. Kobro mieszkała na stałe w Łodzi. Wspólnie z mężem i Henrykiem Stażewskim założyła grupę „a.r” (artyści rewolucyjni), która realizowała problemy kompozycji przestrzennej.

Katarzyna Kobro prezentowała swoje prace na Salonie Modernistów w Warszawie w 1928 r. i na Salonie Zimowym w 1928, 1931/32 i 1936 r. w Warszawie. Razem z mężem stworzyła kolekcję międzynarodowej sztuki nowoczesnej przy Miejskim Muzeum Historii i Sztuki w Łodzi (obecnie w zbiorach Muzeum Sztuki w Łodzi).

Publikowała swoje studia teoretyczne w pismach „Europa”, „Forma”, „Głos Plastyków”. Wspólnie z mężem opracowała i wydała pracę *Kompozycja przestrzeni, obliczenie rytmu*

czasoprzestrzennego, która była wykładem zasad unizmu. W 1933 r. Kobro współzakładała czasopismo „Forma”.

Rzeźbiarska twórczość Katarzyny Kobro nie okazuje się obfita, ale jej rzeźby mają fundamentalne znaczenie dla polskiej sztuki nowoczesnej. Kobro zrewolucjonizowała myślenie o rzeźbie. W 1929 r. pisała: „[...] należy stanowczo i bezpowrotnie raz na zawsze uświadomić sobie, że rzeźba nie jest ani literaturą, ani symboliką, ani indywidualną psychologiczną emocją. Rzeźba jest wyłącznie kształtowaniem formy w przestrzeni. [...] Jej mową jest forma i przestrzeń. [...] Rzeźba stanowi część przestrzeni, w jakiej się znajduje. [...] Rzeźba wchodzi w przestrzeń, a przestrzeń w nią. Przestrzenność budowy, łączność rzeźby z przestrzenią, wydobywa z rzeźby szczerą prawdę jej istnienia. Dlatego w rzeźbie nie powinny być kształty przypadkowe. Powinny być tylko te kształty, które ustosunkowują ją do przestrzeni, wiążąc się z nią. Bryła jest kłamstwem wobec istoty rzeźby”.

Po wybuchu II wojny światowej Strzemińscy często zmieniali miejsce pobytu. W 1940 r. powrócili do Łodzi. Kolejni lokatorzy ich przedwojennego mieszkania wyrzucili na śmietnik prace artystów pozostawione w piwnicy. Kobro odzyskała część z nich, znajdując je na wysypisku. Niektóre drewniane rzeźby zniszczyła sama – spaliła je w 1945 r., chcąc ugotować posiłek głodnej córce.

Po wojnie małżeństwo Strzemińskich nie przetrwało. Były mąż usiłował pozbawić artystkę prawa do wychowywania córki Niki. Kobro była również oskarżana o „odstępstwo od narodowości polskiej”, lecz z tego zarzutu została uwolniona przez sąd II instancji.

Katarzyna Kobro zmarła 26 lutego 1951 r. w Łodzi. Została pochowana w kwaterze prawosławnej Cmentarza na Dołach. Dopiero pięć lat po śmierci artystki miała miejsce jej pierwsza powojenna wystawa – wspólna z Władysławem Strzemińskim.

Podstawowe źródła

M. Bomanowska, *7 rozmów o Katarzynie Kobro*, Łódź 2011; M. Czyńska, *Kobro. Skok w przestrzeń*, Wołowiec 2015; *Katarzyna Kobro (1898–1951). W setną rocznicę urodzin*, red. E. Fuchs et al., Łódź 1998; N. Strzemińska, *Katarzyna Kobro*, Warszawa 2004.

HALINA

KONOPACKA

(1900–1989)

LEKKOATLETKA, MISTRZYNI OLIMPIJSKA

Urodziła się 26 lutego 1900 r. w Rawie Mazowieckiej jako córka Jakuba i Marianny z Raszkiewiczów Konopackich. Jej rodzina przeprowadziła się do Warszawy, gdzie młoda Halina pobierała nauki w Gimnazjum Żeńskim Cecylii Plater-Zyberkówny. Po maturze podjęła studia na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Warszawskiego. Pod wpływem brata Tadeusza, jednego z założycieli Klubu Sportowego „Polonia”, który zachęcił ją do zaangażowania się w sporty amatorskie, przystąpiła do Akademickiego Związku Sportowego. W zimie 1923/24 ukończyła kurs narciarski w Zakopanem, organizowany przez AZS, a od wiosny 1924 r. uprawiała lekkoatletykę, zachęcona przez koleżankę ze studiów Helenę Woynarowską. Wypatrzona przez francuskiego trenera Maurice’a Bacqueta, trenowała pod jego kierunkiem rzut dyskiem. Już w 1924 r. uzyskała w tej dyscyplinie tytuł mistrzyni Polski, który zdobywała nieprzerwanie do 1928 r. Podobne sukcesy osiągnęła w innych konkurencjach: rzucie kulą (mistrzyni Polski w latach 1924–1928) i rzucie oszczepem (mistrzostwo 1926). W tym okresie ustanowiła 19 rekordów Polski w rzucie dyskiem, pchnięciu kulą, pięcioboju, skoku w dal i rzucie oszczepem. Równocześnie pisała wiersze, które publikowane były w miesięczniku „Skamander” i „Wiadomościach Literackich”. W 1929 r. wydała tomik poetycki *Któregoś dnia*.

W 1926 r. Halina Konopacka kilkakrotnie biła rekordy świata w pchnięciu kulą i rzucie dyskiem, a na Światowych Igrzyskach Kobiet w Göteborgu zdobyła mistrzostwo świata w rzucie dyskiem. W kolejnych latach (1927–1928) była też mistrzynią Polski w rzucie dyskiem oburącz i pchnięciu kulą oburącz. Ponadto triumfowała w sztafecie 4 × 200 m i 4 × 100 m. W 1928 r. zdobyła tytuł mistrzyni Polski w skoku wzwyż. Od 1927 r. występowała w reprezentacji Polski. Na Igrzyskach Olimpijskich w Amsterdamie zdobyła złoty medal w rzucie dyskiem. Wynik 39,62 m. był wówczas rekordem świata i rekordem olimpijskim, a Konopacka zdobyła tym samym pierwszy złoty medal olimpijski dla Polski. W grudniu 1928 r. została honorową członkinią Akademickiego Związku Sportowego, w którego barwach występowała od początku kariery. W następnych latach zdobywała kolejne tytuły mistrzyni

Polski: w pięcioboju, trójboku, rzucie oszczepem, rzucie dyskiem i sztafecie 4 × 200 m. Łącznie 26 razy zdobyła mistrzostwo Polski w różnych konkurencjach lekkoatletycznych. 56 razy biła rekordy krajowe. Podczas III Światowych Igrzysk Kobiet w Pradze w 1930 r. została ponownie mistrzynią świata w rzucie dyskiem. W 1931 r. zakończyła karierę i została działaczką sportową. Należała m.in. do Zarządu Międzynarodowej Sportowej Federacji Kobiet, Zarządu Związku Polskich Związków Sportowych i Polskiego Komitetu Olimpijskiego.

Po wybuchu II wojny światowej Halina Konopacka – wraz z mężem Ignacym Matuszewskim, który we wrześniu 1939 r. ewakuował zasoby złota Narodowego Banku Polskiego – trafiła przez Rumunię i Turcję do Francji, a po kaptulacji tego kraju przedostała się do Hiszpanii, gdzie została razem z mężem aresztowana. Oboje uwolniono wskutek interwencji prezydenta USA Franklina D. Roosevelta. Uratowana para wyjechała do Portugalii, a stamtąd – we wrześniu 1941 r. – do Nowego Jorku, który stał się ich miejscem zamieszkania. Konopacka wspierała męża w działalności społecznej, a po jego śmierci, w 1946 r., otworzyła szkółkę narciarską dla młodzieży. W 1949 r. ponownie wyszła za mąż – za Jerzego Szczubińskiego. Prowadziła sklep konfekcyjny i projektowała ubrania. W 1958 r. po raz pierwszy odwiedziła powojenną Polskę. Po śmierci drugiego męża przeprowadziła się na Florydę. Uczyła się malarstwa w Indian River Junior College i otworzyła własną pracownię. Obrazy wystawiała pod pseudonimem Hellen George.

Konopacka była wielokrotnie odznaczana zarówno przed II wojną światową, jak i przez władze PRL. W 2019 r. otrzymała pośmiertnie Order Orła Białego „jako wyraz najwyższego szacunku wobec znamienitych zasług poniesionych dla chwały, dobra i pożytku Rzeczypospolitej Polskiej, z okazji Narodowych Obchodów Setnej Rocznicy Odzyskania Niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej”.

Halina Konopacka zmarła 28 stycznia 1989 r. w Daytona Beach. Urna z jej prochami została złożona 18 października 1990 r. w grobie rodzinnym na Cmentarzu Bródnowskim w Warszawie (67D-1-26).

Podstawowe źródła

M. Rotkiewicz, Szczubińska z Konopackich Halina Kazimiera I voto Matuszewska (1900–1989), [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVII, Warszawa–Kraków 2010–2011, s. 401–404. E. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, Nauka i Innowacje, Poznań 2015, s. 308–311.

JANINA

KOROLEWICZ- -WAYDOWA

(1876–1955)

ŚPIEWACZKA OPEROWA, DYREKTORKA OPERY WARSZAWSKIEJ

Urodziła się 22 grudnia 1876 r. w Warszawie jako córka Piotra, powstańca 1863 r., i Ewy z Teraszkiewiczów. W dzieciństwie przejawiała talent recytatorski i już od najmłodszych lat rozpoczęła naukę śpiewu, początkowo biorąc lekcje prywatne, a następnie ucząc się w Konserwatorium we Lwowie pod kierunkiem Walerego Wysockiego. Po dwóch latach studiów zadebiutowała w 1897 r. w Operze Lwowskiej rolą Hanny w *Strasznym dworze* Moniuszki. W kolejnych latach grała role Aliny w *Gopłanie* Żeleńskiego, Micaeli w *Car-men* Bizeta i śpiewała tytułową partię w *Marcie* von Flotowa. Jednak pierwsze poważne sukcesy przyniosły jej role na występach Opery Lwowskiej w Krakowie: Małgorzaty w *Fauście* Gounoda i Violetty w *Traviacie* Verdiego. W 1898 r. Janina Korolewicz przybyła do Warszawy, gdzie otrzymała trzyletni kontrakt solistki w operze. Śpiewała partie w *Strasznym dworze* i operach Verdiego oraz Rossiniego. Występowała również na tajnych koncertach, z których dochód przeznaczony był dla więźniów politycznych i na tajne nauczanie w języku polskim, zakazanym przez władze rosyjskie.

Korolewicz brała udział w otwarciu Teatru Lwowskiego, gdzie zaśpiewała po raz pierwszy w *Halce*. We Lwowie występowała z przerwami do 1906 r. Dla Konserwatorium Lwowskiego ufundowała stypendium swojego imienia. Od 1902 r. występowała w Lizbonie, Madrycie, Barcelonie, Budapeszcie, Wenecji, Bukareszcie, a następnie w Odessie i Kijowie. W 1906 r. otrzymała propozycję stałego angażu w Cesarskiej Operze w Petersburgu, ale odrzuciła tę ofertę. Występowała dalej w Berlinie, Budapeszcie, Petersburgu, Wenecji, Pradze, Sofii i Paryżu. Powracała jednak zawsze do kraju i występowała w operach warszawskiej oraz lwowskiej, a także na

koncertach o charakterze charytatywnym i patriotycznym. W 1910 r. pojawiła się w Stanach Zjednoczonych, występując m.in. w Metropolitan Opera w Nowym Jorku, także w Chicago, Filadelfii i Bostonie. W kolejnym roku brała udział w „tourné gwiazd” po Australii.

Pierwsze lata I wojny światowej Korolewicz spędziła we Lwowie, gdzie oprócz występów w operze prowadziła intensywną działalność charytatywną. We wrześniu 1917 r. na zasadzie dzierżawy przedsiębiorstwa od stołecznego magistratu objęła dyrekturę Opery Warszawskiej, którą prowadziła do listopada 1918 r., wystawiając w ciągu roku aż 38 oper, w tym *Parię* Moniuszki czy *Erosa i Psyche* Różyckiego. W 1920 r. rozpoczęła trzyletni pobyt w Stanach Zjednoczonych, gdzie śpiewała m.in. na wiecach politycznych, organizowanych przez powstańców śląskich. Za upowszechnianie „sprawy śląskiej” otrzymała Śląski Oficerski Krzyż Powstańczy. Po powrocie do Polski w 1923 r. zakończyła karierę śpiewaczki i osiadła w Zakopanem. W 1934 r. ponownie objęła – na dwa sezony – funkcję dyrektorki Opery Warszawskiej. Założyła też własne studio operowe w Warszawie i poświęciła się pracy pedagogicznej. Okres okupacji niemieckiej spędziła w Warszawie. Po Powstaniu Warszawskim zamieszkała w Krakowie i dopiero w ostatnich latach życia powróciła do stolicy, żyjąc w trudnych warunkach, z postępującą utratą wzroku.

Janina Korolewicz wyszła za mąż za Władysława Waydę, doktora praw, historyka i żołnierza Legionów Polskich. Została odznaczona m.in. Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski. Zmarła 20 czerwca 1955 r. w Warszawie. Pochowano ją na Cmentarzu Powązkowskim (175-3-25/26).

Podstawowe źródła

J. Kański, *Korolewicz-Waydowa (1876–1955)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 94–95; *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, t. I, Warszawa 1973, s. 316.

IRENA

KOSMOWSKA

(1879–1945)

DZIAŁACZKA SPOŁECZNA, POSŁANKA NA SEJM

Urodziła się 20 grudnia 1879 r. jako córka Wiktoryna i Ireny z Kozłowskich, działaczy społecznych. Uczyła się początkowo w domu, a potem na tajnej pensji Zuzanny Morawskiej. W 1898 r. rozpoczęła naukę w Szkole Domowej Pracy Kobiet, generałowej Jadwigi Zamoyskiej, w Kuźniewicach pod Zakopanem. W latach 1905–1908 studiowała z przerwami, jako wolna słuchaczka, literaturę i historię na Uniwersytecie Lwowskim. We Lwowie poznała Marię i Bolesława Wysłouchów, którzy wywarli znaczący wpływ na jej światopogląd. O ile jeszcze podczas przerwy w studiach w 1904 r. wstąpiła do Zjednoczonego Koła Ziemianek i pracowała jako nauczycielka w szkole gospodarczej dla dziewcząt w Mirosławicach koło Kutna, o tyle już w 1907 r. zerwała ze środowiskiem ziemiańskim i podjęła radykalny program pracy społecznej. W latach 1908–1915 była kierowniczką działu kulturalno-oświatowego i sekretarz redakcji w radykalnym, ludowym piśmie „Zaranie”. W 1911 r. doprowadziła do powstania dodatku „Zarania” dla młodzieży wiejskiej pod tytułem „Świt – Młodzi idą”. Opiekowała się uczniami szkół rolniczych oraz wspierała młodych chłopskich poetów. We własnym mieszkaniu prowadziła niewielki bezpłatny internat dla młodzieży wiejskiej. Pełniła funkcję sekretarza w powstałym w 1906 r. radykalnym Towarzystwie Kółek Rolniczych im. S. Staszica. Doprowadziła do zaangażowania kółek w szerzenie oświaty i czytelnictwa na wsi oraz propagowanie spółdzielczości. Swoją program oświatowy wcieliła w życie, tworząc w 1912 r. w Krasieninie koło Lubartowa „fermę gospodarczą”, w której realizowała założenia wzorcowej szkoły rolniczej.

Irena Kosmowska brała czynny udział w organizowaniu ruchu niepodległościowego wśród działaczy ludowych. Uczestniczyła w pracach Zjednoczenia Organizacji Niepodległościowych i Lidze Kobiet Pogotowia Wojennego. Należała do Polskiej Organizacji Wojskowej. Podpisała odezwę ludowców potępiającą powstanie Komitetu Narodowego Polskiego, który opowiedział się po stronie Rosji. Była jednym z wydawców pisma „Już Blisko”, wzywającego do popierania Legionów. W maju 1915 r. została aresztowana przez policję rosyjską w Warszawie, skąd w lipcu 1915 r. przewieziono ją do Moskwy.

Zwolniona za kaucją wpłaconą przez rodzinę, podjęła niezwłocznie pracę w Komisji Oświatowej Polskiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny. W styczniu 1918 r. powróciła do Warszawy i została członkinią zarządu głównego Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”. Tworzyła redakcję pism „Wyzwolenie” i „Polak”, a następnie „Świt”. Szybko stała się jedną z ważniejszych postaci w stronnictwie. W listopadzie 1918 r. otrzymała stanowisko wiceminister opieki w rządzie Ignacego Daszyńskiego. W 1919 r. została wybrana posłanką na Sejm Ustawodawczy z okręgu lubelskiego. W parlamencie zasiadała do 1930 r. Po zamachu majowym stanowczo krytykowała politykę Józefa Piłsudskiego. Po wygłoszeniu nieprzychylnego przemówienia na wiecu w Lublinie, została we wrześniu 1930 r. skazana na pół roku więzienia. Z odbycia kary zwolniło ją ułaskawienie przez prezydenta RP.

W 1931 r. w wyniku połączenia stronnictw ludowych Kosmowska została członkinią Stronnictwa Ludowego i do 1939 r. zasiadała w Radzie Naczelnej partii. Wydawała pismo stronnictwa „Zielony Sztandar”. Wspierała – również materialnie – Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici”. Po wybuchu II wojny światowej wspomagała uciekinierów i przesiedleńców z terenów zajętych przez III Rzeszę. Pracowała w Zarządzie Centralnym Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń i jednocześnie konspirowała w Ruchu Oporu Chłopskiego. W nocy z 18 na 19 lipca 1942 r. została aresztowana i osadzona w więzieniu na Pawiaku, a potem wywieziona do więzienia w Berlinie. Została umieszczona w obozie pracy w Mahlow, a następnie przewieziona do szpitala w Wittenau. Doczekała wyzwolenia, zmarła 21 sierpnia 1945 r. w wyniku ran, jakich doznała kilka miesięcy wcześniej podczas bombardowania miasta. W 1961 r. jej prochy zostały przewiezione do Warszawy. Spoczęła na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach w Alei Zasłużonych (A25-tuje-8).

W 1938 r. Irena Kosmowska odznaczona została Krzyżem Niepodległości, a pośmiertnie przez władze PRL – Orderem Krzyża Grunwaldu I klasy. Jest patronką kilku szkół i ulic w Warszawie, Krakowie, Lublinie i Częstochowie. W Krasieninie (gmina Niemce) znajduje się jej pomnik.

Podstawowe źródła

H. Michalska, *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945; poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988, s. 201–202; *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989, s. 194–195; *Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich. IV Okręg Lublin*, red. M. Wojtas, Lublin 1998, s. 267; W. Stankiewicz, *Kosmowska Irena (1897–1945)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 237–239.

ZOFIA

KOSSAK- -SZCZUCKA

(1889–1968)

POWIEŚCIOPISARKA, TWÓRCZYNI „ŻEGOTY”

Urodziła się 10 sierpnia 1889 r. w Kośminie na Lubelszczyźnie jako córka Tadeusza Kossaka i Anny z Kisielnickich. Dzieciństwo i młodość spędziła na Lubelszczyźnie i Wołyniu, pobierając nauki jedynie w domu. Następnie przeniosła się do Warszawy, gdzie w 1906 r. uczyła dzieci w szkółce Polskiej Macierzy Szkolnej na Powiślu. W roku akademickim 1912/1913 studiowała w Szkole Sztuk Pięknych, a w kolejnym roku – w szkole rysunku w Genewie. W 1915 r. poślubiła Stefana Szczuckiego, administratora majątku na Wołyniu. Właśnie na Wołyniu przeżyła rewolucję bolszewicką i walki 1918–1919 r. Po śmierci męża w 1922 r. zamieszkała u ojca we wsi Górki Wielkie na Śląsku Cieszyńskim. W 1925 r. ponownie wyszła za mąż – za oficera Wojska Polskiego Zygmunta Szatkowskiego. Przed II wojną światową wydała zbiory esejów i kilka powieści historycznych z okresu wypraw krzyżowych.

Po wybuchu wojny Zofia Kossak przeniosła się do Warszawy, gdzie uczestniczyła w działalności konspiracyjnej. 11 sierpnia 1942 r. wydała w formie afiszu-ulotki swój protest, prezentujący stanowisko polskich katolików wobec zagłady Żydów, dokonywanej przez Niemców w ramach Akcji Reinhardt. We wrześniu 1942 r., wspólnie z Wandą Krahelską, powołała Tymczasowy Komitet Pomocy Żydom, przekształcony niedługo później w Radę Pomocy Żydom „Żegota”. 27 września 1943 r. Zofia Kossak została przypadkowo aresztowana w Warszawie pod nazwiskiem Zofii Śliwińskiej i wysłana do obozu koncentracyjnego Auschwitz. W obozie prowadziła akcję kulturalno-oświatową. 20 maja 1944 r. została rozpoznana i przewieziona z powrotem do Warszawy, a tam skazana na śmierć przez sąd doraźny. Dzięki staraniom władz podziemia udało się ją uwolnić 28 lipca 1944 r. Niedługo później Kossak wzięła czynny udział w Powstaniu Warszawskim, a po jego upadku wyszła z miasta wraz z ludnością cywilną i na początku listopada 1944 r. wyjechała do Krakowa,

a następnie do Częstochowy. W sierpniu 1945 r. została wysłana z misją Polskiego Czerwonego Krzyża do Londynu i przez dwa lata leczyła się ze skutków pobytu w obozie. Potem gospodarowała wraz z mężem na farmie w Kornwalii. Do Polski powróciła w lutym 1957 r. Początkowo zamieszkała w Warszawie, a później osiadła w Górkach Wielkich. Współpracowała przede wszystkim z prasą katolicką. W 1968 r. była jedną z sygnatariuszek „Listu 34” – protestu polskich intelektualistów przeciw cenzurze w PRL.

Twórczość Zofii Kossak obejmuje kilkadziesiąt pozycji, wśród nich powieści autobiograficzne *Pożoga*, *Wspomnienia z Wołynia 1917–1919* i *Z otchłani* na temat przeżyć w obozie Auschwitz. Po wojnie utwory Kossak zostały w Polsce zakazane. Od 1951 r. pisarka objęta była cenzurą i jej książki usuwano nawet z bibliotek. W tym samym czasie Kossak święciła triumfy za granicą. Tłumaczona na wiele języków stała się szczególnie popularna w Stanach Zjednoczonych, gdzie jedna z jej powieści *Bez oręża* osiągnęła nakład 750 000 egzemplarzy. W Polsce zaczęto ją wydawać dopiero po okresie stalinizmu i powrocie pisarki do kraju.

Zofia Kossak zmarła 9 kwietnia 1968 r. w Bielsku-Białej. Została pochowana na cmentarzu parafialnym w Górkach Wielkich. W pobliskim dworze znajduje się muzeum poświęcone jej osobie. W 1982 r. pisarka otrzymała pośmiertnie tytuł Sprawiedliwej wśród Narodów Świata, a 11 listopada 2018 r., z okazji obchodów setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości, została odznaczona pośmiertnie Orderem Orła Białego „jako wyraz najwyższego szacunku wobec znamienitych zasług poniesionych dla chwały, dobra i pożytku Rzeczypospolitej Polskiej”. Z kolei przed II wojną światową została odznaczona m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski i Złotym Wawrzynem Akademickim.

Podstawowe źródła

P. Grzegorzczak, *Kossak Zofia I v. Szczucka, II v. Szatkowska (1890–1968)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 251–255; K. Heska-Kwaśniewicz, *Zwyczajna świętość*, Katowice–Cieszyn 1997, s. 62–64; A.K. Kunert, *Polacy – Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł*, Warszawa 2001, s. 213; M.J. Olszewska, *O wierności sobie. Zofii Kossak-Szczuckiej trudne doświadczenia emigracyjne. Przypomnienie*, „Język – Szkoła – Religia” 2014, nr 9 (2); *Cenzura PRL. Wykaz książek podlegający niezwłócnemu wycofaniu 1.X.1951*, posł. Z. Żmigrodzki, Wrocław 2002; *Biografia Zofii Kossak*, http://zofiakossak.pl/?page_id=12 [dostęp: 10 grudnia 2020].

FAUSTYNA

KOWALSKA

(1905–1938)

MISTYCZKA, ŚWIĘTA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Urodziła się 25 sierpnia 1905 r. w Głogowcu w Łódzkiem jako trzecie z dziesięciorga dzieci Stanisława i Marianny z domu Babel. W 1916 r. rozpoczęła naukę w szkole podstawowej, którą po 3 latach przerwała, aby zwolnić miejsce młodszemu rodzeństwu. W 1921 r. podjęła pracę jako pomoc domowa i opiekunka dziecięca w Solcu Kujawskim. W 1922 r. oznajmiła rodzinie wolę wstąpienia do zakonu, co spotkało się ze sprzeciwem bliskich. Wyjechała do Łodzi, gdzie pracowała jako pomoc domowa. W 1924 r. miała doznać widzenia umęczonego Jezusa, który polecił jej wstąpić do zakonu. Wbrew rodzicom wyjechała do Warszawy.

Zatrzymała się w Ostrówku i tam pracowała nadal jako pomoc domowa. Dojeżdżała wówczas do Warszawy, szukając zgromadzenia zakonnego, które byłoby skłonne ją przyjąć. Uzyskała zgodę Zgromadzenia Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia i po zebraniu odpowiedniej kwoty posagu 1 sierpnia 1925 r. rozpoczęła postulat, a w 1926 r. osiągnęła etap nowicjatu, przyjmując imię Maria Faustyna. W tym czasie kilkakrotnie wyjeżdżała do pracy. Śluby wieczyste złożyła 1 maja 1933 r., a 27 maja wyjechała do Wilna, gdzie przebywała z przerwami do 1936 r. Kilkakrotnie przenoszona, trafiła ostatecznie do domu w Krakowie. Chorowała na gruźlicę płuc i przewodu pokarmowego. Nierozpoznana początkowo choroba zaczęła być leczona dopiero w 1936 r. Mimo chwilowej poprawy Faustyna Kowalska zmarła 5 października 1938 r. w klasztorze znajdującym się w Krakowie-Łagiewnikach. Została pochowana w grobowcu na miejscowym cmentarzu

zakonnym. Obecnie jej ciało spoczywa w relikwiarzu ołtarza Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Łagiewnikach.

W latach 1934–1938 siostra Maria Faustyna prowadziła dziennik, w którym opisywała objawiającego się jej Jezusa. *Dzienniczek* opisujący życie wewnętrzne autorki jest zaliczany do literatury mistycznej i stanowi jedną z najczęściej tłumaczonych na języki obce książkę, która została napisana przez Polkę. Ponadto jest obecnie podstawą nauczania Kościoła Katolickiego na temat Bożego Miłosierdzia.

Po II wojnie światowej władze kościelne w Polsce rozpoczęły dokumentowanie życia Faustyny z uwagi na szerzący się kult jej osoby. Wykonany w 1934 r. przez Eugeniusza Kazimirowskiego – według wytycznych samej Faustyny – obraz *Jezu ufam Tobie* zaczął być kopiowany i otaczany kultem. W 1958 r. Kongregacja Świętego Oficjum zabroniła szerzenia kultu Bożego Miłosierdzia w formie zaproponowanej przez Faustynę. Nakazała także usunięcie obrazów malowanych według wskazań mistyczki i zakazała publikowania *Dzienniczka*. Zakaz ten został cofnięty dopiero w 1978 r., choć już od 1965 r. toczył się proces beatyfikacyjny siostry Faustyny. W 1993 r. mistyczka została ogłoszona błogosławioną Kościoła Katolickiego, a w 2000 r. uznana za świętą. Obu aktów dokonał papież Jan Paweł II.

Boże Miłosierdzie jest jednym z filarów nauczania Kościoła Katolickiego. 5 października obchodzone jest wspomnienie liturgiczne świętej Faustyny Kowalskiej.

Podstawowe źródła

F. Cegiełka, *Siostra Faustyna Szafarka Miłosierdzia Bożego*, Londyn–Warszawa 2003; G. Górny, J. Rosikoń, *UFAM. Śladami Siostry Faustyny*, Warszawa 2010; F. Kowalska, *Dzienniczek. Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, Warszawa 2001; J. Sasiadek, *Nadzwyczajnie zwyczajna*, Częstochowa 2005.

IRENA

KRZYWICKA

(1899–1994)

EMANCYPANTKA, DZIAŁACZKA SPOŁECZNA

Urodziła się 28 maja 1899 r. w Jenisiejsku w Kraju Krasnodarskim, na terenie Rosji, podczas zesłania rodziców za działalność w żydowskim ruchu samokształceniowym podobnym do Polskiej Partii Socjalistycznej. Ojciec Samuel Goldberg był lekarzem, a matka Felicia z Barbanelów – dentystką i nauczycielką języka polskiego. W 1903 r. rodzina przybyła do Warszawy, w której poprzednio mieszkała. Po śmierci ojca matka poślubiła Jekutiela Portnoja, jednego z czołowych działaczy żydowskiej partii lewicowej Bund. Po ukończeniu szkoły średniej w Warszawie młoda Irena studiowała polonistykę na Uniwersytecie Warszawskim – od 1922 r. Nie obroniła jednak przygotowywanej rozprawy doktorskiej wskutek konfliktu z promotorem. Przyjęła chrzest w Kościele Ewangelicko-Augsburskim i w 1923 r. wyszła za mąż za Jerzego Krzywickiego. Ich związek miał charakter otwarty, a Irena oceniała małżeństwo jako udane, urodziła dwóch synów: Piotra i Andrzeja. W latach 1928–1930 wybudowała w Podkowie Leśnej pod Warszawą awangardowy dom letni tzw. Szklany Dom, w którym m.in. otworzyła pierwszą w Podkowie bibliotekę publiczną. Debiut literacki Ireny Krzywickiej – w postaci eseju *Kiść bzu* – miał miejsce jeszcze podczas studiów. W późniejszym okresie działaczka napisała jeszcze kilka powieści i tłumaczyła utwory innych autorów, m.in. Wellsa, Frischa, Dürrenmatta. Przełomowe w jej życiu było poznanie Tadeusza Boya-Żeleńskiego i romans z tym literatem. Ich głośny w Warszawie związek, połączony z działalnością na rzecz upowszechniania edukacji seksualnej i kontroli urodzeń, spowodował, że Krzywicka stała się najbardziej znaną działaczką feministyczną dwudziestolecia międzywojennego. Na ówczesne czasy była skandalistką. Postulowała legalizację aborcji, aby zlikwidować podziemie aborcyjne. Głosiła tolerancję dla

homoseksualizmu, który nazywała odwróceniem instynktu płciowego. Krytykowała monogamię i głosiła wolność seksualną dla kobiet. Wspólnie z Żeleńskim otworzyła w Warszawie klinikę, w której udzielano bezpłatnych porad na temat „świadomego rodzicielstwa”. Założyła dodatek do „Wiadomości Literackich” zatytułowany „Życie Świadome”, w którym publikowały znane artystki, takie jak Zofia Nałkowska czy Maria Pawlikowska-Jasnorzevska. Krzywicka była krytykowana przez m.in. Jana Lechonia, Marię Dąbrowską i Jarosława Iwaszkiewicza, którzy zarzucali jej, że kładzie zbyt duży nacisk na seksualność. Po wybuchu II wojny światowej Irena Krzywicka ukrywała się pod nazwiskiem Piotrowska. Współpracowała z Armią Krajową. Podczas wojny utraciła niemal wszystkich bliskich. Po wojnie, w latach 1945–1947, pracowała jako attaché kulturalna w ambasadzie PRL w Paryżu. Po powrocie została recenzentką teatralną „Rzeczpospolitej” i działaczką Związku Literatów Polskich. W 1954 r. została radną Warszawy, a w latach 1955–1962 prowadziła w stolicy salon literacki. W 1962 r. jej syn Andrzej – jedyny, który przeżył wojnę – otrzymał stypendium Fundacji Forda w Szwajcarii. Krzywicka wyjechała razem z nim i już nigdy nie powróciła do Polski. Mieszkała w okolicach Paryża.

Jest autorką kilku powieści i licznych tekstów publicystycznych wydawanych w formie antologii w latach 60. XX wieku i na początku obecnego stulecia. Ostatnia jej książka, opublikowana w 1992 r. autobiografia *Wyznania gorszycielki*, miała aż pięć wydań.

Helena Krzywicka zmarła 12 lipca 1994 r. w Bures-sur-Yvette pod Paryżem. Została pochowana na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie (50-4).

Podstawowe źródła

A. Araszkiewicz, *Inna inicjacja. O wczesnych powieściach Ireny Krzywickiej*, [w:] *Zapomniana rewolucja. Rozkwit kobiecego pisania w dwudziestoleciu międzywojennym*, Warszawa 2014; U. Chowaniec, *W poszukiwaniu kobiety. O wczesnych powieściach Ireny Krzywickiej*, Kraków 2007; S. Koper, *Wpływy kobiety Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011, s. 155-210; J. Krajewska, *Spór o literaturę kobiecą w Dwudziestoleciu międzywojennym*, Poznań 2014; I. Krzywicka, *Wyznania gorszycielki*, Warszawa 2002; A. Tuszyńska, *Długie życie gorszycielki. Losy i świat Ireny Krzywickiej*, Warszawa 1999; A. Zawieszewska, *Życie świadome. O nowoczesnej prozie intelektualnej Ireny Krzywickiej*, Szczecin 2010; A. Żylińska, *Emancypacja według Krzywickiej*, „Zadra” 2003, nr 3-4.

MARIA

KUJAWSKA

(1893–1948)

DZIAŁACZKA SPOŁECZNA I POLITYCZNA

Urodziła się 5 lipca 1893 r. w Raciborzu jako córka Ślązaków: Wilhelma i Berty z Jendrischków Raidów. Ukończyła szkołę średnią dla dziewcząt „Fräulein Pruss” i w 1915 r. podjęła studia na Wydziale Medycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Podczas studiów zetknęła się z grupą polskich studentów z Wielkopolski i pod ich wpływem zafascynowała się historią i kulturą Polski. Wtedy wybrała narodowość polską. Nauczyła się języka polskiego i została członkinią polskiej organizacji niepodległościowej „Zet”. W roku akademickim 1917/1918 studiowała na uniwersytecie w Monachium, gdzie również funkcjonowała w grupie towarzyskiej polskich studentów. W 1918 r. powróciła na studia do Wrocławia, ale z powodu konfliktu z nacjonalistycznie nastawionym profesorem niemieckim Ottonem Küstnerem musiała przenieść się na studia do Polski. Kontynuowała naukę na uniwersytetach w Poznaniu i Krakowie, a w 1920 r. uzyskała dyplom lekarza w Warszawie. Przez kolejne dwa lata była czynnie zaangażowana w działalność polityczną na Śląsku. Kształciła personel medyczny do pracy w przyszłej administracji polskiej. Organizowała lokalne związki położnych i brała udział w poprzedzających plebiscyt akcjach propagandowych. Podczas wojny polsko-bolszewickiej, w listopadzie 1920 r., wyjechała na krótko na Białoruś, gdzie odnalazła chorego na tyfus narzeczonego i odwiozła go do domu rodzinnego, powracając na Śląsk. Podczas plebiscytu była lekarką dyżurną w polskim sztabie w Bytomiu, a podczas III Powstania Śląskiego opatrywała rannych w kilku punktach sanitarnych i kierowała pociągiem sanitarnym do szpitala w Sosnowcu. Pracowała też w szpitalach powstańczych w Toszku i Mysłowicach. Służyła w stopniu porucznika-lekarza. Była jedyną lekarką i jednocześnie uczestniczką powstania.

W 1922 r. po przyłączeniu części Górnego Śląska do Polski Maria Kujawska rozpoczęła pracę w przychodni przeciwgruźliczej i zajmowała się leczeniem do wybuchu II wojny światowej. Była aktywna w życiu społecznym Śląska. Działała w najliczniejszej śląskiej organizacji kobiecej, czyli Towarzystwie Polek, gdzie pełniła funkcję drugiej przewodniczącej, a także w Polskim Czerwonym Krzyżu (członkini Zarządu Okręgu Śląskiego), Towarzystwie Walki z Gruźlicą, Towarzystwie Lekarzy-Polaków na Śląsku i w Śląskiej Izbie Lekarskiej.

Należała też do założycieli Instytutu Śląskiego, placówki kulturalnej wspierającej rozwój województwa.

Politycznie Kujawska była zbliżona do kręgów sanacji i należała do utworzonego po przewrocie majowym Chrześcijańskiego Narodowego Zjednoczenia Pracy. Po rozwiązaniu organizacji w 1937 r. przystąpiła do Obozu Zjednoczenia Narodowego. Zasiadała w Sejmie Śląskim II i III kadencji. W 1936 r. została wybrana do Rady Wojewódzkiej, naczelnej władzy administracyjnej Śląska.

Po wybuchu II wojny światowej, jako osoba zagrożona represjami niemieckimi, udała się na emigrację do Rumunii. Następnie objęła kierownictwo domu dla polskich matek z dziećmi w Crikvenicy na wybrzeżu dalmatyńskim, w neutralnej wówczas Jugosławii. Po zajęciu tego kraju przez Niemców, wraz z grupą zgromadzonych wokół domu polskich uchodźców, została aresztowana i wywieziona do obozu koncentracyjnego. Trafiła do Ravensbrück, gdzie skierowano ją do pracy na oddziałach szpitalnych i przy badaniu nowych więźniów. Była wielokrotnie karana przez władze obozowe za zbyt łagodne podejście do współwięźniów. Narażając się na osobiste represje, często po godzinie policyjnej opuszczała barak wbrew zakazowi i udzielała pomocy medycznej współwięźniakom. W lutym 1945 r. przekonała komisję SS do odstąpienia od selekcji chorych do komory gazowej w kierowanym przez nią bloku szpitalnym nr 11, dzięki czemu uratowała wiele osób. Nazywana była „Aniołem z Ravensbrück”.

W maju 1945 r. Maria Kujawska powróciła do Polski, do Pszczyny, gdzie spotkała się z mężem, który przeżył wojnę jako lekarz powiatowy w Generalnym Gubernatorstwie. Objęła funkcję kierowniczką powiatowego ośrodka zdrowia, zorganizowała oddział PCK, a w sąsiednich Dziedzicach, przy węźle kolejowym, zorganizowała punktu pomocy dla repatriantów.

Wyszła za mąż za kolegę ze studiów Kazimierza Kujawskiego, z którym miała cztery córki (wszystkie zostały lekarkami). Zmarła 23 maja 1948 r. z powodu niewydolności krążenia. Została pochowana na Cmentarzu w Pszczynie. Była odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1936) i Srebrną Odznaką Polskiego Czerwonego Krzyża (1922). Jest patronką Medycznego Studium Zawodowego w Opolu.

Podstawowe źródła

K. Brożek, *Polska służba medyczna w powstaniach śląskich i plebiscycie*, Katowice 1973, s. 188–289 i in.; K. Czernik, *Doktor Maria Kujawska – życie i działalność patronki Medycznego Studium Zawodowego w Opolu*, „Acta Medicorum Polonorum” 2018, nr 9, z. 2, s. 67–77; W Kiedrzyńska, *Ravensbrück, kobiece obóz koncentracyjny*, Warszawa 1961, s. 99.

KAROLINA

LANCKOROŃSKA

(1898–2002)

PIERWSZA POLKA Z HABILITACJĄ W DZIEDZINIE HISTORII SZTUKI

Urodziła się 11 sierpnia 1898 r. w Buchbergam Kamp w Austrii jako córka Karola hrabiego Lanckorońskiego i Małgorzaty von Lichnovsky. Jej ojciec był kolekcjonerem dzieł sztuki, a majątek hrabiego uważany był za jeden z pięciu największych w późniejszej niepodległej Polsce. W 1920 r. młoda Karolina ukończyła prywatne niemieckie gimnazjum „Zu der Schotten” w Wiedniu. Jeszcze podczas nauki w gimnazjum uczęszczała na wykłady wybitnego historyka sztuki Maxa Dworzaka. Wybór studiów był więc oczywisty – studiowała historię sztuki na Uniwersytecie Wiedeńskim, gdzie w 1926 r. obroniła doktorat. Podczas studiów odbywała liczne podróże naukowe do Francji, Niemiec, Belgii, Szwajcarii, Hiszpanii i Portugalii. Od 1929 r. mieszkała w Rzymie i kierowała tam działem sztuki Sekcji Rzymskiej Polskiej Akademii Umiejętności. Uporządkowała bibliotekę i archiwum fotograficzne zabytków kultury i sztuki Włoch – z 60 tysiącami książek i zdjęć – które były darem jej ojca dla PAU. Utrzymywała kontakty naukowe z Uniwersytetem Lwowskim; publikowała we lwowskich pismach naukowych. Po śmierci ojca odziedziczyła majątek w Komarnie i przeniosła się do Lwowa. Na własną prośbę została docentką prywatną na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Jana Kazimierza i jednocześnie kierowniczką Katedry Historii Sztuki. W tym okresie Karolina Lanckorońska przedłożyła Radzie Naukowej Wydziału pracę habilitacyjną *Dekoracja kościoła Il Gesu na tle rozwoju baroku w Rzymie*. Rada, w grudniu 1934 r. jednogłośnie uznała tę pracę za spełniającą wymogi habilitacji. W styczniu 1936 r. Senat Uniwersytetu poparł wniosek Rady i 9 maja 1936 r. habilitacja została zatwierdzona przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tym samym Lanckorońska została pierwszą kobietą w Polsce, która była autorką pracy habilitacyjnej, a jednocześnie pierwszą kobietą, która uzyskała habilitację na Uniwersytecie Lwowskim. Także jako pierwsza kobieta pełniła funkcję sekretarza Towarzystwa Polskich Badań Historycznych we Lwowie.

Po wybuchu II wojny światowej i zajęciu Lwowa przez Armię Czerwoną przez pewien czas prowadziła jeszcze wykłady na uniwersytecie, lecz w kwietniu 1940 r. została

zwolniona z pracy. Tego dnia do jej mieszkania przyszli funkcjonariusze NKWD. Lanckorońska musiała się ukrywać i w maju 1940 r. skorzystała z możliwości wymiany ludności między terenami polskimi okupowanymi przez ZSRR i Trzecią Rzeszę. Na sfałszowanych dokumentach udała się do Krakowa.

Od stycznia 1940 r. służyła w Związku Walki Zbrojnej, a następnie w Armii Krajowej w stopniu porucznika. Z polecenia dowództwa brała udział w pracach Rady Głównej Opiekuńczej. W styczniu 1942 r. przyjechała do Lwowa, będącego już pod okupacją niemiecką, w celu zorganizowania filii RGO w województwie stanisławowskim. Aresztowana w Stanisławowie, została wysłana do obozu koncentracyjnego Ravensbrück. Wskutek interwencji włoskiej rodziny królewskiej i prezesa Międzynarodowego Czerwonego Krzyża zwolniono ją w kwietniu 1945 r. Lanckorońska udała się wówczas do Włoch, gdzie została oficerem prasowym 2 Korpusu Polskiego generała Władysława Andersa. Po wojnie pozostała we Włoszech. Organizowała studia dla zdemobilizowanych żołnierzy, dzięki którym ok. 1300 osób zdobyło wykształcenie. Współzałożyła Polski Instytut Historyczny w Rzymie – została nawet jego dyrektorką – a także Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie. Powołała Fundację Lanckorońskich z Brzezia, która do dzisiaj wspiera polskich naukowców i instytucje emigracyjne.

Karolina Lanckorońska prowadziła obszerne badania naukowe. Otrzymała doktorat honoris causa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Wrocławskiego i Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie. Część kolekcji ojca, w tym dzieła Rembrandta, przekazała muzeom w Polsce. Została odznaczona m.in. Krzyżem Walecznych (1942) i Krzyżem Wielkim Orderu Odrodzenia Polski (1991).

Nie założyła rodziny. Była ostatnią przedstawicielką rodziny Lanckorońskich, ale usynowiła Jana Lubomirskiego, czym przedłużyła ciągłość rodu. Jej pomnikowe popiersie znajduje się w Parku Jordana w Krakowie. Zmarła 25 sierpnia 2002 r. w Rzymie. Została pochowana na Cmentarzu Campo Verano.

Podstawowe źródła

A. i Z. Judyccy, *Polonia. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, s. 175–176; K. Lanckorońska, *Wspomnienia wojenne 22 IX 1939–5 IV 1945*, Kraków 2002; J. Smirnow, *Rzecz o Karolinie Lanckorońskiej*, „Gazeta Lwowska”, 24 grudnia 2004; Z. Wójcik, *Karolina Lanckorońska (11 VIII 1898–25 VIII 2002)*, „Kwartalnik Historyczny” 2003, nr 2/110, s. 171–174.

ANTONINA

LEŚNIEWSKA

(1866–1937)

PIERWSZA POLSKA FARMACEUTKA

Urodziła się w 1866 r. jako córka Bolesława i Michaliny z Szelutów. W 1884 r. ukończyła pensję Czarnowskiej w Warszawie, a następnie kontynuowała naukę na Kursach Bestużewskich w Petersburgu – w wyższej 4-letniej szkole żeńskiej. Jako córka córka lekarza marzyła o pracy farmaceutki. Aby rozpocząć praktykę uczniowską w aptece, musiała wykazać się znajomością łaciny, której nie nauczano w gimnazjach żeńskich. Młoda Antonina ukończyła zatem specjalny kurs prywatny. Po zakończeniu praktyki u aptekarza starała się o przyjęcie na studia farmaceutyczne na Akademii Wojenno-Medycznej w Petersburgu. Początkowo otrzymała z kancelarii uczelnianej odpowiedź negatywną, że „takiego przypadku jeszcze nie było i nie może na razie być”. Jednak po kilku miesiącach rada naukowa akademii wyraziła zgodę na przyjęcie pierwszych kobiet. Antonina Leśniewska studiowała indywidualnie. Ćwiczenia, wykłady i eksperymenty odbywały się dla niej w innych terminach i innych pomieszczeniach niż dla pozostałych studentów. Mimo to w 1897 r. Leśniewska uzyskała stopień prowizora farmacji, a w 1900 r. jako pierwsza kobieta w Cesarstwie Rosyjskim – stopień magistra farmacji.

W 1901 r. otworzyła w Petersburgu pierwszą w Europie aptekę żeńską. Pracowniczkami były tu wyłącznie kobiety. Miało to duże znaczenie, bowiem jak wspominała sama Leśniewska: „Ludzie się bali, że kobieta pracująca w aptece coś popłącze”. Nietypowa apteka działała w gmachu Polskiego Towarzystwa Dobroczynności przy kościele Świętej Katarzyny. Otwarcie „żeńskiej apteki” stało się sensacją. Wielu dziennikarzy z całej Europy przyjeżdżało obejrzeć aptekę, w której nie pracował ani jeden mężczyzna. Leśniewska już dwa lata później, w 1903 r., uzyskała zgodę władz i otworzyła pierwszą w Rosji żeńską dwuletnią szkołę

farmaceutyczną, która przygotowywała do egzaminu na prowizora. Szkoła ta wykształciła 14 kobiet z uprawnieniami prowizora i 184 kobiety z uprawnieniami pomocnika aptekarskiego. Leśniewska utworzyła również – w 1905 r. w Petersburgu – Stowarzyszenie Farmaceutek. W 1910 r. była jedną z założycielek Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich.

Po wybuchu I wojny światowej Antonina Leśniewska uczestniczyła aktywnie w udzielaniu pomocy polskim jeńcom i uchodźcom wojennym. Działała w Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny. Przystąpiła również do Polskiego Zrzeszenia Niepodległościowego. W 1919 r. przybyła do Polski i w Ciechocinku utworzyła dom dla polskich repatriantów. W 1921 r. założyła ochronkę dla dzieci w Starej Miłośnie pod Warszawą (przekształconą później w sanatorium po przejęciu jej przez Ligę Szkolną Przeciwgruźliczą). W 1930 r. Leśniewska uruchomiła w Warszawie, przy ul. Mochnackiego 11, społeczną placówkę „Dzielimy się”, zajmującą się dokarmianiem dzieci. Ponadto była aktywną działaczką w Lidze Przeciwgruźliczej i Związku Obywatelskiej Pracy Kobiet. W 1933 r. powróciła do zawodu farmaceutki. Wygrała koncesję na otwarcie apteki i otworzyła ją przy ul. Marszałkowskiej w Warszawie, którą prowadziła do końca życia.

W 1901 r. w Petersburgu wydała wspomnienia po rosyjsku zatytułowane *Nieprzetartym szlakiem*, w których opisywała doświadczenia przy wytyczaniu drogi kobietom do zawodu aptekarza.

Antonina Leśniewska nie założyła rodziny. Zmarła 12 marca 1937 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (C-6-8). Była odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1930). Jej imię nosi Muzeum Farmacji w Warszawie.

Podstawowe źródła

I. Arabas, A. Chodkowska, *Nieprzetartym szlakiem*, „Farmacja Polska” 2000, nr 56, s. 573–583; A. Kijas, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Warszawa-Poznań 2000, s. 192–193.

JANINA

LEWANDOWSKA

(1908–1940)

SPADOCHRONIARKA

Urodziła się 22 kwietnia 1908 r. w Charkowie jako córka późniejszego generała Józefa Dowbor-Muśnickiego i Agnieszki z Korsońskich. Do Polski przybyła wraz z ojcem dopiero po zakończeniu I wojny światowej. Ukończyła gimnazjum im. Generałowej Jadwigi Zamoyskiej w Poznaniu i podjęła naukę w Konserwatorium Muzycznym. Próbowала sił jako śpiewaczka, lecz słaby głos, a być może przede wszystkim sprzeciw ojca, nie pozwolił jej na wybór tej drogi zawodowej. Młoda Janina zainteresowała się więc szybownictwem. Została członkinią Aeroklubu Poznańskiego. Ukończyła Wyższą Szkołę Pilotażu we Lwowie oraz kursy radiotelegraficzne we Lwowie i Dęblinie. Uzyskała stopień podporucznika rezerwy. Trenowała skoki spadochronowe i jako pierwsza kobieta w Europie wykonała skok z wysokości pięciu kilometrów. 10 czerwca 1939 r. wyszła za mąż za poznanego podczas pokazów w Tęgoborzu instruktora szybowcowego, podpułkownika Mieczysława Lewandowskiego.

Po wybuchu II wojny światowej, 3 września, dołączyła do rzutu kołowego Bazy Lotniczej nr 3. Prawdopodobnie 22 września została wzięta do niewoli sowieckiej. Istnieje kilka wersji jej zatrzymania, których nie sposób obecnie potwierdzić. Była jednak przetrzymywana w obozie w Ostaszkowie, a następnie w Kozielsku. W jednym z pamiętników obozowych współwięźniów opisywał że „trzyma się dzielnie i wzorowo”. Podczas przesłuchań Janina Lewandowska podała,

podobnie jak część oficerów, nieprawdziwe dane, zmieniając datę urodzenia na 1914 r. i imię ojca na Marian. Z takimi danymi figuruje na liście wywozowej nr 0401. Około 20 kwietnia 1940 r. była w transporcie jeńców, który wyruszył z Kozielska do Katynia, gdzie 21 lub 22 kwietnia została zabita strzałem w tył głowy przez funkcjonariuszy NKWD.

Zwłoki Janiny Lewandowskiej zostały odnalezione podczas ekshumacji grobów katyńskich, prowadzonych w 1943 r. przez Niemców, którzy z obawy o efekt propagandowy nie ujawnili tego faktu. Jej czaszka, wraz z sześcioma czaszkami innych rozstrzelanych osób, została przywieziona do Wrocławia przez prowadzącego ekshumacje prof. Gerharda Butza. Szczątki przejęte przez prof. Bolesława Popielskiego były przez niego ukrywane przed Urzędem Bezpieczeństwa i NKWD. Dopiero tuż przed śmiercią w 1997 r. profesor ujawnił tajemnicę swoim współpracownikom. W maju 2005 r., dzięki metodzie superprojekcji, czaszka Janiny Lewandowskiej została zidentyfikowana. Pochowano ją z honorami wojskowymi w specjalnej urnie w grobowcu rodziny Dowbor-Muśnickich na cmentarzu w Lusowie, w gminie Tarnowo Podgórne.

Obecnie jest patronką ronda w Krakowie i ulicy w Poznaniu. W 2020 r. Narodowy Bank Polski wyemitował monetę z wizerunkiem tej postaci i jej siostry Agnieszki, zamordowanej przez Niemców w Palmirach. Janina Lewandowska jest uznawana za jedyną kobietę wśród ofiar zbrodni katyńskiej.

Podstawowe źródła

K. Baranowska, *Jedyna kobieta wśród ofiar Katynia: Janina Lewandowska*, „Rzeczpospolita”, 22 kwietnia 2008 r.; P. Bauer, *Lotnicy w Katyniu: Wojenne losy Janiny Lewandowskiej*, „Skrzydłata Polska” 1989, nr 31; J. Zawodny, *Pamiętniki znalezione w Katyniu*, Paryż 1989, s. 126, 170.

WANDA

ŁADZINA

(1880–1966)

DZIAŁACZKA SPOŁECZNA I POLITYCZNA, POSŁANKA NA SEJM

Urodziła się 18 lipca 1880 r. w Warszawie jako córka Stanisława i Wandy ze Starzyńskich Szczuków. Ukończyła pensję Cecylii Plater-Zyberkówny, przez rok uczyła się w Wyższej Szkole im. Królowej Saskiej w Dreźnie, a następnie uczęszczała do szkoły rysunku Wojciecha Gersona w Warszawie. Po zawarciu małżeństwa z notariuszem Julianem Ładą zamieszkała w Łodzi, gdzie pracowała w organizacjach charytatywnych i przy kursach dla robotników. Wybuch I wojny światowej zaskoczył ją podczas pobytu we Francji. Ukończyła tam kurs pielęgniarski jako instruktorka sanitarna. Będąc członkinią Czerwonego Krzyża, rozpoczęła pracę w szpitalach w Biarritz i Nicei. Służyła także w szpitalach polowych na linii Amiens-Arras, za co otrzymała odznaczenia. Te obowiązki zakończyła w randze kapitana służby sanitarnej.

W 1918 r. Wanda Ładzina powróciła do Polski i w kwietniu 1919 r. założyła w Łodzi Narodową Organizację Kobiet Polskich. W 1920 r. kierowała patrolem sanitarnym podczas Bitwy Warszawskiej pod Radzyminem, później zaś służyła w dowództwie III Armii na froncie litewskim. Po zwolnieniu ze służby wojskowej brała udział w akcji plebiscytowej na Śląsku. W Łodzi działała w kobiecych związkach zawodowych różnych branż. Była przewodniczącą Sekcji Sióstr Polskiego Czerwonego Krzyża. W 1922 r. została wybrana do Sejmu

z list Związku Ludowo-Narodowego. Pracowała w Komisjach Ochrony Pracy oraz Opieki Społecznej i Inwalidzkiej. W 1924 r. referowała na forum sejmu ustawę o pracy młodocianych i kobiet. Ładzina sporządziła projekt ustawy mający na celu zabezpieczenie losu kobiet i dzieci, który w 1927 r. wydała drukiem jako *Ratujmy rodzinę*. Dietę poselską przekazywała na cele społeczne. Po zakończeniu kadencji zajęła się pracą społeczną. Głosiła odczyty o tematyce społecznej i religijnej w Polsce, Francji i Niemczech. We francuskim piśmie „Grand illustré catholique” opublikowała serię artykułów o architekturze polskich miast (1937). Wybuch II wojny światowej zastał ją na kuracji w sanatorium w Vichy. Ładzina niezwłocznie zgłosiła się do pracy szpitalnej. Wezwana przez gen. Władysława Sikorskiego do Paryża, miała zorganizować szkołę pielęgniarek. Po zajęciu Francji przez Niemców, z ramienia francuskiego Czerwonego Krzyża, była kendantką pociągów sanitarnych. Pracowała na terenie państwa Vichy. Organizowała ucieczki zagrożonych aresztowaniami Żydów. Po wojnie pozostała we Francji i propagowała postać Jadwigi Andegawęńskiej. Utrzymywała kontakty z francuską polonią i pisarzami katolickimi. Zmarła 12 grudnia 1966 r. w wyniku zatrucia gazem z nieszczelnego piecyka. Została pochowana na cmentarzu w Montmorency.

Podstawowe źródła

Z. Dłużewska-Kańska, *Ładzina ze Szczuków Wanda Władysława Józefa (1880–1966)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVIII, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973, s. 188–189; *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: słownik biograficzny*, t. 3, K-L, oprac. P. Majewski, red. nauk. Grzegorz Mazur, Warszawa 2005, s. 379–380.

TOLA

MANKIEWICZÓWNA

(1900–1985)

AKTORKA, ŚPIEWACZKA

Urodziła się 7 maja 1900 r. w Bronowie koło Łomży jako córka Józefa i Aleksandry Oleksów. Uczyła się gry na fortepianie w Konserwatorium Muzycznym w Warszawie i pobierała prywatne lekcje śpiewu. W 1921 r. zadebiutowała jako aktorka rolą w *Hrabinie* Stanisława Moniuszki w Operze Krakowskiej. Była jednak związana z Operą Warszawską, a od 1924 r. doskonaliła swój głos na studiach wokalnych w Mediolanie, następnie u Janiny Korolewicz-Waydowej i Zofii Kryńskiej. W Operze Warszawskiej występowała do 1932 r., śpiewając partie sopranowo-liryczne m.in. w *Carmen*, *Goplandzie*, *Jasiu i Małgosi* czy *Fauście*. W 1932 r. wzięła udział w pierwszym nagraniu płytowym *Halki*. Występowała jednocześnie w teatrze operetkowym o nazwie Teatr Nowości i w Operze Poznańskiej. Karierę śpiewaczki operowej zakończyła w 1932 r., a karierę wokalną kontynuowała w popularnych teatrzykach i rewiach warszawskich, takich jak Cyganeria, Cyrulik Warszawski, Czarny Kot, Hollywood, Morskie Oko, Stara Banda, Wielka Operetka czy Wielka Rewia. Tola Mankiewiczówna nagrywała też dla wytwórni płytowych „Columbia” i „Syrena”. Jej nagrania zaginęły niestety w czasie II wojny światowej.

Z Aleksandrem Żabczyńskim Mankiewiczówna tworzyła bardzo popularną parę sceniczną. Występowała w znanych wówczas filmach: *10% dla mnie*, *Co mój mąż robi w nocy*, *Manewry miłosne*, a najgłośniejszym z nich był film *Pani Minister tańczy*. Jej przeboje śpiewała cała Polska. Utwory: *Jesienne róże*, *Odrobinę szczęścia w miłości*, *Już nie mogę dłużej kryć*, *Reformy pani minister*, *Tak cudnie mi weszły* do kanonu polskiej

piosenki. Mankiewiczówna odnosiła także sukcesy, koncertując w Niemczech – w Berlinie i Hamburgu.

Po wybuchu II wojny światowej trafiła do Białegostoku, okupowanego przez Sowieców. Początkowo występowała na prowincji, ale szybko została zaproszona do współpracy przez Aleksandra Węgierkę. Występowała więc na deskach Teatru Polskiego Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej – jako aktorka i śpiewaczka estradowa. W 1942 r. powróciła do Warszawy. Pracowała i występowała w warszawskich kawiarniach, m.in. w lokalach: „U aktorek”, „Albatros”, „Ziemiańska”. Po wojnie uczestniczyła w pierwszym powojennym kabarecie Kukulkan. Sporo koncertowała i pojawiała się na deskach warszawskich teatrów oraz Operetki Warszawskiej, lecz nigdy już nie odzyskała przedwojennej popularności. W latach 1951–1955 była aktorką Teatru Nowego w Warszawie. W 1956 r., wspólnie z Ludwikiem Sempolińskim i Mieczysławem Foggiem, towarzyszyła Mai Britt podczas jej wielkiego tournée po Polsce obejmującego ponad sto występów. Jeszcze w 1958 i 1962 r. wyjeżdżała na koncerty do Londynu i Paryża, gdzie nagrywała też polskie pieśni w radiu. Powoli popadała jednak w zapomnienie. Ostatecznie występowała na balach sylwestrowych w klubie sportowym „Huragan” w Wołominie. Po śmierci męża w 1975 r. zakończyła karierę sceniczną i podjęła pracę jako urzędniczka.

Tola Mankiewiczówna wyszła za mąż za Teodora Raabe. Zmarła 27 października 1985 r. w Warszawie. Została pochowana na Cmentarzu Ewangelicko-Reformowanym (W/3/24).

Podstawowe źródła

Almanach sceny polskiej 1985/86, t. XXVII, Warszawa 1993; M. Bomiński, *Po prostu Tola*, „Film” 1986, nr 12, s. 18–19; M. Hendrykowska, *Tola Mankiewiczówna*, „Film” 1996, nr 2, s. 105; D. Michalski, *Powróćmy jak za dawnych lat... Historia polskiej piosenki rozrywkowej – lata 1900–1939*, Warszawa 2007, s. 463–483; L. Sempoliński, *Wielcy artyści małych scen*, Warszawa 1977; R. Wolański, *Tola Mankiewiczówna. Jak za dawnych lat*, Poznań 2013.

HELENA

MARUSARZÓWNA

(1918–1941)

NARCIARKA

Urodziła się 17 stycznia 1918 r. jako córka Jana i Heleny z Tatarów. Uczęszczała do szkoły handlowej w Zakopanem, której jednak nie ukończyła i nie miała pełnego wykształcenia średniego. Zdolności narciarskie wykazywała już od najmłodszych lat. Jako kilkuletnie dziecko startowała w organizowanych z inicjatywy Kornela Makuszyńskiego zawodach narciarskich i kilkakrotnie je wygrywała. W styczniu 1935 r. została przyjęta do Sekcji Narciarskiej Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, a już w lutym na XVI Mistrzostwach Polski w Zakopanem zdobyła tytuł wicemistrzyni kraju w kombinacji alpejskiej. W latach 1936–1939 stała się czołową polską zawodniczką narciarską. Siedmiokrotnie zdobywała mistrzostwo Polski w konkurencjach alpejskich: biegu zjazdowym, slalomie i kombinacji alpejskiej. Kontuzjowana w 1939 r. nie wzięła udziału w międzynarodowych zawodach narciarskich w Zakopanem, ale już w marcu tego roku w niemieckim Feldbergu, na zawodach międzynarodowych, mimo silnej konkurencji zdobyła drugie miejsce w slalomie i trzecie w biegu zjazdowym oraz kombinacji.

Po wybuchu II wojny światowej Helena Marusarzówna już od października 1939 r. uczestniczyła w początkowej

fazie organizacji podziemnego polskiego ruchu oporu: pełniła funkcję łączniczki w Zakopanem i kurierki na trasie Zakopane-Budapeszt. Przeprowadzała przez Tatry osoby uciekające spod okupacji niemieckiej i dostarczała z powrotem pieniądze dla polskiego podziemia. W marcu 1940 r. została schwytana na granicy słowacko-węgierskiej przez żandarmię słowacką. Przekazana gestapo w okupowanej Polsce była więziona i torturowana w Muszynie, Nowym Sączu, Zakopanem, Krakowie i Tarnowie. Mimo tortur nie zdradziła żadnych nazwisk z konspiracji. Została rozstrzelana 12 września 1941 r. w Podgórskiej Woli koło Tarnowa. Jej szczątki zostały ekshumowane i uroczystie pochowane 27 listopada 1958 r. na Cmentarzu Zasłużonych na Pęksowym Brzyzku w Zakopanem. Pośmiertnie została odznaczona Orderem Virtuti Militari, a w 1967 r. – Krzyżem Walecznych. W 2019 r., podczas gali z okazji 100-lecia Polskiego Związku Narciarskiego, została odznaczona przez Prezydenta RP Krzyżem Wielkim Orderu Odrodzenia Polski. Jest patronką ulic w kilkunastu miastach, m.in. w Krakowie, Zakopanem, Nowym Sączu, Gdańsku i Łodzi, a także kilku szkół.

Podstawowe źródła

W. H. Paryski, *Marusarzówna Helena (1918–1941)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XX, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975, s. 91–92; *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945*, s. 264; K. Szafranek, *Helena Marusarzówna (1918–1941)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2011, rok LIV, nr 3–4, s. 213–214; A. Tajner, *Legenda polskiego sportu*, cz. 1, *Białe szalerstwo*, s.l. 1991, s. 12–13.

TEODORA

MĘCZKOWSKA

(1870–1954)

NAUCZYCIELKA, FEMINISTKA

Urodziła się w Łowiczu jako córka Jana Adolfa Oppmana, pastora ewangelickiego i Teodory z Berlińskich. Początkowo nauki pobierała w domu, potem była uczennicą rządowego II Warszawskiego Gimnazjum Żeńskiego. Uczestniczyła również w pracach tajnego kółka samokształceniowego. W 1888 r. ukończyła szkołę i wróciła do Łowicza, gdzie organizowała przedsięwzięcia o charakterze kulturalno-wychowawczym. W 1891 r. wyjechała na studia do Szwajcarii. W latach 1892–1896 studiowała na wydziale przyrodniczo-fizycznym Uniwersytetu w Genewie. Podczas studiów związała się ze Zjednoczeniem Towarzystw Młodzieży Polskiej Zagranicą, które stanowiło ekspozyturę Ligi Narodowej. Po ukończeniu studiów w 1896 r. wróciła do kraju i zamieszkała w Warszawie. Przez kolejne cztery lata studiowała filozofię i psychologię na tajnym Uniwersytecie Latającym. W późniejszym okresie weszła do zarządu tego uniwersytetu. W 1900 r. rozpoczęła pracę jako nauczycielka w żeńskich pensjach Jadwigi Sikorskiej i Natalii Porazińskiej, a także w seminarium nauczycielskim Towarzystwa Ochrony Kobiet i tajnej szkole Stefanii Sempołowskiej. Wprowadzała innowacyjną metodę nauczania przyrody, wzbogacając wykłady ćwiczeniami laboratoryjnymi. Propagowała swoje metody w licznych publikacjach.

W 1918 r. Teodora Męczkowska została powołana na stanowisko wizytatorki szkół żeńskich w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a od 1922 r. w Kuratorium Warszawskim. Dzięki jej pracy znacząco podniesiony został poziom nauczania w szkołach żeńskich. Męczkowska doprowadziła do likwidacji pensji prywatnych, które stosowały archaiczne sposoby nauczania. Kilkrotnie wyjeżdżała na wizyty studyjne za granicę, głównie do Danii i Szwecji, skąd przywoziła postulaty reform poszczególnych dziedzin pedagogiki w Polsce. Wykładała je na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”, podkreślając znaczenie więzi ucznia z nauczycielem. Kładła też nacisk na pozalekcyjną pracę zespołową w świetlicach i bibliotekach. Postulowała rewizję programów szkolnych i dostosowanie ich do poziomu młodzieży. Działała w Związku Nauczycielstwa Polskiego i Towarzystwie Eugenicznym. Z jej inicjatywy utworzono w 1919 r. prywatną szkołę żeńską im. Narcyzy Żmichowskiej w Warszawie.

Podstawowe źródła

J. Sikorska-Kulesza, *Męczkowska, Teodora (1870–1954)*, [w:] *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th*, ed. F. De Haan et al., Budapest–New York 2006, s. 323–326; H. Więckowska, *Męczkowska z Oppmanów Teodora Maria (1870–1954)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XX, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 503–504.

Jednocześnie od wczesnych lat Męczkowska była aktywna w ruchu feministycznym. Od 1891 r. działała w Kole Pracy Kobiet i w obejmującej wszystkie trzy zaborów organizacji Koło Kobiet Korony i Litwy. Podniesienie roli kobiet w społeczeństwie traktowała jako część szerszego programu społecznego. Publikowała w pismach „Ster” i „Ogniwo”. W tym drugim czasopiśmie prowadziła kronikę feministyczną. Była zaangażowana w działalność niemalże wszystkich organizacji kobiecych. Od 1905 r. działała w Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich, a od 1907 r. – w radykalniejszym Polskim Stowarzyszeniu Równouprawnienia Kobiet. Była przewodniczącą zjazdu kobiet z okazji jubileuszu Elizy Orzeszkowej w 1917 r., gdzie przedstawiono szereg postulatów w walce o prawa polityczne kobiet w przyszłym niepodległym państwie polskim. W odrodzonej Polsce przewodniczyła Centralnemu Komitetowi Równouprawnienia Kobiet Polskich, który opracowywał projekty nowelizacji ustawodawstwa cywilnego w duchu równouprawnienia kobiet. W 1919 r. weszła do zarządu Klubu Politycznego Kobiet Postępowych. Była jedną z inicjaterek powołanego w 1926 r. Polskiego Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem. W latach 1927–1948 pełniła funkcję przewodniczącej tej organizacji. W 1922 r. kandydowała do Sejmu z listy Unii Narodowo-Państwowej z terenu Warszawy, ale lista nie uzyskała żadnego mandatu. W 1927 r. została wiceprezeską Demokratycznego Komitetu Kobiet Polskich, który współdziałał z Bezpartyjnym Blokiem Współpracy z Rządem.

Podczas okupacji niemieckiej Teodora Męczkowska brała udział w tajnym nauczaniu i przygotowywała podręczniki dla przyszłego szkolnictwa polskiego. W 1945 r., po zakończeniu II wojny światowej, zgłosiła się w Warszawie do Ministerstwa Oświaty, któremu przekazała swoje postulaty. Jednocześnie pracowała jako nauczycielka biologii w Liceum Ogólnokształcącym im. Narcyzy Żmichowskiej. Zmarła po kilkutygodniowej chorobie 11 grudnia 1954 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (L-4-29). Pozostawiła po sobie kilkadziesiąt prac wydanych drukiem, pogadanki radiowe i pamiętniki w formie rękopisów.

Od 1895 r. była żoną Wojciecha Męczkowskiego. Została odznaczona m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (1924) i Medalem Niepodległości (1931).

MARIA

MOCZYDŁOWSKA

(1886–1969)

PIERWSZA KOBIETA, KTÓRA ZABRAŁA GŁOS W POLSKIM PARLAMENCIE

Urodziła się 4 października 1886 r. w Łomży jako córka Józefa i Feliksy Grzymkowskich. Ukończyła siedmioletnią pensję w Warszawie. Od 1902 r. związana była ze spółdzielczością. Uczestniczyła w strajku szkolnym i rewolucji 1905 r. Pracowała jako nauczycielka w polskich szkołach prywatnych – w Kaliszu, Łomży i Warszawie – a także w szkole rolniczej w Liskowie, propagując ideę spółdzielczości. W 1913 r. wydała książkę *Wies Lisków*. Współpracowała z księdzem Wacławem Bliźnińskim, jednym z twórców Narodowego Zjednoczenia Ludowego i dzięki jego poparciu, jako młoda nauczycielka, w 1919 r. została wybrana do Sejmu Ustawodawczego z okręgu wyborczego w Częstochowie. Była członkinią kilku komisji: Ochrony Pracy, Oświatowej i Opieki Społecznej. W marcu 1919 r. jako pierwsza kobieta zabrała głos na forum polskiego parlamentu. W przemówieniu domagała się nakładania kar administracyjnych za nielegalną produkcję alkoholu – tłumaczyła, że stosowane procedury sądowe okazały się nieskuteczne. Jako posłanka działała na rzecz wprowadzenia prohibicji i w kwietniu 1920 r. niemal osiągnęła ten cel, gdy na Komisji Zdrowia Publicznego zabrakło tylko jednego głosu do zatwierdzenia jej projektu, który miał wprowadzić pełną prohibicję. Uchwalono natomiast ustawę ograniczającą sprzedaż napojów alkoholowych nazywaną „Lex Moczydłowska”.

Nie była to jedyna aktywność Marii Moczydłowskiej w Sejmie. W maju 1919 r. w przemówieniu sejmowym zadeklarowała ponadpartyjną współpracę posłanek. Jako główne cele wskazała: podnoszenie poziomu moralnego społeczeństwa, pomoc ubogim ludziom i zaniedbanym dzieciom oraz zniesienie reglamentacji prostytucji. Jako kwestię zasadniczą dla ustroju państwa polskiego określiła równouprawnienie kobiet i mężczyzn. Sprzeciwiała się, wraz z innymi posłankami,

wypłacaniu dodatku drożyznianego jedynie mężom. Ponadto żądała likwidacji przepisów, które pozbawiały kobiety obywatelstwa polskiego w momencie poślubienia cudzoziemców. W tej drugiej kwestii poniosła jednak porażkę. Słynęła z nie-subordynacji wobec ustaleń klubowych. Wskutek jej „omdleń” i „nagłych absencji” podczas głosowań m.in. w konstytucji marcowej znalazła się poprawka gwarantująca, że wszystkie miejsca w Senacie będą pochodziły z wyboru; przeszła też uchwała o reformie rolnej – mimo że klub Narodowego Zjednoczenia Ludowego był przeciwny obu tym rozwiązaniom. W kolejnych wyborach lista NZL nie otrzymała żadnego mandatu i Moczydłowska zakończyła karierę parlamentarną. Była posłanka skoncentrowała się wówczas na pracy społecznej. Organizowała szkolnictwo polskie we Francji i kursy wakacyjne na nauczycieli polonijnych. Pracowała w kuratorium w Warszawie, w dziale oświaty dla dorosłych.

Podczas II wojny światowej Maria Moczydłowska prowadziła tajne nauczanie, a po wojnie osiadła na Pomorzu i ponownie zaangażowała się w ruch spółdzielczy. Była m.in. przewodniczącą Koła Spółdzielców przy PSS „Społem” w Sopocie. Prowadziła kursy dla przedszkolek i nauczycielek, organizowała kolonie dla młodzieży polonijnej. Była także aktywna w Kołach Gospodyń Wiejskich, przewodniczyła Towarzystwu „Trzeźwość”. Należała do Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.

Po wojnie została odznaczona m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski i dwukrotnie Złotym Krzyżem Zasługi. Dwukrotnie wyszła za mąż: za Mieczysława Moczydłowskiego, z którym miała synów Janusza i Juliusza, a po raz drugi – za Tymoteusza Niekrasza. Zmarła 26 kwietnia 1969 r. w Sopocie. Została pochowana na Cmentarzu Katolickim w tym mieście.

Podstawowe źródła

Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: słownik biograficzny, t. 4, M–P, oprac. Piotr Majewski, red. nauk. Grzegorz Mazur, Warszawa 2009, s. 190.

ZOFIA

MORACZEWSKA

(1873–1958)

DZIAŁACZKA SPOŁECZNA I NIEPODLEGŁOŚCIOWA, POSŁANKA NA SEJM

Urodziła się 4 lipca 1873 r. w Czerniowcach jako córka Romana i Wandy z Dylewskich Gostkowskich. Początkowo wychowywała się w Czerniowcach, a następnie we Lwowie, gdzie otrzymała wykształcenie domowe. W 1884 r., w związku z przeniesieniem jej ojca – późniejszego rektora Politechniki Lwowskiej – do Wiednia, została oddana do internatu przy Wyższym Zakładzie Naukowym Żeńskim Wiktorii Niedziałkowskiej we Lwowie. Po ukończeniu edukacji pracowała tam w 1891 r. jako nauczycielka, uzupełniając wykształcenie w kółkach samokształceniowych. W 1893 r. uzyskała świadectwo dojrzałości w Seminarium Nauczycielskim Żeńskim we Lwowie, a w latach 1893–1895 zdobyła uprawnienia do nauczania języka niemieckiego w szkołach powszechnych. W 1892 r. poznała przyszłego męża Jędrzeja Moraczewskiego, pod wpływem którego w 1896 r. przystąpiła do Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska Cieszyńskiego. W latach 1897–1907 prowadziła działania oświatowe w środowiskach robotniczych, m.in. w Skale nad Zbruczem, we Lwowie czy Samborze. W 1900 r. w lwowskim „Słowie Polskim” zamieściła swój pierwszy tekst publicystyczny: odpowiedź na ankietę *Jakim powinien być kapłan polski*. Po wydrukowaniu artykuł został skonfiskowany przez cenzurę.

Od 1907 r. Zofia Moraczewska mieszkała w Stryju, gdzie działała w wielu organizacjach społecznych o zabarwieniu socjalistycznym. Tworzyła na przykład klub oświatowo-kulturalny czy kolejarskie instytucje spółdzielcze. Była już wówczas członkinią Zarządu i Komitetu Wykonawczego Polskiej Partii Socjalistycznej. W 1914 r. w jednodniówce „Dzień Kobiet” przedstawiła artykuł *Idea militarna a kobiety polskie w chwili obecnej*. W sierpniu 1914 r., w obawie przed frontem, wyjechała na Śląsk Cieszyński, gdzie działała w lokalnym oddziale Naczelnego Komitetu Narodowego. Od czerwca 1916 r. mieszkała w Krakowie, gdzie głosiła postulat o reformie przyznającej kobietom prawa wyborcze. W 1916 r. została przewodniczącą Naczelnego Zarządu Ligi Kobiet Galicji i Śląska Cieszyńskiego, a w 1917 r. – przewodniczącą Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego w Królestwie Polskim. Po połączeniu obu organizacji w grudniu 1918 r. odmówiła przyjęcia

przewodnictwa z uwagi na kandydowanie do Sejmu. W styczniu 1919 r. została wybrana do Sejmu Ustawodawczego z listy Polskiej Partii Socjalistycznej. Po zakończonej kadencji wycofała się z życia publicznego i zamieszkała wraz z mężem w Sulejówku, w bezpośrednim sąsiedztwie przyjaciół: Józefa i Aleksandry Piłsudskich. Do życia publicznego powróciła po przewrocie majowym. W lutym 1927 r. została wybrana przewodniczącą Ligi Kobiet Polskich. Z jej inicjatywy powstał Demokratyczny Komitet Wyborczy Organizacji Kobiety, który z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem wysunął kilka kandydatur do parlamentu. Po likwidacji tego komitetu Moraczewska została przewodniczącą nowo powstałego Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet. W 1930 r. uzyskała mandat poselski z listy BBWR. Komitet Wyborczy Organizacji Kobiety uzyskał wówczas dziewięć mandatów w Sejmie i dwa w Senacie. Swoją pracę parlamentarną Moraczewska skoncentrowała wokół kwestii ustawodawstwa społecznego. Po konflikcie wewnątrz Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet w 1933 r. ustąpiła z funkcji przewodniczącej i powołała nową organizację Samopomoc Społeczną Kobiet, którą kierowała do wybuchu II wojny światowej.

We wrześniu 1939 r. Zofia Moraczewska zorganizowała w Sulejówku Komitet Obywatelski pomagający uciekinierom i ofiarom wojny. Podczas okupacji działała aktywnie w Spółdzielni „Społem” w Sulejówku. Eksmitowana razem z mężem ze swojej posiadłości, zamieszkała w drewnianej oficynie dworku Józefa Piłsudskiego. Dopiero we wrześniu 1944 r. powróciła do własnego domu, obok którego miesiąc wcześniej w prowizorycznej mogile pochowany został jej mąż. Po wojnie, z uwagi na wiek i stan zdrowia, pozostała na uboczu życia publicznego. Wydała *Mój testament. Pisany do ogółu Kobiet Polskich w r. 1945*. Współpracowała przy tworzeniu niezrealizowanego projektu „Encyklopedii polskiego ruchu kobiecego”. Porządkowała archiwum własne i męża, pisała wspomnienia. Zmarła 16 listopada 1958 r. w Sulejówku. Została pochowana na Cmentarzu Powązki Wojskowe w Warszawie (A27-2-22). Jeszcze przed wojną otrzymała Krzyż Oficerski i Kawalerski Orderu Polonia Restituta oraz Krzyż Niepodległości. Z małżeństwa z Jędrzejem Moraczewskim miała czworo dzieci.

Podstawowe źródła

W. Bienkowski, *Moraczewska z Gostkowskich Zofia Anna (1873–1958)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 677–679; *Moraczewska Zofia*, [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Majchrowski, Warszawa 1994, s. 372; *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: słownik biograficzny*, t. 4, M–P, oprac. Piotr Majewski, red. nauk. Grzegorz Mazur, Warszawa 2009, s. 193–194.

JANINA

MORTKOWICZOWA

(1875–1960)

WYDAWCZYNI, POPULARYZATORKA LITERATURY DLA DZIECI I MŁODZIEŻY

Urodziła się 20 października 1875 r. w Warszawie jako córka zasymilowanych Żydów, Gustawa i Julii z Kleinmannów Horwitzów. W 1890 r. ukończyła pensję Leokadii i Bronisławy Kosmowskich w Warszawie. Kontynuowała naukę początkowo na kursach wychowania przedszkolnego Jadwigi Jahołkowskiej, a następnie na Uniwersytecie Latającym, gdzie studiowała psychologię. Związała się ze środowiskiem działaczy oświatowych. Pracowała w Czytelniach Bezpłatnych Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, kolportowała książki wśród robotników i dzieci. Pisała wówczas recenzje utworów dla najmłodszych. W 1892 r. zadebiutowała jako pisarka opowiadaniem dla dzieci w „Wieczorach Rodzinnych”. W latach 1896–1902 uczestniczyła w tajnych Kołach – Kobiet i Pedagogicznym. W 1903 r. wyszła za mąż za księgarza i wydawcę Jakuba Mortkowicza i od tego roku pracowała w jego wydawnictwie, kierując działem literatury dla dzieci i młodzieży. Jednocześnie pisała artykuły, pogadanki, utwory dla dzieci, recenzje i teksty pedagogiczne. Współpracowała z pismami: „Nowe Tory”, „Ogniwo”, „Przegląd Pedagogiczny”, „W Słońcu”, „Z Bliska i z Daleka”. W 1903 r. opublikowała pracę *O wychowaniu estetycznym*. We współpracy ze Stefanią Sempołowską na początku lat 20. XX wieku opracowała serię 16 czytanek dla dzieci *W szkole i w domu*. Pisała też opowiadania i bajki dla dzieci.

Janina Mortkowiczowa tłumaczyła na język polski wartościowe utwory dla młodzieży – pisarzy angielskich, francuskich, skandynawskich i węgierskich – m.in. Loftinga (9 tomów serii o Doktorze Dolittle) czy Molnára (*Chłopcy z placu Broni*). Redagowała pisma dla dzieci i młodzieży: „Promyk” (w latach 1909–1910), „Z Bliska i z Daleka” (1913–1914) oraz „W Słońcu” (1916–1926).

Podczas I wojny światowej pracowała w Warszawie w Biurze Porad dla Bezdomnych, a potem na Uniwersytecie

Ludowym. W latach 1927–1928 była redaktorką serii „Dobre Książki dla Młodzieży”, w której wydane zostały m.in. utwory Marii Dąbrowskiej i Janusza Korczaka. W 1929 r. prowadziła wykłady na kursach księgarskich przy Wydziale Pedagogicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Po śmierci męża w 1931 r. zaczęła kierować wydawnictwem, co czyniła aż do wybuchu II wojny światowej. Równolegle redagowała i wydawała pismo „Nowiny Wydawnicze z Literatury, Nauki i Plastyki”. W czasie wojny, z uwagi na żydowskie pochodzenie, musiała się ukrywać. Podczas okupacji wydawnictwem i księgarnią zajmowali się jej przyjaciele: Anna Żeromska i Henryk Nikodemski. Podczas Powstania Warszawskiego majątek wydawnictwa uległ zniszczeniu. Po upadku powstania Mortkowiczowa przeszła z córką przez obóz w Pruszkowie i trafiła na wieś pod Bochnią. W początkach 1945 r. przybyła do Krakowa z zamiarem wznowienia działalności wydawnictwa, które działało faktycznie do 1950 r. W latach 1946–1950 jego orędowniczką była jednocześnie dyrektorem oddziału Spółdzielni Wydawniczej „Książka”. Poza tym Mortkowiczowa opracowała szkic historyczny *O postępowych czasopismach dla dzieci i młodzieży w l. 1909–1926*, który został opublikowany w 1958 r. na łamach „Studiów Pedagogicznych”.

Janina Martkowiczowa zmarła 27 grudnia 1960 r. w Krakowie. Pochowano ją na Cmentarzu Rakowickim (FD-7-10). Symboliczna inskrypcja ku jej czci wyryta jest także na grobie męża działaczki na Cmentarzu Żydowskim przy ul. Okopowej w Warszawie (31-14-3). Mortkowiczowa została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1956), a przed II wojną światową – Srebrnym Wawrzynem Akademickim (1935). Z małżeństwa z Jakubem Mortkowiczem miała córkę Hannę.

Podstawowe źródła

J. Z. Bielański, *Mortkowiczowa z Horwitzów Janina*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 15–16; J. Olczak-Ronikier, *W ogrodzie pamięci*, Kraków 2001; J. Olkowska, *Janina Mortkowiczowa*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź, 1972, s. 605–606.

MICHALINA

MOŚCICKA

(1871–1932)

DZIAŁACZKA NIEPODLEGŁOŚCIOWA

Urodziła się 20 grudnia 1871 r. w Kielcach jako córka Aleksandra Fortunata i Agnieszki z Mościckich Czyżewskiej. Ukończyła gimnazjum w Płocku i uzyskała państwowe uprawnienia do wykonywania zawodu nauczycielki. Przez pewien czas prowadziła tajne nauczanie, ale w lutym 1892 r. wyszła za mąż za swojego kuzyna Ignacego Mościckiego i zaangażowała się w nielegalną działalność socjalistyczną prowadzoną przez męża. W tym okresie zajmowała się nawet konstruowaniem i przemycaniem bomb, które wykorzystywano w zamachach na rosyjskie władze. Zdekonspirowani Mościckcy musieli uciekać za granicę i od sierpnia 1892 r. zamieszkali w Londynie. Mościcka pracowała tam jako korepetytorka. W 1897 r. przybyła do Fryburga, gdzie jej mąż otrzymał stanowisko asystenta na uniwersytecie. W domu stworzyła ośrodek dla akademików polskich z Fryburga i salon dla polskiej społeczności. W 1912 r. Mościckcy przenieśli się do Lwowa. Ignacy Mościcki podjął tam pracę na Politechnice, a jego żona zaangażowała się w walkę o równouprawnienie kobiet. Również lwowskie mieszkanie Mościckich pełniło funkcję salonu. Mościcka przystąpiła wówczas do Związku Równouprawnienia Kobiet i Koła Pań Towarzystwa Szkoły Ludowej. W 1915 r. współzałożyła Koło Ligi Kobiet Galicji i Śląska, a w 1916 r. – na zjeździe Ligi Kobiet w Krakowie – została wiceprzewodniczącą Ligi Kobiet Polskich. Natomiast w latach 1920–1924 była przewodniczącą tej organizacji. Funkcje w zarządzie Ligi pełniła bez przerwy do 1926 r. Gdy pod koniec 1917 r. Liga została oficjalnie rozwiązana przez władze, już w styczniu 1918 r. jej koło lwowskie przekształciło się w Komitet Obywatelski Polek, do którego dołączył Komitet Pracy Obywatelskiej Kobiet, niechętny wcześniej do współpracy z powodu różnic światopoglądowych. Kierowniczką Komitetu Obywatelskiego została Maria Dulębianka, a Mościcka była jedną z jej zastępczyń.

W 1918 r. Michalina Mościcka ponownie przystąpiła do konspiracji – w szeregach Polskiej Organizacji Wojskowej; ukrywała działaczy i była skarbniczką organizacji. Brała

udział w walkach polsko-ukraińskich, a jako członkini Ligi Kobiet stała na czele kwatery sanitarnej i punktu kurierskiego. Wprowadziła córkę Helenę do Ochotniczej Legii Kobiet, dzięki czemu również ona brała udział w walkach zbrojnych. W 1920 r. Mościcka stworzyła koalicję organizacji kobiecych „Wszystko dla frontu!”. Aktywna była także w 1920 r. w Obywatelskim Komitecie Pomocy Repatriantom. W tym samym roku została wybrana przewodniczącą Zarządu Naczelnego Ligi Kobiet Polskich i radną Miasta Lwowa. W 1922 r., protestując przeciwko dyskryminacji kobiet na listach wyborczych do Sejmu i Senatu, wystawiła – przy wsparciu lwowskiej Ligi Kobiet – listy z samymi kobietami, które jednak nie wprowadziły żadnej kandydatki do parlamentu. Po wyborach zaangażowała się w tworzenie Przysposobienia Wojskowego Kobiet, pomagała dzieciom oraz młodzieży akademickiej i uczestniczyła w wielu innych inicjatywach społecznych. W 1926 r., po zamachu majowym, jej mąż został wybrany prezydentem RP. Jako pierwsza dama kontynuowała działalność społeczną i charytatywną. W ośrodku prezydenckim w Spale utworzyła ośrodek opieki dla ubogich i osieroconych dzieci. Patronowała Międzynarodowemu Kongresowi Zwalczenia Handlu Kobietami, Organizacji Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju, a w 1927 r. utworzyła Centralny Komitet Społeczny Pomocy Ofiarom Powodzi oraz sanatorium w Licznej koło Sanoka, gdzie przed 1939 r. powstał ośrodek zdrowia jej imienia. Powołała także komitet, który stworzył Pawilon Pracy Kobiet na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1929 r. dla uczczenia 10. rocznicy odzyskania niepodległości.

Od 1930 r. u Mościckiej nasiliła się choroba serca. Mimo to żona prezydenta nie przestała pracować. Zmarła 18 sierpnia 1932 r. w Spale. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (205-5/6-19/20/21/22). Z Ignacym Mościckim miała pięcioro dzieci. Była odznaczona Krzyżem Niepodległości, a pośmiertnie otrzymała Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski.

Podstawowe źródła

K. Janicki, *Pierwsze Damy II Rzeczypospolitej. Prawdziwe historie*, Kraków 2012, s. 117–199; A. Chojnowski, *Ignacy Mościcki, prezydent Rzeczypospolitej 1 VI 1926–30 IX 1939*, [w:] *Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1992, s. 213–229; J. Kelles-Krauz, *Mościcka z Czyżewskich Michalina (1871–1932)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 137–139.

POLA

NEGRI

(1896–1987)

AKTORKA KINA NIEMEGO

Urodziła się 22 grudnia 1896 r. w Lipnie na Kujawach w rodzinie Jerzego Chalupca i Eleonory z Kielczewskich. Otrzymała imię Apolonia. Jej ojciec był z pochodzenia Słowakiem, który za fałszowanie dokumentów został zesłany na Syberię. W 1902 r. matka z młodą Polą przeprowadziły się do Warszawy. Tutaj dziewczyna uczęszczała na lekcje tańca i gry aktorskiej. Po skończeniu dwóch kursów teatralnej Szkoły Aplikacyjnej w Warszawie zadebiutowała we wrześniu 1912 r. rolą Klary w *Ślubach panieńskich* wystawionych w Teatrze Małym. Dobrze przyjęty występ otworzył jej drogę do kolejnych ról w warszawskich teatrach: Wielkim i Letnim. Młoda aktorka szybko zdobyła popularność. Przyjęła propozycję Aleksandra Hertza i w 1914 r. zadebiutowała w filmie studia „Sfinks” *Niewolnica zmysłów*. Szybko została uznana pierwszą polską kusicielką z ekranu. Zagrała łącznie w dziewięciu polskich filmach niemych. W tym okresie przyjęła pseudonim artystyczny Pola Negri – na cześć swojej ulubionej poetki Ady Negri. W 1917 r. wyjechała do Berlina, gdzie występowała początkowo u Maxa Reinhardta, a następnie u Ernsta Lubitscha. Wyjazd okazał się dla niej przełomowy. Film *Oczy mumii Ma* z 1918 r. był punktem zwrotnym kariery Poli Negri. W Niemczech wystąpiła łącznie w 28 filmach, zdobywając ogromną popularność. Z powodu częstych wyjazdów do Niemiec była niesłusznie podejrzewana przez polski kontrwywiad o szpiegostwo na rzecz tego kraju. W 1919 r. została nawet zatrzymana na stacji kolejowej w Sosnowcu, gdzie komendant straży granicznej chciał zarekwizować jej taśmę z pierwszym niemieckim filmem, w którym grała. Nieporozumienie zostało wyjaśnione, a komendant straży granicznej Eugeniusz Dąbski został wkrótce jej mężem. To małżeństwo nie trwało jednak długo.

W 1923 r. Pola Negri wyjechała do Stanów Zjednoczonych, gdzie szybko została gwiazdą kina niemego. Jej legendę powiększały głośne romanse, m.in. z Charliem Chaplinem i Rudolphem Valentino. Pola Negri była uważana za symbol seksu. Kres jej karierze przyniosła epoka filmów dźwiękowych. Aktorka obdarzona niskim głosem i silnym polskim akcentem nie odnalazła się w nowej sytuacji. Powróciła do Europy. Niestety naziści podejrzewali ją o żydowskie pochodzenie i przez krótki czas nie angażowano jej w filmach na terenie Niemiec. Dzięki interwencji Adolfa Hitlera, który był jej wielbiciele, mogła występować dalej. W nazistowskich Niemczech wystąpiła w ośmiu filmach. Jeszcze przed II wojną światową wyjechała ponownie do Ameryki, gdzie grała w kolejnych kilku filmach. Po wojnie została zapomniana. Ostatnią jej rolą filmową okazał się dokument z 1965 r. *Boginie miłości*, w którym zagrała siebie samą. Rok wcześniej wystąpiła w ostatnim filmie fabularnym *Księżycowe prządk* – 20 lat po poprzednim. W przeciwieństwie do wielu innych aktorów nie cierpiała biedy. Prowadziła firmę maklerską, dzięki której mogła żyć na wysokim poziomie. Osiedlała w San Antonio w Teksasie. W 1970 r. opublikowała w USA wspomnienia, wydane w Polsce w 1976 r. Do dzisiaj jest najbardziej znaną na świecie polską aktorką.

Pola Negri dwukrotnie wychodziła za mąż: w 1919 r. poślubiła Eugeniusza hrabiego Dąbskiego (rozwód w 1922 r.), a w 1927 r. związała się z oszustem podającym się za gruzińskiego księcia Serge’a Midvanima, który opuścił ją po wielkim krachu na giełdzie na Wall Street. Zmarła 1 sierpnia 1987 r. w San Antonio. Została pochowana w kolumbarium na Calvary Cemetery we wschodnim Los Angeles w Kalifornii.

Podstawowe źródła

D. Dröscher, *Pola*, Łódź 2014; M. Kotowski, *Pola Negri. Legenda Hollywood*, Warszawa 2011.

MARIA

NIEDZIELSKA

(1876–1947)

TWÓRCZYNI SZKOŁY SZTUK PIĘKNYCH DLA KOBIET

Urodziła się 17 kwietnia 1876 r. w Żytomierzu jako córka Adama i Katarzyny. Pierwsze lekcje malarstwa i rysunku pobierała w kijowskiej filii Petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych, a następnie, po przybyciu do Krakowa, w Szkole Sztuk Pięknych dla Kobiet Toli Certowiczówny. W 1900 r. otrzymała złoty medal na wystawie organizowanej przez szkołę. W tym samym roku, wspólnie z siedmioma innymi młodymi artystkami, złożyła petycję do Ministerstwa Wyznań i Oświaty, domagając się zgody na dopuszczenie kobiet do studiów w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie jako wolnych słuchaczek. Mimo wstępnych pozytywnych opinii petycja nie przyniosła zamierzonego skutku. Niedzielska kontynuowała studia malarskie w Monachium w Szkole Simona Hollósy'ego, potem w Paryżu w Académie Colarossi, a następnie w prywatnej szkole Konrada Krzyżanowskiego.

W 1908 r. otworzyła w Krakowie przy ul. Szpitalnej 17/6, gdzie wówczas mieszkała, Szkołę Sztuk Pięknych dla Kobiet Marii Niedzielskiej. Wykładało tu wielu profesorów z krakowskiej Akademii, m.in. Jacek Malczewski, Józef Pankiewicz, Włodzimierz Tetmajer, Wojciech Weiss, Leon Wyczółkowski i Jan Szczepkowski. Program w tej szkole odpowiadał programowi na ASP, a nawet go rozszerzał o zajęcia z pejzażu czy sztuki stosowanej i dekoracji. W 1914 r. powstało towarzystwo, którego celem było wsparcie materialne i rozszerzanie

działalności szkoły. W tym samym roku w czasopiśmie „Nasz Dom” Niedzielska opublikowała artykuł *Kobiety w malarstwie jeszcze nic nie działały*. W początkowym okresie istnienia jej Szkoła stanowiła dla Akademii swego rodzaju konkurencję. Dopiero od 1920 r. kobiety mogły zostać studentkami ASP. Mimo to Szkoła Sztuk Pięknych dla Kobiet Marii Niedzielskiej funkcjonowała aż do śmierci jej założycielki.

Od 1900 r. Niedzielska corocznie brała udział w wystawach Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, gdzie prezentowała portrety, pejzaże i rysunki. W Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie przedstawiała swoje prace w 1894, 1902, 1903, 1904, 1908/9 r. W roku 1927 i 1931 brała udział w wystawach Związku Artystek Polek we Lwowie. Dzieła Niedzielskiej znajdują się obecnie m.in. w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie i Wrocławiu. Choć ich autorka nie była wybitną malarką, stworzona przez nią szkoła odegrała ważną rolę. Wśród absolwentek jej „uczelni” należy wymienić Maję Berezowską, Stefanię Kossowską czy Zofię Stryjeńską.

Maria Niedzielska nie założyła rodziny. Była członkiem świeckiego zakonu Karmelitów Bosych (III zakon NMP z Góry Karmel). Zmarła 17 sierpnia 1947 r. w Krakowie. Została pochowana na Cmentarzu Rakowickim (JA-1-10). Wraz z jej śmiercią przestała istnieć szkoła, którą stworzyła.

Podstawowe źródła

J. Kras, *Niedzielska Maria (1876–1947)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 745–746; L. Ręgorowicz, *Dzieje krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych*, Lwów 1928; *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*, t. VI, Warszawa 1998, s. 56–57.

OLGA

NIEWSKA

(1898–1943)

RZEŹBIARKA

Urodziła się 28 maja 1898 r. w Charkowie jako córka Jana i Eugenii Della Vosów. Jej matka pochodziła z osiadłej w Rosji rodziny hiszpańskiej. Młoda Olga ukończyła Szkołę Realną w Kijowie, gdzie następnie uczyła się w szkole malarzkiej. W 1919 r. rozpoczęła naukę z zakresu rzeźby na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie pod kierunkiem Konstantego Laszczki. Już w 1920 r. prezentowała swoje dwie rzeźby na wystawie w krakowskim Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych. W kolejnym roku na Salonie TZSP wystawiła trzy nowe rzeźby, a w lutym 1922 r. odbyła się jej pierwsza wystawa indywidualna w Pałacu Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie. W tym samym roku Olga Niewska otrzymała nagrodę artystyczną Polskiej Akademii Umiejętności. W lutym 1923 r. w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie odbyła się jej druga wystawa indywidualna. W tym samym roku artystka ukończyła studia na ASP w Krakowie i przeniosła się do Warszawy. Jej prace pokazywane były w Salonie Czesława Garlińskiego (1924), Salonie Dorocznym Zachęty (1925), a w 1926 r. – na Salonie Stowarzyszenia Artystów w Poznaniu. W kwietniu 1926 r. Niewska stworzyła rzeźbę uznawaną za jedno z najlepszych jej dzieł: posąg Józefa Piłsudskiego, do którego Marszałek pozował osobiście. W 1926 r. artystka wyjechała na dalsze studia do Paryża, gdzie studiowała do 1928 r., a jej nauczycielem był Émile Antoine Bordes.

W tym samym okresie Niewska wystawiała swoje prace w Warszawie. Jedną z nich – *Kpiąca się* – zaprezentowana w 1928 r. na Wystawie Dorocznej w Salonie Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków, została nawet nagrodzona, a jej brązowy odlew odsłonięto w 1929 r. w warszawskim Parku Paderewskiego (obecnie Park Skaryszewski). W tym okresie Niewska projektowała też wiele statuetek, których odlewy przeznaczone były na nagrody sportowe dla urzędów centralnych, a także manekiny na wystawy sklepowe. Po powrocie z Paryża artystka wzięła udział

w wystawie sztuki podczas Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu, otrzymując dyplom za rzeźbę *Przebudzenie*. Prace Niewskiej zostały również zaprezentowane w 1932 r. na wystawie sztuki w Los Angeles, z okazji X Igrzysk Olimpijskich. Ponadto w latach 30. XX wieku artystka wystawiała swoje prace w Instytucie Propagandy Sztuki. Wykonywała projekty medali i plaket pamiątkowych. Eksperymentowała z rzeźbą nagrobną w nowej technologii – betonie. W 1936 r. uczestniczyła w Olimpiadzie Sztuki podczas XI Igrzysk Olimpijskich w Berlinie. Podczas I Ogólnopolskiego Salonu Rzeźby w 1937 r. przedstawiła *Portret Stanisławy Walasiewiczówny*, uznany za jedną z jej najlepszych prac. W tym samym roku otrzymała złoty medal na Wystawie Międzynarodowej Sztuka i Technika w Paryżu. Ważną część jej dorobku stanowiły portrety, do których pozowały osobistości drugiej RP, m.in. Józef Piłsudski, Ignacy Mościcki, Walery Sławek, Zula Pogorzelska, Stefan Jaracz czy Mieczysław Frenkiel. W 1947 r. odlew według jej rzeźby stanął na grobie Ignacego Daszyńskiego.

Nieznane są losy Olgi Niewskiej w pierwszych miesiącach II wojny światowej. Od 1941 r. artystka pracowała w kawiarni „U aktorek”. Po zwolnieniu z obozu Auschwitz Stefana Jaracza pomagała zbierać pieniądze na leczenie aktora, sprzedając odlewy jego twarzy tworzone z rzeźby, którą wykonała. Od wiosny 1943 r. Niewska chorowała i była hospitalizowana. Zmarła 25 maja 1943 r. Została pochowana na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie. Na grobie rzeźbiarki ustawiono prosty krzyż z zespawanych dwóch rur.

Artystka trzykrotnie wychodziła za mąż. Jej pierwszym mężem był nieznan z imienia Zbiza, z którym rozwiodła się ok. 1928 r. Potem poślubiła Henryka Maderę, rozwiedzionego z Mieczysławą Ćwiklińską. Sama rozwiodła się z nim w 1933 r. Ostatnim mężem Niewskiej był Władysław Szczekowski. Mimo trzech małżeństw nie miała dzieci.

Podstawowe źródła

J. Daranowska-Lukaszewska, Szczekowska (Niewska-Szczekowska) 1 v. Zbiza, 2 v. Maderowa, *Olga (1898–1943)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVII, Kraków 2010–2012, s. 247–250; W. Przybyszewski, *Olga Niewska. Piękno za kurtyną zapomnienia*, Poznań 2001; J. M. Sosnowska, *Poza kanonem. Sztuka polskich artystek 1890–1939*, Warszawa 2003.

BOGUMIŁA

NOISZEWSKA

(1885–1942)

LEKARKA, BŁOGOSŁAWIONA KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO

Urodziła się 24 czerwca 1885 r. w Osaniszkach na Witebszczyźnie jako córka lekarza Kazimierza i Marii z Andruszkiewiczów. Pierwsze 10 lat życia spędziła w rodzinnym folwarku. Później mieszkała u matki ojca w Tule. Ukończyła ze złotym medalem gimnazjum w tym mieście, a w 1914 r. – również z wyróżnieniem – Wydział Lekarski Uniwersytetu w Petersburgu, na którym wykładał jej ojciec. Młoda Bogumiła rozpoczęła praktykę w szpitalach rosyjskich, a po wybuchu I wojny światowej pracowała w szpitalach wojennych. Po odrodzeniu się państwa polskiego rodzina Noiszewskich zamieszkała w Warszawie, gdzie ojciec Bogumiły podjął pracę w Ministerstwie Zdrowia. W latach 1918–1919 Bogumiła Noiszewska pracowała jako lekarka szkolna i nauczycielka w Gimnazjum Żeńskim Heleny Rzeszotarskiej w Warszawie. W 1919 r. wstąpiła do Zgromadzenia Sióstr Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, a w 1927 r. w Jazłowcu złożyła śluby wieczyste, przyjmując imię Maria Ewa od Opatrzności. Pełniła funkcję lekarza zgromadzenia, a jednocześnie pracowała jako nauczycielka i wychowawczyni w gimnazjach w Jazłowcu, a następnie – od 1938 r. – w Słonimiu.

Po wybuchu II wojny światowej i zajęciu Słonima przez Armię Czerwoną siostram zakazano nauczania szkolnego, noszenia habitów, a klasztor zamieniono na szpital. Jedynie Noiszewska mogła w nim pracować – jako lekarka. W kwietniu 1940 r. siostry zostały wyrzucone z zajmowanych pomieszczeń, a Noiszewską zwolniono z pracy. Od tego momentu mogła leczyć tylko prywatnie. Skoncentrowała się na działalności pomocowej, świadczonej rodzinom więźniów i pomordowanych, a także ludziom biednym i potrzebującym.

Z obawy przed jej aresztowaniem przełożeni wysłali ją na kilka miesięcy poza Słonim. Powróciła dopiero po zmianie okupanta. We wrześniu 1941 r. Niemcy zajęli klasztor jako szpital polowy. Noiszewska została w nim zatrudniona, a przez kilka tygodni pełniła nawet funkcję lekarki naczelnej szpitala miejskiego. Ta ostatnia możliwość wynikała z faktu, że Niemcy nie pozwalali pracować lekarzom-Żydom, a Polacy zostali wcześniej wywiezieni przez Sowieców. Noiszewska uzyskała również zgodę na pracę w przychodni. Udzielała pomocy nie tylko lekarskiej. Pomagała wyrabiać fałszywe dokumenty dla uciekinierów, a na terenie klasztoru ukrywała Żydów szukających schronienia. 18 grudnia 1942 r. została aresztowana przez gestapo i już następnego dnia, wraz z kapłanem księdzem Adamem Sztarkiem i siostrą przełożoną Kazimierą Wołowską, została rozstrzelana na Górze Pietralewickiej koło Słonima. Pochowano ją w zbiorowej mogile, na której miejscowa ludność postawiła krzyż. Zniszczony w czasach Związku Sowieckiego symbol, został ponownie ustawiony w 1993 r. Natomiast w 2014 r., na łamach książki *Stetoskop i habit*, opublikowano notatki duchowe lekarki.

13 czerwca 1999 r., w Warszawie, Bogumiła Noiszewska została beatyfikowana w grupie 108 błogosławionych męczenników II wojny światowej przez papieża Jana Pawła II. Kościół Katolicki uznał ją za jedną z patronek służby zdrowia. Została również patronką Oddziału Mazowieckiego Katolickiego Stowarzyszenia Lekarzy Polskich. Na gmachu dawnego Gimnazjum Heleny Rzeszotarskiej przy ul. Strzeleckiej 4 w Warszawie znajduje się upamiętniająca ją tablica. Wspomnienie liturgiczne błogosławionej Bogumiły Noiszewskiej obchodzone jest 12 czerwca.

Podstawowe źródła

M.E. Domaszewska, *Błogosławiona Siostra Ewa Noiszewska Niepokalanica 1885–1942*, Nowy Sącz 2000; E. Jabłońska-Deptuła, *Siostra Ewa Noiszewska Niepokalanica 1885–1942*, Szymanów 1994; T. Kaczmarek, *Światła w ciemności. Męczennicy 1939–1945*, Włocławek 2000; H. Kosyra-Cieślak, *Z miłości ofiaruję Tobie wszystko*, Szymanów 1998; A. Łubieńska, *Wspomnienie o s. Ewie od Opatrzności (Buni) Noiszewskiej*, Kościerzyna 1964; M. J. Martynuska, *Bogumiła Noiszewska s. Maria Ewa od Opatrzności 1885–1942*, Wrzósów 1993; *Męczennicy za wiarę 1939–1945*, Marki 1996; *Świadkowie miłości Boga i człowieka. Błogosławieni męczennicy z Białorusi 1939–1945*, Grodno 2000.

STEFANIA

OKOŁÓW- -PODHORSKA

(1884–1962)

POETKA, LITERATKA, DZIENNIKARKA

Urodziła się 7 sierpnia 1884 r. w Warszawie jako córka Stefana i Joanny z Żurkowskich Okołów-Podhorskich. Ukończyła pensję Jadwigi Sikorskiej w Warszawie i po uzyskaniu patentu nauczycielskiego studiowała na kursach Towarzystwa Wyższych Kursów Naukowych. Od 1900 r. udzielała lekcji prywatnych i na pensjach żeńskich, a w 1912 r. zamieszkała w Siedleckiem.

W 1902 r. młoda Stefania opublikowała w „Bluszczu” swoje pierwsze utwory poetyckie. Do wybuchu I wojny światowej napisała wiele wierszy, noweli, utworów prozatorskich, felietonów, recenzji, a także szkiców o pisarzach, głównie o kobietach-pisarkach. Publikowała zarówno w „Bluszczu”, jak i „Kurierze Warszawskim”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Gazecie Warszawskiej”, „Głosie Warszawskim”, „Kurierze Litewskim”, „Myśli Polskiej” oraz innych pismach. W 1911 r. jej nowela *Do domu ojców* została wyróżniona w konkursie „Tygodnika Ilustrowanego”.

Okres I wojny światowej Stefania Okołów-Podhorska spędziła w Rosji, w szpitalu w Bobrujsku, jako siostra miłosierdzia. W 1919 r. powróciła do Siedlec, gdzie pracowała jako nauczycielka literatury i historii w gimnazjach żeńskich. W 1919 r. wydała swój pierwszy tomik poetycki *Tarcza* zawierający wybór wierszy o charakterze głównie patriotycznym. W 1921 r. powróciła do Warszawy i podjęła na nowo pracę publicystyczną oraz literacką. W 1921 r. została redaktorką wznawianego właśnie po trzyletniej przerwie pisma „Bluszcza”, którym kierowała do 1922 r., a następnie od 1927 do 1939 r. Wśród pisarek zaproszonych przez nią do współpracy redakcyjnej były m.in. Maria Dąbrowska, Maria Kuncewiczowa, Ewa Szelburg-Zarębina, Maria Pawlikowska-Jasnorzewska, Pola Gojawiczyńska. W piśmie pod jej kierownictwem częściej niż dotychczas pojawiały się tematy ruchu feministycznego.

Równolegle z prowadzeniem czasopisma znów prezentowała swoje utwory w wielu innych pismach. W „Kurierze

Czerwonym” przeprowadzała wywiady z ludźmi sztuki. W latach 1928–1939 na antenie Polskiego Radia wygłaszała felietony teatralne, odczyty i prowadziła audycje literackie. Z licznych podróży po Bułgarii, Francji, Islandii, Jugosławii, Turcji i Włoszech, które odbywała w latach 1925–1939, publikowała w różnych pismach reportaże. W 1938 r. wydała książkę *Kobiety piszą*, prezentującą sylwetki współczesnych polskich poetek i prozaiczek.

W okresie okupacji niemieckiej Okołów-Podhorska utrzymywała się z renty inwalidzkiej i pracowała w kawiarnianym kiosku. Jednocześnie kolportowała zakazane książki i uczestniczyła w konspiracyjnych spotkaniach literackich. Jej pamiętnik z obrony Warszawy został wyróżniony w 1942 r. w konkursie Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej (rękopis spłonął podczas Powstania Warszawskiego, a jego fragmenty zawiera wydana w 1942 r. w podziemiu książka *Pamiętnik z oblężenia Warszawy*). Po upadku powstania Okołów-Podhorska osiedliła się w Częstochowie, gdzie w latach 1945–1948 kierowała Biblioteką Miejską. W 1948 r. powróciła do Warszawy i objęła redakcję pisma „Moda i Życie Praktyczne”. W latach 1950–1953 prowadziła dział kulturalny w „Kurierze Codziennym”, współpracując z wieloma czasopismami, m.in. „Nową Kulturą” i „Stolicą”. Opublikowała kilka książek, w tym wspomnienia *Warszawa mego dzieciństwa* (1955) czy powieść o Wacławie Rzewuskim *Bohater wielkiej przygody* (1960). Tłumaczyła też publikacje z języka rosyjskiego, m.in. nowele Władimira Korolenki.

Została nagrodzona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotym Krzyżem Zasługi i innymi odznaczeniami. Wyszła za mąż za Wacława Łozińskiego, z którym się rozwiodła. Nie miała dzieci. Zmarła 21 lipca 1962 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (31 wprost-4-25/26).

Podstawowe źródła

C. Gajkowska, *Okołów-Podhorska Stefania (1884–1962)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 687–688; K. Jabłońska, *Ostatnia redaktorka Bluszcza*, „Stolica” 1968 nr 50/51; D. Witczak, *Stefania Podhorska-Okołów – ostatnia redaktorka Bluszcza*, [w:] „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis” Folia 9. *Studia Ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* II 2003.

HANKA

ORDONÓWNA

(1902–1950)

AKTORKA, PIOSENKARKA

Urodziła się 25 września 1902 r. w Warszawie jako Maria Anna, córka Władysława Pietruszyńskiego i Heleny z Bienkowskich. Uczęszczała do gimnazjum w Warszawie i jednocześnie uczyła się w szkole baletowej przy Teatrze Wielkim, w którym występowała już w roku szkolnym 1915/1916. W kolejnym roku grała na deskach teatru Czarny Kot w Lublinie. Wówczas przyjęła pseudonim artystyczny Ordonówna. W kolejnym sezonie występowała w warszawskim Teatrze Współczesnym, a rok później – w teatrzyku Sfinks. Nieudany stołeczny debiut jako pieśniarki spowodował, że młoda Ordonówna wyjechała do Lublina do teatrzyku Wesoły Ul. Po jego zamknięciu i powrocie do Warszawy, w sezonie 1919/1920, występowała już jako tancerka i pieśniarka w teatrzykach Miraż i Sfinks. Podczas wojny polsko-bolszewickiej pracowała na froncie w Polskim Czerwonym Krzyżu. Po wojnie śpiewała i tańczyła w Krakowie, Wilnie i Lwowie. W 1923 r. występowała w warszawskim kabarecie Stańczyk, ale dopiero angaż w teatrze Qui Pro Quo, wpłynął znacząco na jej karierę także poza Polską.

Hanka Ordonówna była zapraszana na występy zagraniczne, doskonaliła umiejętności aktorskie i wokalne we Francji, Austrii i Włoszech. O jej ogromnej popularności przesądziły filmy, mimo że wystąpiła tylko w kilku produkcjach. Piosenka z filmu *Szpieg w masce* zatytułowana *Miłość Ci wszystko wybaczy* stała się piosenką roku i jedną z najbardziej ikonicznych piosenek dwudziestolecia międzywojennego. Wielkich przebojów miała Ordonówna na koncie więcej, m.in. *Na pierwszy znak*, *Błękitny ekspres*, *Jeśli mnie kochasz*. Teksty piosenek pisali dla niej Julian Tuwim, Jerzy Jurandot i inni artyści. Wiele piosenek napisała też sama. W 1929 r. wydała w Warszawie tomik poezji *Piosenki, których nigdy nie śpiewałam*. Nagrywała w wytwórni „Syrena Elektro”, która wydała, aż dziesięć jej płyt. Po zamknięciu teatru Qui Pro Quo występowała indywidualnie z recitalami w Warszawie, Krakowie, Lwowie. Jednocześnie grywała w warszawskich teatrzykach Banda, Hollywood,

Wielka Rewia i Cyrulik Warszawski. Występowała sporo za granicą. W 1933 r. odbyła tournée po Palestynie i Egipcie; występowała w Stanach Zjednoczonych, a w kolejnych latach dawała występy indywidualne w Wiedniu, Paryżu, Atenach, Berlinie, Rydze i w Rzymie – przed królem Wiktorem Emanuelem. Stała się jedną z głównych artystek polskiego kabaretu. Pojawiała się także w przedstawieniach repertuaru komediowego, m.in. w warszawskim teatrze Elizeum czy w Teatrze im. Juliusza Słowackiego w Krakowie. W 1937 r. zachorowała na gruźlicę i przerwała karierę. Powróciła na scenę w 1938 r., a w pierwszych miesiącach 1939 r. koncertowała w Stanach Zjednoczonych.

Na początku okupacji niemieckiej Hanka Ordonówna została aresztowana i przez cztery miesiące była więziona na Pawiaku. Zwolniona dzięki staraniom męża, wyjechała do znajdującego się pod okupacją litewską Wilna, gdzie grała m.in. w Teatrze na Pohulance. Po przyłączeniu Litwy do ZSRR, w 1941 r., została aresztowana przez NKWD i wywieziona do łagru w Uzbekistanie. Po zwolnieniu, na mocy porozumienia polsko-sowieckiego, organizowała teatr w polskim ośrodku wojskowym w Tocku, potem pomagała sierocnym dzieciom polskich zesłańców. Wyjechała do Taszkientu, a po zerwaniu stosunków polsko-sowieckich, została ewakuowana z sierocińcem przez Bombaj do Bejrutu. Tam mieszkała również po wojnie, gdzie leczyła się z gruźlicy i zajmowała polskimi uchodźcami. W 1948 r. wydała w Bejrucie książkę *Tulacze dzieci*. Zmarła zarażona tyfusem 8 września 1950 r. Pochowano ją na cmentarzu polskim w Bejrucie. W 1990 r. jej zwłoki zostały ekshumowane i pochowane na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (Aleja Zasłużonych nr 80).

Od 1931 r. była żoną Michała hrabiego Tyszkiewicza. Jest patronką ulic w kilku miastach, m.in. w Warszawie, Białymstoku, Lublinie, Łodzi i Sosnowcu, a także szkoły podstawowej w Warszawie.

Podstawowe źródła

Z. Adrjański, *Kalejdoskop estradowy. Leksykon polskiej rozrywki 1944–1989: artyści, twórcy, osobistości*, Warszawa 2002, s. 332; A. Dzierzbicka, *Ordonówna Hanka z Pietruszyńskich lub Pietruszyńskich Mara Anna (1902–1950)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 173–174; T. Lerski, *Syrena Record: pierwsza polska wytwórnia fonograficzna = Poland's first recording company: 1904–1939*, Warszawa 2004, s. 716; L. Sempoliński, *Wielcy artyści małych scen*, Warszawa 1977.

STANISŁAWA

PALEOLOG

(1892–1968)

KOMISARZ POLICJI PAŃSTWOWEJ I PODPUŁKOWNIK WOJSKA POLSKIEGO,
KOMENDANTKA POLICJI KOBIECEJ

Urodziła się 4 maja 1892 r. w Rumnie jako córka Zygmunta Augusta Demetraki-Paleologa i Zofii z Chorzelskich. Pobierała nauki w pensji dla dziewcząt siostr sakramentek we Lwowie, a potem studiowała na lwowskiej Akademii Handlowej. W 1914 r., w obawie przed wojskami rosyjskimi, rodzina Paleologów uciekła do Wiednia. Tam młoda Stanisława pracowała w szpitalach wojennych, za co otrzymała austriacki Krzyż Zasługi, którego nigdy nie odebrała. Po zajęciu Lwowa przez Austriaków w 1916 r. powróciła do Rumna. Ukończyła Akademię Handlową i w 1917 r. podjęła pracę w Dyrekcji Kolei, a następnie w kancelarii departamentu rachunków Namiestnika Galicji. Jednocześnie przystąpiła do Komitetu Obywatelskiego Polek, a także do Polskiej Organizacji Wojskowej. Po wybuchu walk polsko-ukraińskich została pierwotnie skierowana do pracy w szpitalu, lecz już następnego dnia, jako kurierka, przekradała się przez linię frontu. Czyniła to potem wielokrotnie. W grudniu 1918 r. wstąpiła do Milicji Obywatelskiej Kobiet. Na przełomie 1918–1919 r. uczestniczyła w organizacji zbrojnej o nazwie Ochotnicza Legia Kobiet. W marcu 1920 r., wraz z dowództwem Legii, oddelegowano ją do Warszawy jako adiutantkę Aleksandry Zagórskiej. Organizowała tam oddziały wartownicze OLK i otrzymała stopień porucznika. Po rozwiązaniu Legii w 1922 r. na dwa lata trafiła jako urzędniczka do Kliniki Św. Łazarza Uniwersytetu Jagiellońskiego.

W kwietniu 1925 r. Stanisława Paleolog została dowódcą kompanii szkolenia pierwszego kursu dla policjantek. Po odpowiednim przeszkoleniu została kierowniczką kobiecej Brygady Sanitarno-Obyczajowej Urzędu Śledczego Stołecznej Komendy Policji Państwowej. Od 1935 r. kierowała nowo utworzonym Referatem Policji Kobiecej w Centralnej Służbie Śledczej. Nadzorowała utworzoną w 1935 r. kobiecą policję mundurową. Szczególnie zaangażowana była w zwalczanie prostytucji, którą uważała za problem społeczny. Utrzymywała liczne kontakty z policjami kobiecymi w Europie. Choć oficjalnie służyła w randze komisarza, była nazywana komendantką.

Po wybuchu II wojny światowej Paleolog, razem z Komendą Główną Policji Państwowej, była ewakuowana na Wołyń,

ale we Włodawie dołączyła do Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie” gen. Franciszka Kleeberga i została jego łączniczką. Na przełomie września i października 1939 r. powróciła do Warszawy i zaangażowała się w Służbie Zwycięstwa Polski. Z polecenia władz podziemnych wstąpiła do Policji Państwowej Generalnego Gubernatorstwa, a jednocześnie służyła w kontrwywiadzie w Wydziale II Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej. W lipcu 1943 r. trafiła do komórki zajmującej się organizowaniem i szkoleniem kobiecych grup wywiadowczo-dywersyjnych, które działały w opanowanych przez Niemców zakładach pracy. Organizowała Oddział Kobiecy Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa, cywilnej formacji policyjnej podległej Delegatowi Rządu na Kraj. Podczas Powstania Warszawskiego należała do Zgrupowania Chrobry II w Kierownictwie Produkcji Uzbrojenia. Została wówczas ranna podczas obróbki granatów. Po upadku powstania wyszła z Warszawy wraz z ludnością cywilną i trafiła do Krakowa. Kontynuowała działalność niepodległościową, lecz wskutek braku środków do życia powróciła do Warszawy, gdzie została kierownikiem administracyjnym Instytutu Higieny Psychiczej w Zagórz-Dworze koło Warszawy. W październiku 1945 r., w obawie przed aresztowaniem, opuściła Instytut i zaczęła się ukrywać. W lipcu 1946 r. podjęła pracę nocnej dozorczyńi w szpitalu dla dzieci chorych na gruźlicę kostną w Zakopanem. Ponownie obawiając się aresztowania przez Urząd Bezpieczeństwa, 10 sierpnia 1946 r. nielegalnie opuściła kraj. 12 września została przyjęta do 2 Korpusu Polskiego generała Władysława Andersa. 15 października 1946 r. dostała się do Anglii. Początkowo kierowała obozem dla Polek w Londynie. Nie wróciła już do Polski. Organizowała Zjednoczenie Polek na Emigracji. Była związana z Rządem RP na uchodźstwie. W 1954 r. została członkinią Komisji Skarbu Narodowego, a w październiku 1955 r. – ministrem bez teki w gabinecie Antoniego Pająka. Dwa dni po nominacji dostała wylewu i sparaliżowana trafiła do szpitala w Penley, gdzie po 13 latach zmarła – 3 grudnia 1968 r. Pochowana została na Southern Cemetery w Manchesterze (K-450).

Podstawowe źródła

R. Czerski, *Komendantka*, „Gazeta Policyjna” nr 41, 07 listopada 1999; K. Musielak, 52. *Rocznica śmierci kom. Stanisławy Filipiny Paleolog*, <https://www.policja.pl/pol/aktualnosci/196793,52-rocznica-smierci-kom-Stanislawy-Filipiny-Paleolog.pdf> [dostęp: styczeń 2021]; B. Sprengel, *Stanisława Filipina Paleolog – oficer Wojska Polskiego i Policji Państwowej*, [w:] *Wojenna służba Polek w II wojnie światowej. Materiały IX sesji popularnonaukowej połączonej z II Zjazdem Kombatantek w Toruniu w dniach 6–7 listopada 1999 r.*, red. M. Golon, K. Minczykowska, Toruń 2000, s. 253–260.

MARIA

PAWLIKOWSKA- -JASNORZEWSKA

(1891–1945)

POETKA I DRAMATOPISARKA

Urodziła się 24 listopada 1891 r. jako córka malarza Wojciecha Kossaka i Marii z Kisielnickich. Od dzieciństwa nie zdobywała systematycznie wiedzy. Przez krótki czas uczęła się w Akademii Sztuk Pięknych, ale studiów wyższych nie ukończyła. Wysoką kulturę umysłową i znajomość kilku języków zawdzięczała środowisku artystycznemu skupionemu wokół domu rodzinnego. Wiele podróżowała, m.in. do Francji, Włoch, Turcji i Afryki Północnej. Zadebiutowała jako poetka dopiero w 1922 r. trzema wierszami zamieszczonymi w „Skamandrze”. Później publikowała m.in. w „Bluszczu”, „Cyruliku Warszawskim”, „Czasie”, „Gazecie Polskiej”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Wiadomościach Literackich”. Do wybuchu II wojny światowej wydała trzynaście tomików wierszy, kolejne trzy – już podczas wojny – w Wielkiej Brytanii. Od 1924 r. tworzyła także dramaty. Do czasów wojny napisała ich piętnaście. Były one wystawiane na deskach teatrów Małego i Nowego w Warszawie oraz Teatru im. Juliusza Słowackiego w Krakowie. *Popielaty welon. Fantazja sceniczna w 9 obrazach* w 1939 r. został wystawiony w Teatrze Narodowym. Kilka jej dramatów zaprezentowano w formie słuchowisk radiowych. Tylko dwa z nich ukazały się drukiem.

Twórczość poetki Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, początkowo krytykowana, znalazła uznanie ze strony Skamandrytów, a zwłaszcza Jana Lechonia. Budziła również akceptację u Stefana Żeromskiego. W swojej twórczości poetka ukazywała zmiany obyczajowe, jakie nastąpiły w kręgach inteligencji i mieszczaństwa polskiego po I wojnie światowej, zwłaszcza w sprawach uczuciowych. Jednocześnie artystka przedstawiała realia ówczesnej codzienności. W utworach dramatycznych, ocenianych bardziej krytycznie niż jej poezja, poruszała problemy społeczne obecne w wierszach, takie jak „równouprawnienie w miłości”. Poruszała również tematy aborcji i związków pozamałżeńskich,

co spowodowało, że jej twórczość uznawano za skandalizującą. Mimo to była porównywana do Moliere’a, Oscara Wilde’a, Bernarda Shawa. Przyjaźniła się ze Skamandrytami i Formistami, m.in. z Witkacym, Leonem Chwistkiem czy Andrzejem Pronaszką.

W 1939 r. wystawiona została sztuka Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej *Baba-Dziwo* stanowiąca zdecydowany atak na totalitaryzm III Rzeszy. Po napaści Niemiec na Polskę poetka wyjechała przez Rumunię do Francji, a następnie do Wielkiej Brytanii, gdzie osiadła w miejscowości Blackpool. W 1940 r. została członkinią Rady Teatralnej w Ministerstwie Informacji Rządu RP. W tym czasie współpracowała z pismami: „Wiadomości Polskie Polityczne i Literackie”, „Polska Walcząca” i „Nowa Polska”. W jej twórczości z tego okresu widać tęsknotę za krajem i rodziną. Ówczesne utwory artystki mają wyraźnie wymowę antywojenną. Nagły atak choroby nowotworowej sprawił, że ostatnie miesiące życia poetka spędziła w szpitalu w Manchesterze. Mimo dwóch operacji zmarła 9 lipca 1945 r. Została pochowana na Southern Cemetery w Manchesterze (I.2182).

Maria Pawlikowska-Jasnorzewska otrzymała Złoty Krzyż Zasługi i Złoty Wawrzyn Akademicki. Była trzykrotnie zamężna: w 1916 r. poślubiła Władysława Bzowskiego (małżeństwo unieważnione), po I wojnie światowej – Jana Pawlikowskiego, a w latach 30. wyszła za mąż za Stefana Jasnorzewskiego, oficera lotnictwa. W 1956 r. w Londynie opublikowano zbiór jej utworów z lat 1940–1945, rozproszonych po różnych czasopiśmie. W 1958 r. w Warszawie ukazała się edycja niemalże wszystkich utworów artystki ogłoszonych drukiem. Jej poezja przetrwała próbę czasu. Wiersze Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej były śpiewane m.in. przez Ewę Demarczyk, Grzegorza Turnaua, Kayah i Marię Sadowską.

Podstawowe źródła

J. Kwiatkowski, *Jasnorzewska-Pawlikowska Maria Janina (1891–1945)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 68–69.

ALEKSANDRA

PIŁSUDSKA

(1882–1963)

DZIAŁACZKA NIEPODLEGŁOŚCIOWA

Urodziła się 12 grudnia 1882 r. w Suwałkach jako córka Piotra i Jadwigi z Zahorskich Szczerbińskich. Osierocona w dzieciństwie była wychowywana przez babkę Karolinę z Truskolaskich Zahorską. W 1901 r. ukończyła gimnazjum w Suwałkach i podjęła naukę na kursach handlowych Józefy Siemiradzkiej w Warszawie. Od 1903 r. pracowała jako urzędniczka w fabryce wyrobów skórzanых na warszawskiej Woli. Poglębiała studia na nielegalnym Uniwersytecie Latającym. Na Woli zetknęła się z kręgami radykalnej lewicy i w 1904 r. wstąpiła do Polskiej Partii Socjalistycznej. Prowadziła agitację wśród robotników na warszawskim Bródnie. Uczestniczyła w demonstracji na Placu Grzybowskim w Warszawie w dniu 13 listopada 1904 r. Jako aktywistka Organizacji Bojowej PPS przechowywała i przemycała broń. Utrzymywała się z korepetycji. Po rozłamie w PPS znalazła się w PPS Frakcja Rewolucyjna. W styczniu 1907 r. została aresztowana i osadzona w więzieniu na Pawiaku. Zwolniona z braku dowodów wyjechała do Kijowa, gdzie wraz z przyszłym mężem Józefem Piłsudskim przygotowywała akcję ekspropriacyjną. Brała również udział w akcji pod Bezdanami 28 września 1908 r. W tym samym roku zamieszkała we Lwowie, gdzie związała się z ruchem strzeleckim. Aktywna w oddziale kobiecym Związku Strzeleckiego, współzakładała Towarzystwo Opieki nad Więźniami Politycznymi.

Po wybuchu I wojny światowej służyła w oddziale wywiadowczo-kurierskim I Brygady Legionów Polskich. Została komendantką służby kurierskiej. Była także członkinią Polskiej Organizacji Wojskowej. Aresztowana w listopadzie 1915 r. w Warszawie przez władze niemieckie, została

internowana do obozu w Szczypiornie. Zwolniona razem z resztą legionistów, powróciła do Warszawy. Podjęła współpracę z Ligą Kobiet. Od 1908 r. związana była z Józefem Piłsudskim, z którym miała dwie córki: Wandę i Jadwigę. Wobec sprzeciwu pierwszej żony Piłsudskiego w sprawie rozwodu, kolejny ślub Marszałka był możliwy dopiero po jej śmierci w 1921 r. Po zamachu majowym przewodniczyła Lidze Kobiet, „Rodzinie Wojskowej”, Unii Polskich Związków Obrońców Ojczyzny i innym organizacjom. Pracowała charytatywnie w Stowarzyszeniu „Osiedle” zajmującym się opieką nad bezdomnymi oraz Towarzystwie „Nasz Dom” które opiekowało się bezdomnymi dziećmi. Współredagowała dwa tomy wspomnień uczestniczek walk o niepodległość *Wierna służba* (1927) i *Służba ojczyźnie* (1929). Małżeństwo z Piłsudskim nie było udane. Marszałek mieszkał przede wszystkim w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych. Po jego śmierci w 1935 r. Aleksandra Piłsudska nie odgrywała roli publicznej. Za honoraria z wydania *Pism zbiorowych* męża zakupiła majątek Kamienny Dwór na Białostocczyźnie. We wrześniu 1939 r. – przez Litwę, Łotwę i Szwecję – przedostała się do Wielkiej Brytanii, gdzie była aktywną działaczką polonii.

Została odznaczona Orderem Virtuti Militari V klasy, Krzyżem Niepodległości z Mieczami, Orderem Polonia Restituta (trzykrotnie) oraz Krzyżem Walecznych. Napisała *Wspomnienia*, wydane po raz pierwszy w 1960 r. Zmarła 31 marca 1963 r. w Londynie. Została pochowana na miejscowym Cmentarzu North Sheen. W 1992 r. jej prochy przewieziono do Warszawy i pochowano na Cmentarzu Powązkowskim (6-2-29).

Podstawowe źródła

Piłsudska ze Szczerbińskich Aleksandra, [w:] *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 572. A. Piłsudska, *Wspomnienia*, Londyn 1985, Warszawa 2004; B. Polak, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945*, t. II (1914–1921), cz. 2, Koszalin 1993, s. 165–166; M. Rotkiewicz, *Piłsudska ze Szczerbińskich Aleksandra (1882–1963)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI, Kraków–Wrocław 1981, s. 303–304.

IRENA

PUZYNIANKA

(1881–1933)

DZIAŁACZKA SPOŁECZNA, POSŁANKA NA SEJM

Urodziła się 21 marca 1881 r. w majątku rodzinnym Hre-miacze koło Brześcia nad Bugiem jako córka Józefa i Marii z Okwietko-Szyszlów. W wieku 14 lat została posłana do szkoły Sacré-Cœur w Pressbaum pod Wiedniem, gdzie uczyła się do 1899 r., ale nie ukończyła tej szkoły. Młoda Irena prowadziła działalność oświatową wśród ludności wiejskiej w okolicach rodzinnego majątku, którego zarząd objęła po śmierci ojca w 1914 r. Niestety w 1915 r. została wraz z matką ewakuowana do Rosji przez wojska rosyjskie uciekające przed Niemcami. Aktywnie niosła pomoc uchodźcom z Polski. Na jesieni 1916 r. wyjechała razem z matką do Helsinek, gdzie prowadziła szkołkę, w której nauczała religii. W okresie po rewolucji bolszewickiej przeniosła się z matką do Sztokholmu. W kwietniu 1918 r. uzyskała pozwolenie władz niemieckich na powrót do Polski. Osiedlała w Warszawie. Prowadziła działalność charytatywną i nauczała religii. Zaangażowała się w działalność Narodowej Organizacji Wyborczej Kobiet Polskich, początkowo jako kolporterka, następnie agitorka w wyborach do Sejmu Ustawodawczego. Brała również udział w agitacji plebiscytowej na Górnym Śląsku. Przyczyniła się do przekształcenia NOWKP w stałą organizację: Narodową Organizację Kobiet, której w 1921 r. została przewodniczącą. Zasiadała również w Zarządzie Głównym Związku Ludowo-Narodowego. W tym samym roku zainicjowała powstanie komitetu „Polskim Repatriantom”, który miał nieść pomoc repatriantom ze Związku Sowieckiego.

W 1922 r. Irena Puzynianka została wybrana do Sejmu RP. Pracowała w komisjach opieki społecznej i inwalidzkiej, a później emigracyjnej. Była m.in. autorką wniosku sejmowego w sprawie biskupa Jana Cieplaka oraz czternastu księży oskarżonych i skazanych w ZSRR na karę śmierci za „podżeganie do buntu poprzez zabobony”. Kara została

zamieniona na więzienie, a potem duchowni zostali wydeleni z ZSRR.

Puzynianka była także aktywną działaczką na rzecz trzeźwości. Podczas kongresu w Kopenhadze wygłosiła referat *Kobieta w parlamencie a akcja antyalkoholowa*. W 1923 r. zorganizowała komitet „Chleb głodnym dzieciom”, którego celem było wspieranie niedofinansowanych zakładów opiekuńczych dla dzieci. O dofinansowanie tych ośrodków zabiegała również na forum Sejmu. Ponadto wysuwała w Sejmie postulaty dotyczące restrykcji dla wydawnictw „obrażających moralność publiczną”. W 1927 r. Sejm uchwalił na jej wniosek rezolucję w sprawie dopuszczania kobiet do urzędów sędziowskich w sądach dla nieletnich, co otworzyło im drogę do zawodu. W wyborach 1928 r. Puzynianka nie zdobyła mandatu. Wskutek konfliktu na łonie Narodowej Organizacji Kobiet zrezygnowała ze stanowiska przewodniczącej i wyjechała do Poznania, gdzie poświęciła się organizacji poznańskiego oddziału Opieki Polskiej nad Rodakami na Obczyźnie. W 1930 r. występowała na Kongresie Eucharystycznym w Poznaniu. Pod koniec 1930 r. wycofała się z życia publicznego i całkowicie poświęciła opiece nad chorą matką. Sama zaś nie założyła rodziny.

Tablica epitafijna poświęcona Irenie Puzyniance dłuta Antoniego Madeyskiego znajduje się w kościele Św. Krzyża w Warszawie. W wydanym po jej śmierci druku wspomnieniowym na okładce umieszczono dwa zdania: „Usiłowała «ducha rozlać na miliony»” oraz „Chciała Polskę odnowić w Chrystusie”. Zmarła 6 września 1933 r. w Poznaniu, nieco ponad dwa miesiące przed swoją matką. Została pochowana w grobie rodzinnym na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (L-4-30/31).

Podstawowe źródła

M. Biskupska, *Irena Puzynianka. Życie i praca*, Poznań 1938; W. Drużbacka, *Ś.p. księżniczka Irena Puzynianka*: ur. 22. III. 1881 r. zm. 6. IX. 1933 r., Prałkowce 1933; B. Grott, *Puzynianka Irena (1881–1933)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 501–503.

ANNA ANTONINA

RYDLÓWNA

(1884–1969)

TWÓRCZYNI PIERWSZEJ POLSKIEJ SZKOŁY PIELĘGNIARSTWA

Urodziła się 30 października 1884 r. w Krakowie jako córka Lucjana i Heleny z Kremerów. Otrzymała solidne wykształcenie domowe obejmujące naukę języków obcych. W latach 1901–1902 uczyła się na Wyższych Kursach dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego, a w latach 1903–1904 – w Szkole Gospodarstwa Domowego Jadwigi Zamoyskiej w Kuźnicach koło Zakopanego. W 1909 r. przystąpiła do Stowarzyszenia Panien Ekonomek Św. Wincentego à Paulo, gdzie została kierowniczką sekcji opieki nad chorymi i gdzie w krótkim czasie zorganizowała ambulatorium chirurgiczne, salę operacyjną i niewielki szpital – przy ul. Warszawskiej 6a w Krakowie. Dzięki prowadzonej przez nią wraz z przyjaciółkami kwestom w 1911 r. otwarta została Szkoła Pielęgniarek Zawodowych Stowarzyszenia PP. Ekonomek, czyli pierwsza nowoczesna szkoła pielęgniarska w Polsce. W 1913 r. Anna Rydlówna uzyskała dyplom pielęgniarki. Po wybuchu I wojny światowej prowadziła kursy szkoleniowe i kierowała szpitalem wojskowym, brała udział w organizowaniu szpitali epidemicznych. Założona przez nią szkoła została zamknięta w 1921 r. z powodu braku funduszy. W latach 1921–1924 Rydlówna utrzymywała się z wykonywania prywatnych zabiegów pielęgniarskich i prowadziła rozmowy z amerykańskim Czerwonym Krzyżem oraz Fundacją Rockefellera o finansach na wznowienie działalności szkoły. Warunkiem mecenasów było umieszczenie placówki w strukturze organizacyjnej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

W 1924 r. Rydlówna udała się na roczne stypendium do Londynu, Filadelfii, Nowego Jorku i Toronto. Po powrocie podjęła pracę jako wicedyrektorka (a od 1931 r. dyrektorka) Uniwersyteckiej Szkoły Pielęgniarek i Opiekunek Zdrowia funkcjonującej w ramach Wydziału Lekarskiego UJ. W 1934 r. ponownie otrzymała stypendium Fundacji Rockefellera i zwiedziła ośrodki pielęgniarstwa psychiatrycznego w Budapeszcie, Wiedniu, Lyonie, Brukseli, Oslo i Helsinkach. Zdobyte doświadczenie i wdrożone przez nią zmiany w programie

i metodach nauczania uczyniły ze szkoły czołowy ośrodek pielęgniarstwa w Polsce.

Po wybuchu II wojny światowej Niemcy zamknęli szkołę i przejęli jej budynek. Rydlówna zabezpieczyła jednak wyposażenie ośrodka. Poza tym była aktywna w działalności konspiracyjnej, należała do Armii Krajowej. Już w marcu 1945 r., po wyparciu Niemców z Krakowa przez Armię Czerwoną, przygotowała szkołę do regularnej nauki. Na stanowisku dyrektorki pozostała do końca 1949 r. Wówczas szkołę przejęło Ministerstwo Zdrowia, a Rydlównę przeniesiono na rentę z powodu przekonań politycznych i religijnych. Po kilku miesiącach podjęła pracę w Wojewódzkiej Przychodni Skórno-Wenerologicznej, w której ostatecznie została przełożoną pielęgniarek. W 1961 r. przeszła na emeryturę.

Anna Rydlówna dwukrotnie pozostawała bez dachu nad głową. Pierwszy raz podczas okupacji niemieckiej, kiedy została wyeksmitowana ze służbowego mieszkania i przebywała u rodziny. Po raz drugi znalazła się w takiej sytuacji w 1949 r., kiedy władze komunistyczne eksmitowały ją z mieszkania służbowego. Początkowo mieszkała wtedy w siedzibie Zgromadzenia Sług Jezusa, a po jego eksmisji – u współpracowniczek: Anny Wykowej, a następnie Teresy Kulczyckiej.

W 1949 r. Rydlówna otrzymała najwyższe odznaczenie Międzynarodowego Czerwonego Krzyża – Medal im. Florence Nightingale – ale władze komunistyczne uniemożliwiły jej odebranie nagrody. Uczyniła to dopiero w 1957 r. W tym samym roku otrzymała Order Sztandaru Pracy – wysokie odznaczenie PRL. Wcześniej, w 1938 r., otrzymała Złoty Krzyż Zasługi.

Jako córka Lucjana Rydla była pierwowzorem postaci Haneczki w *Weselu* Stanisława Wyspiańskiego. Zmarła 6 marca 1969 r. w Krakowie. Została pochowana na Cmentarzu Rakowickim (XIXB-11-13).

Podstawowe źródła

Encyklopedia dla pielęgniarek, red. J. Bogusz, Warszawa 1990, s. 443–444; K. Zahradniczek, Rydlówna Anna Antonina (1884–1969), [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. XXXIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991–1992, s. 426–427.

MAGDALENA

SAMOZWANIEC

(1894–1972)

PISARKA SATYRYCZNA

Urodziła się 26 lipca 1894 r. w Krakowie jako córka Wojciecha Kossaka i Marii z Kisielnickich. Zdobywała wykształcenie w domu, które uzupełniała na różnych kursach. Uczęszczała do Szkoły Sztuk Pięknych dla Kobiet Marii Niedzielskiej, a także na kurs zdobnictwa Antoniego Baszaka. Do ślubu prowadziła własny warsztat batikarstwa. Zachęcona przykładem starszej siostry, Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, od dziecka próbowała pisać. Zadebiutowała opublikowanym pod pseudonimem opowiadaniem w krakowskim czasopiśmie „Nowiny”. W okresie I wojny światowej sporo podróżowała – do Ołomuńca, Krakowa, Wiednia i Warszawy. Po wojnie, w 1922 r., wydała pod pseudonimem „Magdalena Samozwaniec” parodię utworu *Trędowata* Heleny Mniszkówny. Była to książka *Na ustach grzechu. Powieść z życia wyższych sfer towarzyskich*, dzięki której zyskała ogromną popularność. Samozwaniec zaprzyjaźniła się ze środowiskiem Skamandrytów. Zbiory humoresek i pięcioaktowa komedia *Malowana żona* otworzyły przed nią łamy pism „Świat” i „Wiadomości Literackie”. W 1923 r. wyjechała wraz z mężem, Janem Starzewskim, na placówkę do Bukaresztu, ale już w kolejnym roku porzuciła męża i rozpoczęła życie kobiety niezależnej, mieszkając pomiędzy Krakowem a Warszawą. Sporo podróżowała – do Francji i wzdłuż wybrzeży Afryki. Pisywała do najważniejszych ówczesnych czasopism – m.in. do „Bluszczu”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Naokoło Świata” „Tęczy”, a w latach 30. XX wieku do dzienników o różnorodnym zabarwieniu politycznym: „ABC”, „Czasu”, „Gońca Warszawskiego”, „Kurier Porannego”, „Kurier Poznańskiego”, „Kurier Warszawski”, „Polski Zbrojny”, „Słowa” i innych. Współpracowała też z kabaretem Cyrulik Warszawski oraz poznańskimi kabaretami Różowa Kukułka i Klub Szyderców pod Kaktusem. Jej teksty wychodziły w druku także w formie książkowej i były wielokrotnie wznawiane. Publikowała również komedie.

Okres II wojny światowej Magdalena Samozwaniec przeżyła w Krakowie i jego okolicach. Opublikowała jawnie tomik wierszy dla dzieci. Po wojnie osiadła na Górnym Śląsku. Publikowała artykuły zarówno w „Przekroju”, „Szpilkach”, jak i w prasie lokalnej: śląskiej „Trybunie Robotniczej” i łódzkiej „Róźnie”. Pod koniec lat 40. XX wieku przeniosła się do Warszawy. Pisywała do „Expressu Wieczornego”, „Świata”, „Nowej Kultury” i do miesięcznika „Teatr”. Natomiast coraz rzadziej publikowała książki. Za namową Kornela Makuszyńskiego spisała wspomnienia, które wydano w Krakowie w 1956 r. Była to książka *Maria i Magdalena* kończąca się na roku 1939. Bardzo popularne, wielokrotnie publikowane wspomnienia okazały się jej ostatnim wielkim osiągnięciem literackim. Kolejne powieści, wydawane w latach 60., nie powtórzyły już wcześniejszych sukcesów. Popularność zapewniały pisarce fraszki i felietony drukowane w „Przekroju”, „Szpilkach” i wielu innych pismach na terenie całej Polski. Samozwaniec należała do najpopularniejszych polskich pisarek, zwłaszcza po 1945 r. Wówczas w pełni rozwinął się jej talent karykaturzystki literackiej. Po II wojnie światowej bardzo zaangażowała się w upowszechnianie dorobku siostry. Doprowadziła do wydania jej licznych powieści, częściowo dotąd niepublikowanych. Często spotykała się z krytyką, a nawet lekceważeniem, niemniej zdobyła wielką popularność i rzesze czytelników. Była nazywana „pierwszą damą polskiej satyry”. Pozostawiła niemalże 40 wydanych drukiem utworów i zbiorów. Wiele z nich wielokrotnie wznawiano.

Magdalena Samozwaniec była dwukrotnie zamężna: najpierw poślubiła Jana Starzewskiego, dyplomata, z którym miała córkę Teresę, a później – Zygmunta Niewidowskiego. Została odznaczona Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Zmarła 20 października 1972 r. Pochowano ją na Cmentarzu Powązki Wojskowe w Alei Zasłużonych (A33-1-3).

Podstawowe źródła

R. Podraza, *Magdalena, córka Kossaka: wspomnienia o Magdalenie Samozwaniec*, Warszawa 2007; R. Skręt, *Samozwaniec, Magdalena, właściwie Magdalena z Kossaków I v. Starzewska, z v. Niewidowska (1894–1972)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 430–433.

IRENA

SENDEROWA

(1910–2008)

SPRAWIEDLIWA WŚRÓD NARODÓW ŚWIATA

Urodziła się 15 lutego 1910 r. w Warszawie jako córka Stanisława i Marianny z Krajewskich Krzyżanowskich. W wieku dwóch lat zachorowała na koklusz i z tego powodu rodzina przeniosła się do uzdrowskiego Otwocka, gdzie jej ojciec prowadził praktykę lekarską – głównie dla chłopów i biednych Żydów. Atmosfera domu rodzinnego oraz częste kontakty z rówieśnikami żydowskimi ukształtowały jej późniejszą postawę. Już jako dziecko władała językiem jidysz. Po śmierci ojca wraz z matką przeprowadziła się do Tarczyna, a następnie do Piotrkowa Trybunalskiego, gdzie w 1927 r. zdała maturę. Podjęła studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego, skąd po dwóch latach przeniosła się na polonistykę na Wydział Humanistyczny. Praktykę pedagogiczną odbywała w filii Domu Sierot Janusza Korczaka w Wawrze. W 1932 r. przerwała studia, by wznowić je w 1937 r. Czynnie sprzeciwiała się zajęciom antyżydowskim na uniwersytecie, organizowanym przez narodowych radykałów. Po wprowadzeniu, rozporządzeniem rektora, getta ławkowego demonstracyjnie siadała z Żydami w czasie zajęć. Od 1932 r. pracowała w Sekcji Opieki nad Matką i Dzieckiem Obywatelskiego Komitetu Pomocy Społecznej Wolnej Wszechnicy Polskiej, a po rozwiązaniu Komitetu, razem z większością jego pracowników, trafiła do Wydziału Opieki Społecznej i Zdrowia Publicznego Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy. Tuż przed wybuchem II wojny światowej była kierowniczką Referatu do Walki z Włóczęgostwem, Żebractwem i Prostytucją.

Podczas okupacji niemieckiej Irena Sandlerowa dalej pracowała w Zarządzie Miejskim i mimo nałożonego przez władze okupacyjne zakazu udzielania pomocy ludności żydowskiej. Po utworzeniu getta konieczne okazało się znalezienie nowych form udzielania pomocy. W dyrekcji Miejskich Zakładów Sanitarnych Sandlerowa uzyskała legitymację pracowniczki kolumny sanitarnej zwalczającej choroby zakaźne w getcie. Dzięki temu przenosiła do getta żywność, odzież, pieniądze i lekarstwa. Z czasem stworzyła zespół współpracowników, a właściwie współpracowniczek. Koordynowała ich działania i czynnie uczestniczyła w akcji kierowania dzieci

żydowskich, na podstawie sfałszowanych dokumentów, jako polskich sierot do zakładów opiekuńczych w ramach działań oficjalnych miejskiego. Kierowana przez nią grupa opracowała cały system wyprowadzania dzieci i dorosłych z terenu getta. Akcja ta znacząco przyspieszyła wraz z rozpoczęciem przez Niemców wywózek do obozu zagłady w Treblince latem 1942 r. W listopadzie 1942 r. Sandlerowa nawiązała kontakt z Radą Pomocy Żydom „Żegota” i podporządkowała swoją grupę tej strukturze. Otrzymała dzięki temu wsparcie finansowe, a jej działania przybrały bardziej zorganizowany charakter. We wrześniu 1943 r. została faktyczną kierowniczką referatu dziecięcego „Żegoty”. Funkcję tę pełniła do końca wojny. Do zadań grupy kilkudziesięciu osób pracujących w referacie należało umieszczanie dzieci w klasztorach, zakładach opiekuńczych, polskich rodzinach; dostarczanie fałszywych metryk urodzenia oraz stała pomoc materialna i lekarska. Ciągłą opieką objęto około 1000 dzieci. Aresztowana na podstawie donosu przez gestapo, Sandlerowa była więziona na Pawiaku i torturowana w areszcie przy Alei Szucha. Wykupiona została dzięki dużej łapówce opłaconej przez „Żegotę”.

Podczas Powstania Warszawskiego Irena Sandlerowa służyła jako sanitariuszka na Mokotowie, a po jego upadku tworzyła szpital dla rannych i chorych na Okęciu. Po wojnie pracowała w różnych instytucjach publicznych.

Choć należała do PZPR, w okresie stalinizmu była wielokrotnie przesłuchiwana przez UB (z powodu jednego z przesłuchań straciła przedwcześnie urodzone dziecko). W 1980 r. przystąpiła do ruchu „Solidarności”. Trzykrotnie wychodziła za mąż – za Mieczysława Sendlera, Stefana Zgrzebskiego, z którym miała czworo dzieci, i ponownie za Mieczysława Sendlera. W 1965 r. otrzymała tytuł Sprawiedliwej wśród Narodów Świata, a w 2003 r. – Order Orła Białego. Wcześniej otrzymała kilka klas Orderu Odrodzenia Polski. Jest patronką ulic w kilkunastu miastach i Honorową Obywatelką Warszawy. Zmarła 12 maja 2008 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (54-4-22).

Podstawowe źródła

M. Arczyński, W. Balcerak, *Kryptonim „Żegota”*, Warszawa 1979; W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Kraków 2013; A. Bikont, *Sandlerowa. W ukryciu*, Wołowiec 2017; H. Grubowska, *Ta, która ratowała Żydów. Rzecz o Irenie Sandlerowej*, Warszawa 2014; A. Mieszkowska, *Dzieci Ireny Sandlerowej*, Warszawa 2011; A. Mieszkowska, *Matka dzieci Holocaustu. Historia Ireny Sandlerowej*, Warszawa 2004; A. Mieszkowska, *Prawdziwa historia Ireny Sandlerowej*, Warszawa 2014.

KRYSTYNA

SKARBEEK

(1908–1952)

AGENTKA WYWIADU BRYTYJSKIEGO

Urodziła się 1 maja 1908 r. w Warszawie jako córka ziemianina Jerzego Skarbka i Stefanii z Goldfederów, łódzkiej rodziny żydowskich bankierów. Dzieciństwo spędziła w majątkach rodziców – w Młodzieszowie koło Sochaczewa, następnie w Trzepnicy koło Piotrkowa. Przez pewien czas uczyła się w Szkole Niepokalanek w Jazłowie. Kryzys finansowy zmusił jej rodziców do spieniężenia majątku i przeniesienia się do Warszawy, gdzie ok. 1930 r. młoda Krystyna podjęła pracę w przedstawicielstwie firmy „Fiat”. W 1930 r. brała udział w konkursie Miss Polonia. Po krótkim i nieudanym małżeństwie z przemysłowcem Karolem Getlichem w 1938 r. wzięła ślub z Jerzym Giżyckim, pisarzem i pracownikiem służby dyplomatycznej. Nawiązała wówczas rozległe kontakty towarzyskie z polskimi dyplomatami. W 1939 r. wraz z mężem przebywała w Kenii, gdyż Giżycki miał podjąć pracę w stolicy Abisynii (obecnie Etiopii). Na wieść o wybuchu II wojny światowej oboje wyjechali do Francji, skąd już sama Skarbek (małżeństwo było wtedy w separacji) wyjechała do Anglii. Tam zaś, jeszcze we wrześniu 1939 r., zgłosiła się do Kierownictwa Operacji Specjalnych (Special Operations Executive – SOE), tajnej brytyjskiej agencji powołanej przez Winstona Churchilla do organizowania dywersji na terenach opanowanych przez III Rzeszę. W grudniu 1939 r. została wysłana do Budapesztu, gdzie pracowała oficjalnie jako dziennikarka. Trzykrotnie jeździła do Polski szlakiem konspiracyjnym przez Słowację jako kurierka. Nawiązała współpracę z podziemną organizacją wywiadowczą „Muszkietery” i pośredniczyła w jej kontaktach z Secret Intelligence Service. Podczas jednej z wypraw do Polski przekazała „Muszkieterom” radiostację, która zaczęła szybko działać w Podkowie Leśnej. W Budapeszcie zajmowała się m.in. organizacją ucieczek Polaków z węgierskich obozów internowania. Gromadziła informacje wywiadowcze, które pozwoliły Anglikom potwierdzić datę inwazji Niemiec na ZSRR. Udało jej się odwiedzić w okupowanej Warszawie matkę, której jednak nie zdołała namówić do ucieczki z Polski (jej matka zginęła na Pawiaku w 1942 r.).

W 1940 r. Skarbek powróciła do Wielkiej Brytanii, gdzie otrzymała status agenta SOE. W 1941 r., po ataku Niemiec

na Bałkany, przeniesiono ją na Bliski Wschód, początkowo do Aleppo w Syrii, w 1943 r. do Algieru, a następnie do Kairu, gdzie w 1944 r. ukończyła kurs radiowy i spadochronowy. W 1944 r., na własny wniosek, realizowała misje w okupowanej Francji. Pomagała partyzantom na płaskowyżu Vercors, organizując m.in. wykupienie z rąk gestapo kilku dowódców siatki sabotażowo-dywersyjnej. Pod koniec sierpnia 1944 r. Krystyna Skarbek dotarła do Londynu i złożyła prośbę o przerzut do Polski. Prośbę ponawiała wielokrotnie. Zgodę uzyskała pod koniec 1944 r. i miała wyruszyć z brytyjską misją wojсковą, lecz w ostatniej chwili wszelkie loty do Polski odwołał osobiście Winston Churchill. W kwietniu 1945 r. przebywała w Kairze, gdzie została zdemobilizowana. Otrzymała odprawę w wysokości 100 funtów, co stanowiło około 40% ówczesnej przeciętnej (miesięcznej) pensji.

Skarbek zamieszkała w Wielkiej Brytanii. Pracowała jako pokojówka w hotelu, telefonistka, sprzedawczyni w sklepie, stewardesa na statkach pasażerskich. Dużo podróżowała – do Kenii, po Środkowym Wschodzie i Cyprze, do Francji, a nawet Australii. Podczas pracy na statku poznała stewarda Dennisa Muldowneya. Odrzuciła jego propozycję matrymonialną i 15 czerwca 1952 r. w hotelu „Shelbourne” w Kensington Muldowney pchnął ją nożem. Zmarła tego samego dnia. Została pochowana na cmentarzu St. Mary w Kensal Green w Londynie (106 2X N.E.).

Według niepotwierdzonych informacji po wojnie miała mieć romans z pisarzem Ianem Flemingiem, który podobno wzorował się na niej, tworząc postać Vesper Lynd w pierwszej powieści o Jamesie Bondzie *Casino Royale*. Z pewnością jednak została uwieczniona w powieści Kazimierza Koźniewskiego i filmie nakręconym na podstawie tej książki *Sto koni do stu brzegów*, a także w zbeletryzowanej biografii Madeleine Masson *Christine a search for Christine Granville G.M., O.B.E., Croix de Guerre*, którą wydano w Londynie w 1975 r.

Krystyna Skarbek została odznaczona Krzyżem Oficerskim Orderu Imperium Brytyjskiego, Medalem Jerzego i wieloma innymi brytyjskimi odznaczeniami, a także francuskim Krzyżem Wojennym 1939–1945 z palmą.

Podstawowe źródła

M. Paszkiewicz, *Skarbek-Giżycka Krystyna (1915–1952)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXVIII, Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 26–27; C. Mulley, *The Spy Who Loved: the Secrets and Lives of Christine Granville, Britain's First Female Special Agent of the Second World War*, London 2012.

JADWIGA

SMOSARSKA

(1898–1971)

AKTORKA FILMOWA

Urodziła się 23 września 1898 r. w Warszawie jako córka Karola Smosarskiego i Walerii z Darmosów. Pod wpływem matki, występującej często jako śpiewaczka na koncertach dobroczynnych, wczesnie zaczęła rozwijać zainteresowania artystyczne. Ukończyła pensję Anieli Hoene-Przesmyckiej w Warszawie, ale jeszcze podczas nauki nieoficjalnie debiutowała na deskach warszawskiego Teatru Polskiego w roli Dziewicy w *Nie-Boskiej komedii* Zygmunta Krasińskiego. W 1917 r. ukończyła pensję i uczyła się aktorstwa, najpierw prywatnie, a następnie w Szkole Dramatycznej Jana Lorentowicza, którą ukończyła w 1920 r. z wyróżnieniem. Została zaangażowana do Teatru Rozmaitości, gdzie miała swój debiut profesjonalny w sztuce *Weteran* Charlesa Haddon-Chambersa. Recenzent pisma „Świat” napisał wówczas: „Młoda ta artystka zasługuje na baczną uwagę”. Jadwiga Smosarska występowała na deskach warszawskich teatrów do 1939 r., kolejno w teatrach: Rozmaitości, Polskim, Małym, Letnim i Narodowym. Grywała też gościnnie w teatrach w Krakowie, Bydgoszczy, Lwowie, Wilnie i Poznaniu. Zagrała w około 40 sztukach. Pracę w teatrze przerywała na potrzeby filmu. Choć to właśnie film przyniósł jej największą popularność, wyżej ceniła teatr i – jak sama wspominała – nie godziła się grać w więcej niż dwóch filmach rocznie, aby nie poświęcić całkiem teatru na rzecz kina. Krytyka zarzucała jej jednak, że przenosi do teatru maniery filmowe. Ale ta opinia nie wpłynęła na popularność Smosarskiej.

Pierwszą rolę filmową zagrała w 1919 r. w filmie Aleksandra Hertza *Dla szczęścia*, według dramatu Stanisława Przybyszewskiego, który to film z powodu śmierci jednego z aktorów nie został ukończony. Mimo takiej niefortunnej sytuacji Hertz, odkrywca jej talentu i właściciel największego studia filmowego „Sfinks”, zaangażował ją do kolejnych produkcji. W 1920 r. Smosarska zagrała w propagandowym *Bohaterstwie polskiego skauta* w reżyserii Ryszarda Bolesławskiego, a w 1921 r. w patriotycznym *Cudzie nad Wisłą*. Potem występowała już w lżejszych produkcjach, przeważnie melodramatycznych, a także w dramatach sensacyjnych. W latach 20. XX wieku była lansowana przez wytwórnię „Sfinks” jako jej największa gwiazda. Grywała w ekranizacjach popularnych powieści (lub

luźnych nawiązaniach do tych dzieł), np. *Trędowatej* Heleny Mniszkówny czy utworów Gabrieli Zapolskiej. Recenzenci tłumaczyli jej popularność faktem, że swoją grą „wypowiada naszą polską duszę”. Dobierany dla niej repertuar spotykał się z krytyką środowisk postępowych, zarzucających jej rolom wsteczność. Nie wpłynęło to jednak na sławę aktorki – podobnie jak narodziny kina dźwiękowego. W dorobku Smosarskiej pojawiły się filmowe role dramatyczne i komediowe, które wręcz zwielokrotniły jej popularność, m.in. patriotyczne melodramaty w reżyserii Henryka Szaro *Na Sybir* i *Rok 1914*. Niemniej, u szczytu popularności znalazła się z powodu udziału w komediach muzycznych: *Czy Lucyna to dziewczyna?* w reżyserii Juliusza Gardana oraz *Dwie Joasie* i *Jadzia* w reżyserii Mieczysława Krawicza. Występowała wówczas u boku Eugeniusza Bodo, Aleksandra Żabczyńskiego i Mieczysławy Ćwiklińskiej. Największą jednak jej kreacją ekranową była *Barbara Radziwiłłówna* w reżyserii Józefa Lejtesa z 1936 r. Łącznie wystąpiła w 26 filmach fabularnych.

Po wybuchu II wojny światowej Jadwiga Smosarska – przez Litwę, Łotwę, Szwecję i Norwegię – dotarła do Stanów Zjednoczonych, gdzie odbyła tournée po polskich ośrodkach polonijnych. Podjęła pracę społeczną, m.in. w zorganizowanym w 1941 r. Komitecie Pomocy Polskim Aktorom na Wypnaniu, którego została wiceprezeską. W 1945 r. była współorganizatorką Ligi Polskiego Aktora, pomagającej aktorom w kraju. Po wojnie pozostała w USA. Występowała w Polskim Teatrze Artystów w Nowym Jorku, w sztukach pisanych w języku polskim, a także w ośrodkach polskiej emigracji. Od ok. 1950 r., kiedy wraz z mężem przeniosła się do Middlebury w stanie Connecticut, nie grała już na scenie. Do Polski zaczęła przyjeżdżać w 1958 r. W grudniu 1970 r. powróciła na stałe i zamieszkała w Warszawie. Unikała kontaktów z mediami. Chciała być zapamiętana jako przedwojenna gwiazda.

Jadwiga Smosarska wyszła za mąż za Zygmunta Protasewicza, lecz nie miała dzieci. Zmarła 1 listopada 1971 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie w Alei Zasłużonych (1-158-162). W 1938 r. została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi.

Podstawowe źródła

M. Hendrykowska, *Smosarska*, Poznań 2007; A. Patek, *Smosarska żoną Protasewiczową, Jadwiga Filipina (1898–1971)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XL, Kraków 2000–2001, s. 346–350.

ZOFIA

SOKOLNICKA

(1878–1927)

DZIAŁACZKA SPOŁECZNO-POLITYCZNA, POSŁANKA NA SEJM

Urodziła się 15 maja 1878 r. w Krakowie jako córka Stanisława i Stanisławy z Moszczeńskich. Po jej narodzinach rodzina szybko przeniosła się do Poznania, gdzie w 1890 r. młoda Zofia ukończyła Wyższą Szkołę Żeńską Anny i Anastazji Danyszównych. Potem wielokrotnie wyjeżdżała w celach samokształceniowych do Krakowa. Już od 1894 r. aktywnie działała w poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Wzajemnego Pouczania i Opieki nad Dziećmi „Warta”. Na tajnych kompletach uczyła języka polskiego i historii. Od 1905 r. działała w stowarzyszeniu „Straż”, organizując odczyty i obchody narodowe. W 1913 r. współzakładała Towarzystwo Kursów Naukowych, które organizowało na terenie Wielkopolski wykłady polskich uczonych z Krakowa i Lwowa. Współorganizowała również m.in. Czytelnię dla Kobiet, Towarzystwo Czytelni Ludowych, Związek Kobiet Pracujących w Przemyśle, Handlu i Służbie Domowej oraz stowarzyszenia „Lutnia” i „Znicz”. W 1909 r. była współzałożycielką Zjednoczenia Polskich Kobietych Towarzystw Oświatowych w Rzeszy Niemieckiej, organizacji skupiającej aż 32 związki.

Zofia Sokolnicka ponosiła duże wysiłki na rzecz studiowania młodzieży polskiej z terenu Niemiec na uczelniach galicyjskich, gdzie możliwa była nauka w języku polskim. Dla młodzieży polskiej z Niemiec urządzała kolonie w Poznaniu. Wspólnie z Marią Brownsfordówną wydała tajny podręcznik *Jak uczyć dzieci czytać i pisać po polsku*. Wspólnie z księdzem Kazimierzem Malińskim współzakładała i prowadziła Towarzystwo Opieki Rodzicielskiej, które pełniło funkcję tajnego kuratorium dla szkół polskich. Od 1903 r. należała do konspiracyjnej Ligi Narodowej i z jej ramienia sprawowała opiekę nad tajnymi organizacjami młodzieży: Filomatami i Filaretami, Towarzystwem Tomasza Zana oraz żeńską organizacją harcerską im. Emilii Plater. W okresie I wojny światowej była emisariuszką Narodowej Demokracji do Francji i Szwajcarii. W 1917 r. uczestniczyła w zjeździe polityków polskich

w Lozannie. Współpracowała później z Komitetem Narodowym Polskim w Paryżu. Była też delegatem z Poznania na Sejm Dzielnicowy, który wybrał ją na członkinię Naczelnej Rady Ludowej. W różnych komisjach Rady prowadziła prace nad spolszczeniem szkolnictwa. W styczniu 1919 r., jako emisariuszka Rady do Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, przewiozła przez zrewoltowane Niemcy informacje o sytuacji w zaborze pruskim. Po powrocie współtworzyła w Poznaniu Komitet Niesienia Pomocy dla Wilna i Lwowa. Współtworzyła ponadto Narodową Organizację Kobiet i zasiadała w jej Radzie Naczelnej.

W 1919 r. Sokolnicka została wybrana do Sejmu Ustawodawczego. Pracowała w komisjach: Oświatowej i Opieki Społecznej. Podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. reprezentowała Komitet Narodowy Służby Kobiet w Poznaniu w Radzie Obrony Państwa w Warszawie. Brała także udział w akcji plebiscytowej na Górnym Śląsku. W 1922 r. ponownie wybrana do Sejmu, pracowała w komisji oświatowej i spraw zagranicznych. Koncentrowała się na sprawach reformy szkolnictwa – zarówno średniego, jak i akademickiego. Współtworzyła ponad 20 ustaw. Jej stan zdrowia pogorszył się gwałtownie na wiosnę 1926 r. Po zamachu majowym, jako jedyna kobieta, została powołana do Organizacji Obrony Państwa, utworzonej w Poznaniu grupy przeciwników zamachu. W Sejmie pojawiła się jeszcze tylko podczas wyboru prezydenta RP, po ustąpieniu Stanisława Wojciechowskiego.

Zofia Sokolnicka była autorką kilku książek o charakterze historyczno-kronikarskim, pisała m.in. o strajku szkolnym we Wrześni. Rodziny nigdy nie założyła. Zmarła 27 lutego 1927 r. Została pochowana na Cmentarzu przy ul. Towarowej w Poznaniu, a po jego likwidacji prochy działaczki przeniesiono na cmentarz Zasłużonych Wielkopolan na Wzgórzu św. Wojciecha.

Podstawowe źródła

Z. Kaczmarek, *Sokolnicka Zofia (1878–1927)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XL, Kraków 2000–2001, s. 57–58; A. Czubiński, B. Polak, *Słownik biograficzny powstańców wielkopolskich 1918–1919*, Poznań 2002.

HELENA

SPARROW

(1891–1970)

LEKARKA

Urodziła się 3 czerwca 1891 r. w Bogusławiu na Kijowszczyźnie jako córka Leopolda Sparrow i Hanny ze Stefańskich. W Kijowie ukończyła gimnazjum, a później – w 1915 r. – studia medyczne na Uniwersytecie Włodzimierza Wielkiego. Zaraz po studiach została skierowana przez rosyjskie władze wojskowe do zwalczania epidemii na froncie. Po rewolucji bolszewickiej pracowała w klinice chorób wewnętrznych na Uniwersytecie w Dorpacie (obecnie Tartu w Estonii). W 1918 r. powróciła do Kijowa, gdzie jako asystentka pracowała w Instytucie Bakteriologicznym. W 1920 r., po zajęciu Kijowa przez wojska polskie, wyjechała do Warszawy, gdzie podjęła pracę jako adiunktka w nowo tworzonego Państwowym Zakładzie Epidemiologicznym (od 1923 r. Państwowym Zakładzie Higieny). Po wykonaniu pierwszego zadania, jakim było zlikwidowanie epidemii cholery w Grodnie i przeprowadzenie szczepień profilaktycznych, zaczęła organizować stacje bakteriologiczne na wschodzie Polski – w Baranowiczach, Dorohusku, Równem, Sarnach – w których kontrolowani byli pod względem epidemiologicznym repatrianci z Rosji.

Helena Sparrow współpracowała we Lwowie z Rudolfem Weiglem nad opracowaniem szczepionki przeciw tyfusowi plamistemu. Jedną z nieudanych wersji szczepionki przetestowała na sobie, co niemal nie zakończyło się tragicznie. W maju 1923 r., po nostryfikacji dyplomu doktorskiego na Uniwersytecie Poznańskim, wyjechała na stypendium do Instytutu Pasteura w Paryżu. Od 1925 r. pracowała w Dziale Bakteriologii i Medycyny Doświadczalnej pod kierunkiem Ludwika Hirszfelda, a w 1928 r. na Uniwersytecie Warszawskim obroniła habilitację *Problemy szczepień przeciw tyfusowi plamistemu*. Od 1929 do 1933 r., jako docentka na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Warszawskiego, wykladała wiedzę z zakresu bakteriologii. Wykłady prowadziła także w Warszawskiej Szkole Położnych i na licznych kursach Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej. Publikowała w wielu polskich i francuskich pismach medycznych. W 1933 r. otrzymała stypendium Instytutu Pasteura w Tunisie, gdzie pod kierunkiem Charlesa Nicolle’a – laureata Nagrody Nobla – prowadziła dalsze prace

nad tyfusem. W 1939 r., wraz z Paulem Durandem, stworzyła szczepionkę płucną przeciwko tyfusowi plamistemu (szczepionka Sparrow-Durand). Na polu zwalczania tyfusu miała liczne osiągnięcia zarówno badawcze, jak i bezpośrednio w ograniczaniu choroby. Odbýwała podróże naukowe do Meksyku i Gwatemali, gdzie stosowała własną szczepionkę.

Po wybuchu II wojny światowej Sparrow pozostała w Tunisie, a po jego zajęciu przez wojska niemiecko-włoskie ukrywała Polaków – dezertów z armii niemieckiej, uchodźców z Francji oraz członków francuskiego ruchu oporu. Po wojnie kontynuowała badania i wdrażanie szczepień przeciwko tyfusowi oraz gruźlicy. W Instytucie Pasteura objęła kierownictwo działu wyrobu szczepionki i zorganizowała program szczepień dla Tunezji. W tym czasie miała już duży międzynarodowy autorytet i na placówce w Tunezji szkoliła wielu badaczy, głównie amerykańskich oraz brytyjskich. Prowadziła również badania na zlecenie Światowej Organizacji Zdrowia. Od 1962 r. mieszkała w Bastii na Korsyce, gdzie z powodu stanu zdrowia nie prowadziła już badań, ale dalej sporo publikowała. Jest autorką ponad 100 prac naukowych. Była członkinią licznych towarzystw naukowych, m.in. francuskich i brytyjskich. Posiadała sporo odznaczeń tunezyjskich i francuskich.

Helena Sparrow wielokrotnie przyjeżdżała do Polski i utrzymywała tu kontakty naukowe. W Tunezji wspierała miejscowych Polaków, m.in. w znalezieniu pracy, a na własny koszt zakupiła na cmentarzu w Megrin pod Tunisem grobowiec, w którym składano szczątki najuboższych polskich emigrantów.

Mimo przyjętego w 1933 r. obywatelstwa francuskiego, zawsze uważana była za Polkę. Z powodu urody nazywaną ją nawet „la belle Polonaise”. Była dwukrotnie zamężna – najpierw poślubiła Roberta von Kügelgen, lekarza z Estonii (rozwód nastąpił w latach 20.), a potem – Francuza Phillipa Germę, inżyniera agronoma, z którym miała córkę Marię Bognę. Zmarła 13 listopada 1970 r. w Bastii. Została pochowana na cmentarzu w pobliskiej miejscowości Pietranera.

Podstawowe źródła

S.T. Sroka, Sparrow (Sparrow-Kügelgen, Sparrow-Germa) Helena (1891–1970), [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLI, Kraków 2002, s. 39–40; L. Anigstein, *Helene Sparrow-Germa, M. D. (1891–1970). A Pioneer in World Health*, „Polish Medical Science and History Bulletin” 1971, t. 14, z. 3, s. 100–101.

ZOFIA

STRYJEŃSKA

(1891–1976)

MALARKA, GRAFICZKA

Urodziła się 13 maja 1891 r. w Krakowie jako córka Tadeusza i Anny ze Skrzyńskich Grzymała-Lubańskich. Ukończyła szkołę wydziałową i podjęła naukę w szkole robót ręcznych. Później uczyła się w szkole artystycznej malarza Leonarda Stroynowskiego, a po jej zamknięciu – w Szkole Sztuk Pięknych dla Kobiet Marii Niedzielskiej, m.in. u Jana Szczepkowskiego. W 1911 r. ukończyła tę szkołę i podjęła studia na monachijskiej ASP przebrana za mężczyznę, korzystając z paszportu brata. Po roku przerwała studia w Niemczech. W 1912 r. miała swoją pierwszą wystawę indywidualną w Towarzystwie Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, na której pokazała cykl osiemnastu kartonów *Polskie bajki na tle opowieści ludowych*. Entuzjastyczne przyjęcie jej prac zaowocowało zamówieniem na malowidło ściennie o tematyce słowiańskiej w holu pierwszego piętra Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie. Tu zetknęła się ze środowiskiem artystów skupionych w Warsztatach Krakowskich. Zaprzyjaźniła się z rodziną Kossaków. Tworzyła cykle rodzajowe *Polskie kołеды* i *Kantyczki* oraz *Polskie postacie kobiece w strojach narodowych*. Po wybuchu I wojny światowej współpracowała z Naczelnym Komitetem Narodowym, wydając serie pocztówek *Z kołęd*, *Jasieńka* i ilustrując śpiewniki legionowe. W 1918 r. została członkinią Warsztatów Krakowskich. Projektowała gobeliny, dekoracje oraz kostiumy teatralne i operowe, a także zabawki dla dzieci. Tworzyła polichromie w budynkach w Krakowie i Warszawie. Dużo dzieł wystawiała, m.in. na XII Międzynarodowej Wystawie Sztuki w Wenecji (1920 r.) czy na Wystawie Sztuki Polskiej w Paryżu (1921).

Od 1922 r. Zofia Stryjeńska była związana ze Stowarzyszeniem Artystów Polskich „Rytm”, z którym wystawiała swoje prace do końca lat 20. W 1924 r., w recenzji przedstawionej na łamach „Wiadomości Literackich”, została nazwana „księżniczką malarstwa polskiego”. To określenie do niej przylgnęło i było powtarzane przez krytyków. W 1925 r., na Międzynarodowej Wystawie Sztuk Dekoracyjnych i Przemysłu Współczesnego, Stryjeńska zdobyła cztery Grand Prix (w działach: dekoracji architektonicznej, plakatu, tkaniny i ilustracji książkowej), a także Dyplom Honorowy w dziale zabawkarstwa. Ponadto otrzymała Krzyż Kawalerski Legii

Honorowej. Następne wystawy, w Budapeszcie czy Lipsku, przyniosły kolejne nagrody. W 1927 r. Stryjeńska zaprojektowała kostiumy do *Balladyny*, wystawionej w Krakowie w dniu złożenia na Wawelu prochów Juliusza Słowackiego. W 1929 r., na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu, otrzymała Wielki Złoty Medal za tekę *Krag Piastów Polskich*. Tworzyła dużo i otrzymywała wiele nagród (m.in. w 1930 r. Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski). Mimo że jeszcze w 1932 r. zdobyła Złoty Medal na XVIII Biennale w Wenecji, w latach 30. jej sytuacja materialna była trudna wskutek braku zleceń. Stryjeńska nie chciała się wiązać z władzą sanacyjną i nie potrafiła zabiegać o nowe prace. Po otrzymaniu w 1936 r. Złotego Wawrzynu Akademickiego i dzięki serii zleceń z Ministerstwa Spraw Zagranicznych artystka znów zarabiała. Dekorowała m.in. wnętrza statków MS Batory i MS Piłsudski. Zaprojektowała także kostiumy do opery *Harnasie* Karola Szymanowskiego w ramach polskiej premiery tego dzieła w 1938 r. w warszawskim Teatrze Wielkim (jej projekty dla premiery paryskiej w 1936 r. nie zostały wykorzystane).

Okres okupacji niemieckiej Zofia Stryjeńska spędziła w Krakowie, skąd mimo kilku prób nie udało jej się wyjechać do Szwajcarii. Po wkroczeniu do Krakowa Armii Czerwonej podjęła ostateczną decyzję o wyjeździe, choć obawiała się emigracji. Kilkakrotnie zwracała już zakupione bilety. Wyjechała w 1946 r. i dotarła do Szwajcarii, gdzie przebywała u rodziny. Później mieszkała w Belgii, Francji i ponownie w Szwajcarii. Usiłowała wyjechać do Stanów Zjednoczonych. Nie potrafiła jednak odnaleźć się na emigracji. Żyła w biedzie, lecz nie przyjmowała pomocy – nawet od własnych synów. Zmarła 28 lutego 1976 r. w Genewie. Została pochowana na genewskim cmentarzu w Chêne-Bourg.

Stryjeńska pozostawiła po sobie pamiątniki *Chleb prawie że powszedni*, wydane w 1995 r. Od 1916 r. była żoną architekta Karola Stryjeńskiego, z którym rozwiodła się w 1927 r. Później poślubiła Artura Sochę, z którym rozwiodła się w 1936 r. Stanisław Ignacy Witkiewicz poświęcił jej wiersz *Artysta i znaawcy*. Stryjeńska jest patronką kilku ulic, m.in. w Warszawie (wspólnie z mężem Karolem), Krakowie, Częstochowie i Kłodzku.

Podstawowe źródła

J. Laskownicka, *Stryjeńska z Lubańskich Zofia (1891–1976)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV, Kraków 2006–2007, s. 502–505; Ś. Lenartowicz, *Zofia Stryjeńska*, Olszanica 2018.

HELENA

SYRKUSOWA

(1900–1982)

ARCHITEKTKA

Urodziła się 14 maja 1900 r. w Warszawie w rodzinie Izaaka Eliasberga i Estery z Bernsteinów. Jej rodzice byli przedstawicielami zasymilowanej inteligencji żydowskiej, która pozostała przy judaizmie. Młoda Helena podawała jako nazwisko panieńskie Niemirowska. W latach 1912–1918 uczęszczała do Szkoły Handlowej Anny Wereckiej, a we wrześniu 1918 r. rozpoczęła studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, które przerwała, pracując w szpitalu. Studia kontynuowała do 1925 r. Od 1923 r. uczestniczyła w seminarium Władysława Tatarkiewicza na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Warszawskiego. Pisała wówczas wiersze i tłumaczyła poezję, m.in. Rainera Marii Rilkego i Anny Achmatowej. Jej wiersze własne i tłumaczenia zostały wydane w Wilnie w 1925 r. – w tomiku *Paciorki*. W 1925 r. artystka zatrudniła się w pracowni architekta Szymona Syrkusa, którego poślubiła w 1927 r. Od tego momentu większość projektów architektonicznych Syrkusowie wykonywali i sygnowali wspólnie. Należeli do grupy artystycznej „Praesens”, głoszącej program zerwania z tradycyjnymi formami w architekturze i sztukach plastycznych. Gdy Syrkus objął kierownictwo grupy, zajęła stanowisko jej sekretarz. Przed II wojną światową Syrkusowie projektowali, inspirowane twórczością Le Corbusiera, jedno- i wielorodzinne modernistyczne domy mieszkalne, wzniesione m.in. w Skolimowie, Konstancinie, Warszawie (ul. Walecznych 12 i ul. Jaworzyńska 6). W latach 1935–1939 Towarzystwo Osiedli Robotniczych z Łodzi wybudowało – według ich projektu – tani domy szeregowo w Łodzi i Grudziądzu. Realizując swoje lewicowe wizje społeczne, Syrkusowie zaprojektowali, pod wpływem koncepcji Waltera Gropiusa i Le Corbusiera, osiedle na Rakowcu w Warszawie. Zmodernizowali jednak ten projekt na podstawie ankiety przeprowadzonej wśród mieszkańców starszej części osiedla.

Podczas okupacji niemieckiej Helena Syrkusowa pracowała jako zastępczyni kierownika – którym zresztą był jej mąż – w Pracowni Architektoniczno-Urbanistycznej przy Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej. W styczniu 1942 r., nawiązała współpracę z Polską Partią Robotniczą, a po powstaniu Krajowej Rady Narodowej przyjęła funkcję sekretarza jej Koła Planowania Społeczno-Gospodarczego. Podczas

Powstania Warszawskiego prowadziła, na zlecenie KRN, nasłuch północnej części miasta. Po upadku powstania trafiła do obozu w Pruszkowie, skąd uciekła i przybyła do Krakowa. W styczniu 1945 r. została aresztowana i wywieziona do obozu Lindenruh pod Wrocławiem [obecnie Bróchów – dzielnica Wrocławia, przyp. red.].

W maju 1945 r. Syrkusowa powróciła do Warszawy i zgłosiła się do pracy w Biurze Odbudowy Stolicy. Została naczelniczką Wydziału Propagandy. Od stycznia 1946 r. była sekretarzem generalną Naczelnej Rady Odbudowy Warszawy. Po zwolnieniu męża z BOS w marcu 1947 r. odeszła wraz z nim. Oboje zostali kierownikami Pracowni Architektoniczno-Urbanistycznej przy WSM, gdzie rozpoczęli prace projektowe osiedla na warszawskim Kole. Dopiero w 1948 r. Wydział Architektury nadał jej stopień inżyniera architekta. Syrkusowa uczestniczyła w wielu wykładach i kongresach zagranicznych. Brała udział w licznych konkursach architektonicznych i zdobywała sporo nagród. Za jej największe – wspólne z mężem – powojenne osiągnięcie uważa się osiedle mieszkaniowe na Kole, którego budowa rozpoczęła się w 1947 r. Zaatakowana wraz z mężem na Krajowej Partyjnej Naradzie Architektów w czerwcu 1949 r., początkowo próbowała bronić swoich koncepcji modernistycznych. Ostatecznie złożyła jednak samokrytykę, odcięła się od „destrukcyjnego kosmopolityzmu”, zadeklarowała czerpanie z doświadczeń radzieckich i rozpoczęła karierę akademicką. W czerwcu 1950 r. została adiunktą w kierowanej przez jej męża Katedrze Architektury i Planowania Miast Politechniki Warszawskiej. We wrześniu 1954 r. została mianowana profesorem nadzwyczajną, a w czerwcu 1955 r. – profesorem nadzwyczajną projektowania i kompozycji architektonicznych. W latach 60. wycofała się z krytyki Corbusiera, a we wrześniu 1966 r. uzyskała tytuł profesora zwyczajnej. W 1980 r. podpisała Apel 64 intelektualistów warszawskich postulujące podjęcie przez władze PRL rozmów ze strajkującymi robotnikami.

Helena Syrkusowa zmarła 19 listopada 1982 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkii Wojskowej w Warszawie (C2-XI-6). Była odznaczona m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (1956) i wieloma medalami PRL.

Podstawowe źródła

Archipelag CIAM. Listy Heleny Syrkus / CIAM Archipelago. The Letters of Helena Syrkus, red. A. Kędziorek, K. Uchowicz, M. Wirkus, Warszawa 2019; J. Roguska, *Helena i Szymon Syrkusowie: koncepcja typizacji i uprzemysłowienia architektury mieszkaniowej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2000, t. XLV, z. 2, s. 105–119; J. Piłatowicz, *Syrkus z Eliasbergów Helena (1900–1982)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVI, 2009–2010, s. 288–291.

ZOFIA

SZLENKIERÓWNA

(1882–1939)

PROMOTORKA ŚWIECKIEGO PIELEŃNIARSTWA

Urodziła się 7 września 1882 r. jako córka przemysłowca Karola i Marii z Grosserów. Początkowo nauki pobierała w domu, a w latach 1905–1907 studiowała, jako wolna słuchaczka, medycynę na Uniwersytecie w Genewie. W kolejnych latach była studentką kursu w Szkole Pielęgniarstwa Florence Nightingale w Londynie. Po zakończeniu nauki spędziła rok w podróży po Europie i zapoznawała się z funkcjonowaniem szpitali dziecięcych. Po powrocie do Warszawy w 1910 r., z pieniędzy ze spadku po ojcu, zakupiła na warszawskiej Woli parcelę pod budowę szpitala dziecięcego. W 1913 r. szpital, który dla uczczenia pamięci rodziców nazwała ich imieniem, przekazała w bezpłatne użytkowanie miastu. Pierwszym naczelnym lekarzem szpitala został pediatra prof. Józef Brudziński, jednocześnie pierwszy rektor odrodzonego w 1915 r. Uniwersytetu Warszawskiego, który wcześniej zasiadał w Komitecie budowy placówki. Zofia Szlenkierówna została kuratorką szpitala i kierowniczką pielęgniarek. Była to pierwsza placówka, w której pracę pielęgniarek wykonywały osoby świeckie – niezamężne, bezdzietne kobiety. Duże znaczenie miało wysyłanie ich na zagraniczne kursy pielęgniarstwa i organizowanie szkoleń w szpitalu.

Podczas I wojny światowej w Szkole Przemysłowej imienia swojego ojca Szlenkierówna zorganizowała tymczasowy szpital dla rannych żołnierzy. Aktywnie działała też w warszawskim Komitecie Obywatelskim. Zasiadała tam w Wydziale Szpitalnictwa i Dobroczynności Publicznej. W trakcie niemieckiej okupacji stolicy zreformowała system działania podwarszawskich ambulatoriów. Na zlecenie Zarządu Miasta w 1917 r. brała udział w komisji opracowującej założenia kursu dla pielęgniarek zakonnych. W niepodległej

Polsce współzakładała otwartą w 1921 r. Warszawską Szkołę Pielęgniarek. W 1925 r. współtworzyła Polskie Stowarzyszenie Pielęgniarek Zawodowych. Rok później wyjechała do szkoły pielęgniarstwa w Bordeaux i po ukończeniu tam kursu została dyrektorką Warszawskiej Szkoły Pielęgniarstwa, gdzie jednocześnie wykładała etykę zawodu pielęgniarki. W krótkim czasie szkoła ta stała się placówką wzorcową dla innych szkół w kraju i za granicą. W 1929 r. Szlenkierówna współzakładała Polskie Towarzystwo Szpitalnictwa. Została członkinią zarządu tej organizacji. Należała też do redakcji miesięcznika „Pielęgniarka Polska”. W 1932 r., po utworzeniu Państwowej Naczelnej Rady Zdrowia, brała udział w opracowaniu ustawy o pielęgniarstwie, którą uchwalono w 1935 r. Z powodu złego stanu zdrowia zrezygnowała w 1936 r. z pełnienia funkcji dyrektorki Szkoły Pielęgniarstwa. Mimo to w 1937 r. należała do inicjatorek powołania Katolickiego Związku Pielęgniarek Polskich.

Zofia Szlenkierówna jest uznawana za pionierkę polskiego pielęgniarstwa świeckiego. Nazywano ją polską Florence Nightingale. Była honorową członkinią Polskiego Towarzystwa Szpitalnictwa i Polskiego Stowarzyszenia Pielęgniarek Zawodowych. Została odznaczona m.in. Krzyżem Oficerskim i Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski oraz papieskim krzyżem „Pro Ecclesia et Pontifice”. Jest patronką kilku szkół i ulicy na warszawskiej Woli.

Szlenkierówna nie założyła rodziny. Zmarła po długiej chorobie 2 października 1939 r., pozbawiona możliwości leczenia w okupowanej Warszawie. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim (Z-3-18/19).

Podstawowe źródła

Encyklopedia dla pielęgniarek, red. J. Bogus, Warszawa 1990, s. 484; M. Lewtak, *Szlenkier Zofia Regina (1882–1939)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVIII, 2012–2013, s. 373–375.

STANISŁAWA

WALASIEWICZÓWNA

(1911–1980)

LEKKOATLETKA, MISTRZYNI OLIMPIJSKA

Urodziła się 3 kwietnia 1911 r. w Wierchowni koło Brodnicy jako córka Juliana i Weroniki z Uścińskich. Gdy miała trzy miesiące, rodzina Walasiewiczów wyemigrowała do Stanów Zjednoczonych i osiadła w Cleveland. W USA młoda Stanisława używała przeważnie imienia i nazwiska Stella Walsh. Już jako nastolatka trenowała lekkoatletykę i startowała w zawodach dla juniorów. Brak obywatelstwa amerykańskiego uniemożliwił jej start w Igrzyskach Olimpijskich w 1928 r. Zaczęła ćwiczyć w klubie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” działającym w Cleveland, a następnie przyjechała do Polski, gdzie rozpoczęła profesjonalne treningi. Reprezentowała warszawskie kluby „Sokół-Grażynę” (1929–1934) i „Warszawiankę” (1935–1939). W 1932 r. otrzymała propozycję przyjęcia obywatelstwa amerykańskiego, gdyż przed Igrzyskami Olimpijskimi w Los Angeles uważana była za faworytkę. Odrzuciła tę ofertę i postanowiła reprezentować Polskę, co spotkało się z oburzeniem mediów w Stanach Zjednoczonych. Na Igrzyskach Stanisława Walasiewiczówna zdobyła złoty medal w biegu na 100 m, wyrównując rekord świata z czasem 11,9 s. Tego samego dnia (!) zdobyła szóste miejsce w rzucie dyskiem. Później odnosiła kolejne sukcesy. Podczas Mistrzostw Europy w 1938 r., w których po raz pierwszy wystąpiły kobiety, zdobyła dwa złote medale (w biegu na 100 i 200 m), dwa srebrne (w skoku w dal i sztafecie 4 × 100 m).

Na Światowych Igrzyskach Kobiet (w 1930 i 1934 r.) zdobyła łącznie siedem medali. Wiele razy poprawiała rekordy świata w biegach na różnych dystansach oraz w skoku w dal. Ponad dwadzieścia razy, w latach 1933–1936, zdobywała mistrzostwo Polski w biegach na różnych dystansach, w skoku w dal, rzucie oszczepem i wieloboju. Ponad

pięćdziesiąt razy poprawiała rekordy Polski. Należała do najpopularniejszych polskich sportowców dwudziestolecia międzywojennego. Czterokrotnie (w 1930, 1932, 1933 i 1934) zwyciężała w plebiscycie „Przeglądu Sportowego”. Kilka razy zajmowała miejsce w pierwszej dziesiątce plebiscytu. W 1932 i 1933 r. otrzymała Wielką Honorową Nagrodę Sportową przyznaną przez Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego.

Pod koniec lat 30. powróciła do Stanów Zjednoczonych, gdzie kontynuowała karierę sportową, wygrywając wielokrotnie amerykańskie mistrzostwa, choć nie była obywatelką USA. W 1946 r. wystąpiła w barwach Polski na Mistrzostwach Europy w Oslo, ale już bez sukcesu. W 1947 r. wyszła za mąż za boksera Harry’ego Neila Olsona i otrzymała amerykańskie obywatelstwo. Została trenerką, a także działaczką polonijną. Współpracowała z Polskim Komitetem Olimpijskim.

Postrzelona podczas napadu rabunkowego, Stanisława Walasiewiczówna zmarła 4 grudnia 1980 r. w Cleveland. Została pochowana na miejscowym cmentarzu Calvary Cemetery. Podczas sekcji zwłok okazało się, że była osobą interplciową. Obok żeńskich narządów płciowych miała nie w pełni rozwinięte narządy męskie. Badania genetyczne wykazały, że miała męski chromosom Y. Mimo ogromnej burzy medialnej Międzynarodowy Komitet Olimpijski i Międzynarodowa Federacja Lekkiej Atletyki nigdy nie odniosły się do tej sprawy.

Walasiewiczówna jest patronką Hali Sportowej w Cleveland. Została odznaczona m.in. Złotym Krzyżem Zasługi – w 1932 i 1946 r. Jest patronką ulic w Białogardzie, Biłgoraju, Kłodzku, Malborku, Niemczu, Słupsku i innych miastach.

Podstawowe źródła

J. Chociłowski, *Talia niezwykłych postaci II RP. Sławne, niezwykle, popularne*, Warszawa 2013, s. 316–321; M. Krajewski, *Walasiewicz Stanisława (w USA – Stella Walsh-Olson)*, [w:] *Nowy słownik biograficzny Ziemi Dobrzyńskiej*, t. 2, Rypin 2014, s. 451–452; *Mała encyklopedia sportu*, t. 2, Sport i Turystyka, Warszawa 1987, s. 604.

ZOFIA

WEIGL

(1885–1940)

BIOŁOŻKA, BADACZKA I DZIAŁACZKA SPOŁECZNA

Urodziła się w 1885 r. we Lwowie w rodzinie adwokata Wiktora i Marty Kulikowskich. Jej rodzina mieszkała we własnej kamienicy czynszowej. Po ukończeniu gimnazjum żeńskiego we Lwowie młoda Zofia studiowała biologię na Uniwersytecie Jana Kazimierza, gdzie uzyskała tytuł doktora biologii, a następnie docenta. Już jako studentka rozpoczęła współpracę naukową z Rudolfem Weiglem, który później (prawdopodobnie w 1913 r.) został jej mężem. Zofia była jego najbliższą współpracowniczką w Zakładzie Biologii Ogólnej UJK i założonym przez niego Instytucie Badań nad Tyfusem Plamistym i Wirusami. Podobnie jak inni członkowie rodziny została w laboratorium Zakładu jedną z pierwszych karmielek wszy. Jest poniekąd współtwórczynią sukcesu męża w opracowaniu szczepionki przeciwko tyfusowi plamistemu. Zajmowała specjalną pozycję wśród asystentów i pracowników Zakładu. Poza pracami naukowymi Weiglowska prowadziła w latach międzywojennych całą administrację Zakładu Biologii Ogólnej UJK. Zarządzała również finansami placówki. Została obdarzona rolą „człowieka zaufania”. Była mediatorką

między pracownikami a kierownictwem. Stanowiła swoistą prywatną „kasę zapomogowo-pożyczkową”. Ludzie przychodzili do niej z różnymi sprawami – nie tylko służbowymi, lecz także prywatnymi. Pracownicy nazwali ją „Aniołem Pokoju”.

Równolegle z pracą naukową i życiem rodzinnym (w 1921 r. Weiglom urodził się syn Wiktor) Zofia prowadziła działalność społeczną w zakresie stanu sanitarnego i edukacji ludności wiejskiej, głównie Łemków i Bojków (angażowała się w szkolenia z higieny, uprawy warzyw i ogrodnictwa; czasami nauczała w czteroklasowej szkole ludowej). Aktywnie uczestniczyła też w kształtowaniu organizacji kobiecych. Przez kilka lat była przewodniczącą oddziału lwowskiego ogólnopolskiej organizacji kobiecej Związek Pań Domu.

12 listopada 1931 r. Zofia Weigl została odznaczona – za całokształt działań naukowych i społecznych – Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta. Zmarła we Lwowie w 1940 r. Mimo wielu prób podejmowanych przez rodzinę nie udało się odnaleźć jej grobu.

HELENA

WIEWIÓRSKA

(1900–1982)

PIERWSZA POLSKA ADWOKATKA

Urodziła się 2 września 1888 r. w Zgierzu jako córka Zofii z Wojtkowskich i Łukasza Kononowa, pułkownika wojsk rosyjskich. Gimnazjum ukończyła w Chersoniu, zdobywając złoty medal przyznawany za dobre wyniki w nauce. Następnie przeniosła się do Petersburga, gdzie ukończyła szkołę żeńską, a później – również z wyróżnieniem – Wydział Prawny Uniwersytetu Petersburskiego. Podczas studiów była aktywną działaczką Związku Młodzieży Postępowej, Klubu Robotniczego „Promień” i Stowarzyszenia Studentek-Polek „Spójnia”. Po studiach wróciła do Warszawy, gdzie od 1913 r. uczyła historii. W trakcie I wojny światowej zaangażowała się w działalność Organizacji Pomocy i Towarzystwa Ofiarom Wojny.

W 1918 r. Helena Wiewiórska została aktywistką Klubu Kobiet Postępowych. Natomiast w 1919 r. została aplikantką w warszawskich sądach, a potem odbywała aplikację u warszawskich adwokatów: Mieczysława Ettingera i Stefana Aleksandrowicza. W 1925 r. jako pierwsza kobieta w Polsce została wpisana na listę adwokatów. Kilka lat później, w maju 1929 r., została wiceprzewodniczącą komitetu organizacyjnego Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Prawniczym Wykształceniem w Polsce jako oddziału Fédération Internationale des Femmes Avocats et Diplomes en Droit z Paryża. Wiewiórska była też aktywna w organizacjach branżowych, m.in. w Międzynarodowym Zrzeszeniu Prawa Karnego. Piastowała funkcję sędziny Rady Adwokackiej w Warszawie (wybrana w 1934 r. jako pierwsza kobieta) i Wyższego Sądu Dyscyplinarnego

Adwokatury. Pracowała ponadto jako radczyni w stołecznym Zarządzie Miejskim. Działała także społecznie w Towarzystwie Opieki nad Więźniami, opiekując się rodzinami skazanych oraz rodzinami więźniów politycznych.

Podczas okupacji, w lipcu 1940 r., Helena Wiewiórska została aresztowana przez gestapo i uwięziona na Pawiaku pod zarzutem udzielania pomocy osobom zagrożonym aresztowaniem, które przechowywała we własnym domu. Z powodu dyfterytu zwolniono ją z aresztu. Okupację przeżyła w Warszawie. Po upadku Powstania Warszawskiego została wraz z mężem wysiedlona do wsi Wolbórz pod Piotrkowem Trybunalskim. Powróciła do Warszawy w styczniu 1945 r. i podjęła pracę w Zarządzie Miejskim. Należała do założycieli Zrzeszenia Prawników Demokratów. Zasiadała w licznych gremiach adwokatury np. w Warszawskiej Radzie Adwokackiej i Naczelnej Radzie Adwokackiej. Była autorką kilkunastu prac i artykułów naukowych, m.in. *Odpowiedzialność karna osoby prawnej*, *Prawo do dziecka*, *Psychologia więźniów*.

Po śmierci męża w 1956 r. wycofała się z życia publicznego. Zmarła 17 maja 1967 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (166-3-23/24). Była zamężna z Jerzym Wiewiórskim, dziennikarzem „Kuriera Porannego”, a po wojnie „Życia Warszawy”. Ich córka Alina zginęła w Powstaniu Warszawskim.

W 1936 r. Helena Wiewiórska została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi, a w 1965 r. – Złotą Odznaką Zrzeszenia Prawników Polskich. Jej imię nosi ulica w Zgierzu.

Podstawowe źródła

H. Więckowska, *Wspomnienie pośmiertne: Adw. Helena Wiewiórska*, „Palestra” 1967, 11/6 (114), s. 64–66.

STEFANIA

WILCZYŃSKA

(1886–1942)

PEDAGOŻKA, NAJBLIŻSZA WSPÓŁPRACOWNICZKA JANUSZA KORCZAKA

Urodziła się 26 maja 1886 r. w Warszawie jako córka Juliana (Izaaka) i Salomei z Walfiszów. Ukończyła sześćioletnią pensję Jadwigi Sikorskiej, następnie wyjechała na studia przyrodnicze do Genewy i Liège, których jednak nie ukończyła, a uzyskała jedynie „półdyplom”. W 1909 r. powróciła do Warszawy i podjęła pracę w przytułku dla dzieci żydowskich, prowadzonym przez Towarzystwo „Pomoc dla sierot” przy ul. Franciszkańskiej. Podczas jednego z wieczorów poetyckich, na których zbierano środki na budowę nowego budynku przytułku, poznała Janusza Korczaka. Gdy w 1912 r. udało się sfinalizować budowę nowego Domu Sierot, wspólnie z Korczakiem tworzyła jego kierownictwo. Od tego czasu działali już razem. Podobna wrażliwość i stosowanie nowoczesnych metod wychowawczych spowodowały, że współpraca ta układała się doskonale. Niełatwo ocenić, które z metod przypisywanych Korczakowi są wynikiem ich wspólnych przemyśleń. Jak pisał bowiem Emanuel Ringelblum, kronikarz warszawskiego getta: „Trudno określić, gdzie zaczyna się Korczak, a gdzie kończy się Wilczyńska”. Z pewnością jej autorskim wkładem w funkcjonowanie Domu było wprowadzenie systemu dyżurów.

Po 20 latach pracy w tej placówce, żyjąc nieco w cieniu Janusza Korczaka, Wilczyńska czuła się jednak zmęczona. Doszła do wniosku, że jest w Domu niepotrzebna. W 1937 r. wyprowadziła się z tej placówki i podjęła pracę w Centrali Żydowskich Towarzystw Opieki nad Sierotami i Dziećmi

Opuszczonymi – jako referentka w poradni pedagogicznej dla prawie 200 internatów w całej Polsce.

W 1931 r. Stefania Wilczyńska po raz pierwszy wyjechała na kilka tygodni do Palestyny, a jesienią 1935 r. spędziła tam kilka miesięcy i poważnie rozważała przeprowadzkę. W marcu 1938 r. wyjechała do Palestyny na pół roku; później miała już pozostać na stałe. Otrzymała nawet pod koniec 1937 r. tzw. aliję – prawo do osiedlenia. Pracowała z najmłodszymi dziećmi w szkole kibucu „Ein Charod”. Proponowane przez nią metody wychowawcze nie spotkały się jednak ze zrozumieniem. W maju 1939 r. Wilczyńska powróciła do Polski. Tuż po wybuchu II wojny światowej w suterrenach Domu Sierot prowadziła punkt opatrunkowy. Przez cały okres okupacji pracowała jako wychowawczyni. Uczestniczyła też w prowadzeniu kursów i wykładów.

W trakcie likwidacji getta zarządzanej przez Niemców w 1942 r. 5 lub 6 sierpnia Wilczyńska została wyprowadzona wraz z dziećmi, Januszem Korczakiem i innymi wychowawcami na Umschlagplatz [niem. punkt przeładunkowy, przyp. red.]. Wszystkich wywieziono do obozu zagłady Treblinka II, gdzie zaraz po przybyciu zgładzono.

W 1947 r. Stefania Wilczyńska została pośmiertnie odznaczona Srebrnym Krzyżem Zasługi. Na grobie jej rodziców, na cmentarzu żydowskim w Warszawie, znajduje się jej symboliczny nagrobek (64-1-19).

Podstawowe źródła

Z. Borzymińska, *Wilczyńska Stefania*, [w:] *Polski słownik judaistyczny*, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 2, Warszawa 2003, s. 794-795; M. Kicińska, *Pani Stefa*, Wołowiec 2015; S. Sachs, *Stefa. Stefania Wilczyńska's pädagogische Alltagsarbeit im Waisenhaus Janusz Korczaks, Weinheim-München 1989*; S. Wilczyńska, *Słowo do dzieci i wychowawców*, oprac. B. Puszkina, M. Ciesielska, Warszawa 2004.

HELENA ANTONINA

WILLMAN- -GRABOWSKA

(1870–1957)

INDOLOŻKA I IRANISTKA, PIERWSZA PROFESORKA NA UNIWERSYTECIE JAGIELLOŃSKIM

Urodziła się 4 stycznia 1870 r. w Warszawie jako córka Józefa i Elżbiety z Lipińskich Grabowskich. Ukończyła z wyróżnieniem I Gimnazjum Żeńskie w Warszawie, jednocześnie studiując na nielegalnych Wyższych Kursach Naukowych. Uczyla języka polskiego w gimnazjach warszawskich, lecz mimo wsparcia profesorów rosyjskie ministerstwo oświaty nie wyraziło zgody na złożenie przez nią państwowego egzaminu nauczycielskiego. Mimo to kontynuowała pracę nauczycielki. W 1905 r., wspólnie z Ludwikiem Krzywickim i Julianem Marchlewskim, organizowała strajk szkolny. W końcu zrezygnowała z pracy nauczycielki i skoncentrowała się na tajnym nauczaniu, opracowując programy nauczania języka polskiego dla szkół średnich, które wdrożono później w niepodległej Polsce. Po powstaniu legalnej Szkoły Zrzeszenia Nauczycieli podjęła tam pracę, a później pracowała w Szkole Kupieckiej. Poza tym współzakładała Polski Związek Nauczycielski. W 1909 r. wyemigrowała z Polski i podjęła studia wyższe z zakresu literatury niemieckiej i francuskiej na Uniwersytecie w Bernie. Następnie studiowała literaturę francuską i sanskryt na Uniwersytecie w Lozannie. Przygotowała wówczas dwie dysertacje doktorskie, które nie ukazały się jednak drukiem.

W 1911 r. Helena Grabowska zamieszkała w Paryżu i w École pratique des hautes études oraz Collège de France kontynuowała studia językoznawcze, poświęcając się głównie badaniom nad sanskrytem. Równocześnie uczyla języka polskiego potomków emigrantów z Polski, którzy ulegli wynarodowieniu. W 1920 r. została profesorką kontraktową w École pratique des hautes études, gdzie do 1927 r. wykładała sanskryt i język pali. W 1928 r. uzyskała na Sorbonie tytuł doktorski. W tym czasie opracowała i wydała kilka podręczników akademickich do nauki języka francuskiego dla Polaków i języka polskiego dla Francuzów. W 1922 i 1923 r. francuskie ministerstwo oświaty wysyłało ją do Polski, aby nawiązała kontakty między uczelniami obu krajów. Mimo propozycji przyjęcia obywatelstwa francuskiego, co umożliwiłoby jej

objęcie katedry na Sorbonie, nigdy się na to nie zdecydowała. W 1927 r. powróciła do Polski i od października prowadziła seminaria sanskrytu na Uniwersytecie Jagiellońskim. Już w czerwcu kolejnego roku objęła Katedrę Sanskrytu i Filologii Indyjskiej, a w listopadzie została mianowana profesorką nadzwyczajną UJ. Jako pierwsza kobieta w historii została wykładowczynią i profesorką Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tytuł profesor zwyczajnej uzyskała dopiero w 1937 r. wskutek represji władz państwowych za poparcie protestu wobec działań rządu w obozie w Berezie Kartuskiej.

Grabowska prowadziła zajęcia z gramatyki aż ośmiu języków staroirackich i staroindyjskich oraz języka tybetańskiego. Oprócz języków, którymi zajmowała się naukowo, znała również łacinę, grekę, język ruski i trzynastę języków współczesnych.

Po wybuchu II wojny światowej została aresztowana przez Niemców. Na szczęście szybko ją zwolniono. Wkrótce wyjechała do podkrakowskiej wsi Luborzyca, gdzie uczestniczyła w tajnym nauczaniu. Po wojnie wróciła na uczelnię zaraz po wznowieniu zajęć na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 1947 r. została niestety zwolniona przez władze komunistyczne, a Katedrę Sanskrytu i Filologii Indyjskiej zastąpiono Katedrą Językoznawstwa Ogólnego. Do 1951 r. Grabowska pracowała na UJ nieformalnie, aż do przyznania jej – dzięki zabiegom środowiska akademickiego – uposażeń emerytalnych. Władze komunistyczne przywróciły Grabowskiej prawo do nauczania dopiero w czerwcu 1957 r. Stan zdrowia nie pozwalał jej już jednak podjąć dydaktyki. Zmarła 31 października 1957 r. w Krakowie. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (K-3-22).

Od 1900 r. Helena Grabowska była żoną Czesława Willmana, z którym miała syna Wacława. Należała do Polskiej Akademii Umiejętności i wielu zagranicznych organizacji naukowych. Jest jedną z najbardziej uznanych autorytetów w dziedzinie indianistyki i iranistyki.

Podstawowe źródła

R. Czekalska, *Helena Willman-Grabowska (1870–1957)*, [w:] *Złota Księga Wydziału Filologicznego UJ*, red. J. Michalik, Kraków 2000, s. 224–230; *Helena Willman-Grabowska: orientalistka – uczona – popularyzatorka*, red. R. Czekalska, A. Kuczkiewicz-Fraś, Kraków 2014; T. Pobożniak, *Helena Willman-Grabowska (wspomnienie pośmiertne)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1958, nr 2 (26).

MARIA

WITTEK

(1899–1997)

PIERWSZA POLSKA GENERAL

Urodziła się 16 sierpnia 1899 r. we wsi Trębki w powiecie gostyńskim jako córka Stanisława i Marii z domu Fawrel. Obawiając się aresztowań z powodu zaangażowania ojca w nielegalną działalność Polskiej Partii Socjalistycznej, rodzina przeniosła się do Kijowa. Tam młoda Maria należała do konspiracji uczniowskiej, a wraz ze wstąpieniem do Szkoły Zofii Żukiewiczowej w Kijowie dołączyła do 3 Polskiej Drużyny Harcerskiej. W 1917 r. przystąpiła do Polskiej Organizacji Wojskowej, w której ukończyła kurs podoficerski. W tym samym roku, jako pierwsza kobieta, rozpoczęła studia na Wydziale Matematycznym Uniwersytetu Kijowskiego. Od grudnia 1919 r. służyła w Wojsku Polskim. W szeregach Ochotniczej Legii Kobiet brała udział w obronie Lwowa przed bolszewikami. Otrzymała za ten czyn Order Wojenny Virtuti Militari. W 1921 r. została odkomenderowana do Ochotniczej Legii Kobiet, a po jej likwidacji – do Wydziału Szkolenia Komitetu Społecznego Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju. Z czynnej służby wojskowej zwolniono ją pod koniec sierpnia 1924 r. W latach 1928–1934 pełniła funkcję komendantki naczelnej Przysposobienia Wojskowego Kobiet, a od 1935 r. – naczelniczki Wydziału Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Kobiet w Państwowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego.

Po wybuchu II wojny światowej, we wrześniu 1939 r., Maria Wittek była komendantką główną Kobięcych Batalionów Pomocniczej Służby Wojskowej. Walczyła w obronie Lwowa, a po jego upadku przedarła się do Warszawy i zameldowała u gen. Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza. Od października 1939 r. działała w konspiracji, a od marca 1940 r. stała na czele Wojskowej Służby Kobiet w Komendzie Głównej Służby Zwycięstwu Polski, Związku Walki Zbrojnej, a następnie Armii Krajowej. Od października 1939 r. do powołania WSK kierowała zakonspirowaną komórką o kryptonimie „Spółdzielnia”, która pomagała w organizowaniu i obsadzie centralnej oraz terenowej sieci łączności SZP.

Wittek odtwarzała też sieci terenowe Przysposobienia Wojskowego Kobiet. Gdy od marca 1940 r. kierowała WSK, jej mieszkanie przy ul. Gęsiej stało się jednym z głównych ośrodków konspiracji. Brała udział w Powstaniu Warszawskim w Śródmieściu Południowym, a po jego upadku wyszła z ludnością cywilną i znalazła się w Częstochowie, gdzie pełniła funkcję szefowej WSK aż do rozwiązania Armii Krajowej. Za działalność podczas II wojny światowej Maria Wittek po raz drugi otrzymała Order Virtuti Militari. Szybko znalazła się też w gronie współorganizatorów antysowieckiej organizacji konspiracyjnej „Nie”. Wkrótce jednak ujawniła się przed komunistyczną władzą i oficjalnie uczestniczyła w odtwarzaniu Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Od 1948 r. była kierowniczką Oddziału Kobięcego Komendy Głównej nowo utworzonej organizacji państwowej pod nazwą Powszechna Organizacja „Służba Polsce”. Aresztowana w 1949 r., została zwolniona po pół roku, ale nie mogła już kontynuować działalności wojskowej. Do emerytury utrzymywała się, prowadząc kiosk „Ruchu” w siedzibie Polskiego Radia w Warszawie. W 1970 r. zainicjowała powołanie Komisji Historii Kobiet w Walce o Niepodległość przy Towarzystwie Miłośników Historii. Efektem jej prac był wydany w 1988 r. *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*. Po upadku PRL Prezydent Rzeczypospolitej awansował ją w 1991 r. do stopnia generała brygady. W ten sposób została pierwszą kobietą-generałem w Wojsku Polskim.

Oprócz dwukrotnie przyznanego Orderu Virtuti Militari Maria Wittek otrzymała Krzyż Niepodległości z Mieczami, Krzyż Walecznych, dwukrotnie Złoty Krzyż Zasługi i inne odznaczenia. Nigdy nie założyła rodziny. Jest patronką ulic w Warszawie i Gdyni, a także kilku szkół. W Warszawie, przed Muzeum Wojska Polskiego, w 2007 r. odsłonięto jej pomnik. Zmarła 19 kwietnia 1997 r. w Warszawie. Została pochowana na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach (C18-8-4).

Podstawowe źródła

M. Juchniewicz, *Maria Wittek: bojowniczka o wolność ojczyzny*, Toruń 1986; *Kronika Wojska Polskiego 2007*, red. K. Komorowski, Warszawa 2008, s. 86; M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 466–467; *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari*, t. III, P–Ż, Toruń 2004, s. 209.

ALEKSANDRA

ZAGÓRSKA

(1884–1965)

TWÓRCZYNI OCHOTNICZEJ LEGII KOBIET W 1919 R.

Urodziła się 24 kwietnia 1884 r. w Lublinie jako córka Antoniego i Flory z Dzieciółowskich Lubicz-Radziwińskich. Ukończyła gimnazjum w Radomiu, gdzie w latach nauki kolportowała odezwy Polskiej Partii Socjalistycznej. W 1904 r. podjęła studia na Uniwersytecie Jagiellońskim i działała w Organizacji Bojowej PPS. W 1906 r. zaangażowała się w produkcję materiałów wybuchowych dla organizacji – wspólnie z Czesławem Świrskim stworzyła ich wytwórnię. W listopadzie tego roku uległa zatruciu wyziewami chemikaliów służących do produkcji bomb i musiała wyjechać do Zakopanego na rekonwalescencję. Po kuracji przeniosła się do Warszawy, gdzie dalej uczestniczyła w konspiracji. W lipcu 1907 r. brała bezpośredni udział w zamachu w Łapach na pociąg wiozący żołnierzy rosyjskich. W marcu 1908 r. została aresztowana i osadzona w więzieniu na Pawiaku. Dzięki łapówce została uwolniona z zarzutów i tymczasowo wypuszczona. W obawie przed ponownym aresztowaniem uciekła do Galicji. Osiedliła we Lwowie, ale regularnie, na polecenie Tomasza Arciszewskiego, przewoziła do zaboru rosyjskiego broń i wydawnictwa PPS. W 1911 r. wstąpiła do Związku Strzeleckiego we Lwowie, a także do tajnej ponadpartyjnej organizacji wojskowej założonej przez działaczy PPS – Związku Walki Czynnej. Organizowała też drużyny kobiece Polskiej Organizacji Wojskowej.

Podczas I wojny światowej Aleksandra Zagórska organizowała kobiecą służbę wywiadowczą I Brygady Legionów Polskich. W trakcie wojny polsko-ukraińskiej jako major brała udział w obronie Lwowa, organizując oddział kurierek (jej adiutantką była Stanisława Paleolog). Zaraz po wybuchu walk polsko-ukraińskich stworzyła we Lwowie kobiecą organizację paramilitarną Ochotniczą Legię Kobiet, której została kendantką. Pod koniec walk w mieście formowała milicję kobiecą

działającą w ramach Miejskiej Straży Obywatelskiej. Podczas walk o Lwów utraciła syna Jurka Bitschana, wskazywanego później jako symbol ofiarnej walki Orląt Lwowskich. Ochotniczki Straży Obywatelskiej brały udział w wojnie polsko-bolszewickiej. 1 kwietnia 1920 r. Zagórska została naczelniczką Wydziału Ochotniczej Legii Kobiet przy Sekcji Mobilizacyjnej Oddziału I Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych w Warszawie. Funkcja ta wiązała się z objęciem dowództwa nad wszystkimi formacjami Ochotniczej Służby Kobiet. Po zakończeniu działań wojennych 1 października 1921 r. Zagórska została zwolniona na własną prośbę, w stopniu podpułkownika, z czynnej służby wojskowej. W okresie II RP mieszkała wraz z drugim mężem w Kobierzynie, a od 1927 r. – we Lwowie, gdzie mąż kierował szpitalami psychiatrycznymi. Po jego śmierci przeniosła się do stolicy. Pracowała tam w Radzie Szkolnej Miasta Stołecznego Warszawy, organizując kolonie dla dzieci. Wróciła do pracy społecznej. Od 1928 r. organizowała Związek Legionistek Polskich, którego została prezeską. Funkcję tę pełniła aż do wybuchu II wojny światowej. Podczas wojny angażowała się w działalność organizacji konspiracyjnej o nazwie Konwent Organizacji Niepodległościowych. Po wojnie zamieszkała w Zakopanem pod przybranym nazwiskiem – Aleksandra Bednarz.

Aleksandra Zagórska została odznaczona m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Niepodległości z Mieczami i Krzyżem Walecznych. Była dwukrotnie zamężna: najpierw poślubiła Henryka Bitschana, z którym miała syna Jerzego; potem wyszła za Romana Zagórskiego. Zmarła 14 kwietnia 1965 r. Została pochowana na Cmentarzu Bródnowskim w Warszawie (71B-III-11).

Podstawowe źródła

M. Gałgúzowski, *Wierni Polsce. Ludzie konspiracji piłsudczykowskiej 1939–1947*, Warszawa 2006; A. Marcinkiewicz-Golaś, *Ochotnicza Legia Kobiet: 1918–1922*, Warszawa 2006; A. Marcinkiewicz-Golaś, *Służba i działalność frontowa warszawskiego oddziału Ochotniczej Legii Kobiet w 1920 r.*, „Niepodległość i Pamięć” t. 15, nr 2 (28), s. 191–203.

MIRA

ZIMIŃSKA- -SYGIETYŃSKA

(1901–1997)

AKTORKA, WSPÓŁTWÓRCZYNI ZESPOŁU „MAZOWSZE”

Urodziła się 22 lutego 1901 r. w Płocku, chociaż jako datę swoich urodzin podawała rok 1895. Była córką Jakuba Burzyńskiego i Marianny z Barańskich. Już jako siedmioletka zadebiutowała w teatrze w Płocku, w sztuce *Ich czworo* Gabrieli Zapolskiej. W 1918 r., podczas występów w Teatrze Polskim w Radomiu, została dostrzeżona przez właścicieli kabaretu Qui Pro Quo. Od 1919 r. mieszkała w Warszawie, gdzie aż do wybuchu II wojny światowej występowała w najpopularniejszych stołecznych kabaretach – oprócz Qui Pro Quo w Morskim Oku, Bandzie, Cyruliku Warszawskim. Szybko stała się ulubienicą, zwłaszcza inteligenckiej widowni, która ceniła ją nie tylko za wdzięk, ale i za cięty dowcip, co było szczególnie dostrzegane, gdy wcielała się w rolę konferansjerki. W 1929 r. powróciła na deski teatrów – już jako dojrzała aktorka. Występowała w Teatrze Polskim, Ateneum i Kameralnym. Była ceniona zarówno przez krytyków, jak i publiczność. W „Kurierze Porannym” prowadziła rubrykę satyryczną *Duhy smalone*. Z powodzeniem występowała również w filmach. Zagrała tylko w dziewięciu produkcjach, lecz niezwykle popularnych, takich jak *Każdemu wolno kochać*, *Papa się żeni*, *Ada to nie wypada*. Pierwsze filmy, w których występowała, były jeszcze nieme. Prawdziwą popularność przyniosły jej filmy dźwiękowe.

Mira Zimińska-Sygietyńska nagrywała płyty dla wytwórni „Syrena” i „Columbia”, a już po II wojnie światowej – dla Polskich Nagrań. Uwagę mediów przykuwał także fakt, że była jedną z pierwszych automobilistek. Wzbudzała podziw, jeżdżąc luksusowymi mercedesami i słynnym w przedwojennej Warszawie czerwonym kabrioletem Bugatti. Była jedną z największych gwiazd Polski międzywojennej.

Po wybuchu II wojny światowej szybko związała się z polskim podziemiem. Należała do Armii Krajowej, pisała antyniemieckie piosenki. Była dwukrotnie aresztowana:

w 1940 r. więziono ją przez półtora miesiąca, a w 1942 r. znalazła się na Pawiaku. Uwolniono ją dzięki wstawiennictwu męża i Adolfa Dymy, ale pod warunkiem występowania w jawnych teatrach. Podczas Powstania Warszawskiego służyła w Oddziale VI (Biuro Informacji i Propagandy) Komendy Głównej Armii Krajowej – m.in. występowała w teatrze frontowym. Po upadku powstania wyszła z miasta razem z ludnością cywilną i przebywała w obozie na terenie Pruszkowa. Następnie trafiła do Tarczyna. Została pozytywnie zweryfikowana przez Komisję Związku Artystów Scen Polskich, która rozliczała aktorów z zarzutów kolaboracji z Niemcami podczas okupacji. Jej powojenna rola *Żołnierz Królowej Madagaskaru*, mimo dużego sukcesu, okazała się jej pożegnaniem ze sceną. Odeszła u szczytu sławy. W 1948 r. założyła wraz z mężem Tadeuszem Sygietyńskim Państwowy Zespół Ludowy Pieśni i Tańca „Mazowsze”. Po śmierci męża w 1955 r. została kierownikiem artystycznym zespołu, a od 1957 r. – dyrektorem „Mazowsza”. Funkcję tę sprawowała aż do śmierci, nadając zespołowi jego obecny kształt. Marian Hemar napisał: „Gdyby nie Mira, nie byłoby Sygietyńskiego ani «Mazowsza»”.

Artystka otrzymała wiele medali i orderów, zarówno w okresie PRL, jak i III RP, z najwyższym polskim odznaczeniem Orderem Orła Białego, który wręczono jej w 1997 r. Była żoną Jana Zimińskiego (w latach 1917–1920) i Tadeusza Sygietyńskiego (ślub w 1954 r.). Opublikowała dwa tomy wspomnień: *Nie żyłam samotnie* (1985) i *Druga miłość mego życia* (1990). Zmarła 26 stycznia 1997 r. w Warszawie. Została pochowana obok męża w Alei Zasłużonych na Cmentarzu Powązki Wojskowe w Warszawie (A24-tuje-11). Jest patronką kilku szkół podstawowych. W 2014 r. w jej rodzinnym Płocku odsłonięto pomnik artystki.

Podstawowe źródła

L. Sempoliński, *Wielcy artyści małych scen*, Warszawa 1977; M. Zimińska-Sygietyńska, *Nie żyłam samotnie*, Warszawa 1985; M. Zimińska-Sygietyńska, *Druga miłość mego życia*, Warszawa 1990; <https://culture.pl/pl/tworca/mira-ziminska-sygietynska>; <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/mira-ziminska,52241.html>; [dostęp: 20 grudnia 2020 r.] <https://www.rp.pl/Rzecz-o-historii/200609640-Mira-Ziminska-Sygietynska-Pani-na-Mazowszu.html> [dostęp: 20 grudnia 2020 r.]

W publikacji wykorzystano zdjęcia z czasopism z epoki zdigitalizowanych w ramach kolekcji Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej, Radomskiej Biblioteki Cyfrowej, ze zbiorów: Narodowego Archiwum Cyfrowego (s. 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 30, 32, 36, 40, 42, 44, 48, 52, 54, 58, 62, 64, 66, 74, 76, 78, 84, 86, 94, 96, 98, 108, 110, 114, 120, 122, 124, 132, 144, 146, 150, 152, 154, 160, 164), Biblioteki Narodowej (s. 34, 80, 100, 104, 118, 128, 138), Wikimedia Commons (s. 28, 50, 68, 70, 130, 140, 142), Archiwum Akt Nowych (s. 162), Archiwum i Biblioteki Naukowej NIZP PZH – PIB (s. 10), Archiwum Cyfrowego Połączonych Bibliotek (s. 38), Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku (s. 126), Muzeum Narodowego w Warszawie (s. 46), Muzeum Farmacji im. mgr A. Leśniewskiej (s. 90), Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN (s. 106, 116, 134), Muzeum Powstańców Wielkopolskich im. gen. Józefa Dowbora Muśnickiego w Lusowie (s. 92), Muzeum Sopotu (s. 102), Muzeum Sztuki w Łodzi (s. 72), Polskiej Agencji Prasowej (s. 56, 82), Polskiej Akademii Umiejętności (s. 88, 158).

niepodlega